
У номері

Запрошення до дискусії	
<i>Паращук В.Г.</i> Витоки профспілкового руху на Поділлі	4
Соціологія та профспілковий рух	
<i>Парфанович І.І.</i> Сучасний стан соціальної детермінації девіантної поведінки дівчат шкільного віку	11
<i>Скворець В.О.</i> Життєустрій народу і громадянське суспільство	17
<i>Щербина С.С.</i> Соціальний портрет сучасних українських еліт	24
Економіка. Проблеми економічного становлення	
<i>Герасименко Г.В.</i> Розвиток недержавних соціальних інвестицій як умова формування громадянського суспільства в Україні	30
<i>Котелянець В.І.</i> Маркетинг на ринку транспортних послуг в АПК	35
<i>Куценко В.І., Чорнодід І.С.</i> Ринок праці та освітніх послуг: шляхи оптимізації їх взаємодії у контексті вимог інформаційно-інноваційного суспільства	39
<i>Маршавін Ю.М.</i> Досягнення продуктивної зайнятості населення шляхом створення ефективних робочих місць і конкурентоспроможної робочої сили	44
<i>Руженський М.М.</i> Державне регулювання земельних відносин у транзитивному суспільстві ...	52
<i>Сапачук Ю.М.</i> Фінансові чинники макроекономіч- ної нестабільності	57
Політика, історія, культура	
<i>Андросович О.Г.</i> Вплив історичних факторів на формування маскуліності на Близькому та Середньому Сході	62
<i>Войціцька І.В.</i> Роль П.П. Постишева у проведенні політики колективізації селянства в УСРР у 1933 р.	67
<i>Головко М.Л.</i> Сутність та своєрідність еволюції національно-визвольного руху Західної України (1929–1947 рр.) (<i>продовження статті, початок у Віснику № 2/2010</i>)	71
<i>Деревінський В.Ф.</i> Участь В.Чорновола у виборчих кампаніях 1989–1990 рр.	80
<i>Левицький В.В.</i> Уявлення про етнічну ідентичність студентів м. Києва (на прикладі НПУ імені М.П. Драгоманова)	86
<i>Лиса О. І.</i> Вплив органів влади Російської імперії на формування політичних настроїв представників інтелектуальної праці в Україні на рубежі ХХ ст.	93
<i>Ровчак Л.В.</i> З історії розвитку та становлення профспілок у громадянському суспільстві	98
<i>Слюсаренко П.М.</i> Жіноцтво української повстанської армії	103
<i>Стоян Т.А.</i> Політична цензура 1920–1930-х років та її вплив на митців України: М.О.Булгаков	110
<i>Чигирик І.І.</i> Матрикул як джерело вивчення правового статусу студентства університету Св. Володимира	116
<i>Головко М.Л.</i> Стоян Т.А. Система політичної цензури в УСРР у 1920–1930 рр.: монографія	125
Автори номера	128
Вимоги до статей	130

Запрошення до дискусії

УДК 331.105.44(477.44)(091)

Паращук В.Г.,

*Голова Федерації профспілок Вінницької області,
заслужений працівник соціальної сфери України,
заслужений працівник профспілок України,
член-кореспондент МАУП*

Витоки профспілкового руху на Поділлі

90 років тому, 15 жовтня 1919 р., народилося міжгалузеве об'єднання профспілок Подільської губернії, центром якої на той час була Вінниця. Відбулося єднання, яке почало новий відлік у спілчанському русі на теренах нашого регіону.

У 2007 р., «...включаючи історичний хронометр» на моменті, коли в 1932 р. в Україні розпочався адміністративно-територіальний поділ. Щойно утворена Вінницька область, на той час була значно ширша, ніж сьогодні, – із нинішньою Хмельницькою областю, із півднем – Житомирської, із заходом – Черкаської та Кіровоградської областей, зокрема, із Бердичевим, Чудновим, Уманню, Христинівкою, Гайвороном та іншими районами.

1932 рік не був стартом нашого профоб'єднання, оскільки у нас є повний комплект протоколів Вінницького Центрального бюро, а потім губпрофради, починаючи з 15 жовтня 1919 р.

Наразі важливим є аналіз поступальності профруху на Поділлі за його 90-річний період.

І не лише тому, що ми святкуємо ювілей — головнішим є осмислення сучасної ролі профспілок.

Річ ще й у тім, що у суспільстві формувалася особлива зацікавленість профспілками, їхньою роллю у забезпеченні для людей гідного життя.

Підготовці цієї статті передувала майже п'ятирічна копітка робота в архівах області, активна переписка з архівами України і Російської Федерації.

Тему зародження профруху на Поділлі варто розпочати зі спогадів його керівників – Г. Гітаєва, І. Лейбельмана, М. Когана, які у 1922 р. в газеті «Известия» без прикрас описували стан роботи з 1905 до 1922 р.

Цю історію вони розбили на два періоди: 1905–1917; 1917–1919 рр.

Лейбельман називає профспілки першого періоду єдиним живим організмом, в якому билосся життя робітничого руху.

У 1906 р. на Поділлі не було жодного міста чи містечка, де б не було цехового або змішаного бюро (так робітники називали профспілки). Але сама робота у профспілках проводилася в'яло, не було єдиного керівного центру, зв'язків з повітами.

Профспілки знаходилися під впливом багатьох партій: спілка булочників – під впливом іскрівців, металістів – есерів, кравецька спілка і спілка друкарів – під впливом Бунду.

Незважаючи на те, що існував закон від 4 березня 1906 р. про легальні профспілки, більшість із них перебувала у підпіллі.

Робота, головним чином, проводилася з організації страйків за 8-годинний робочий день, за підвищення зарплати, відпрацювання інструкцій щодо відносин із власниками (колективний договір) тощо.

Реакційний наступ 1907–1908 рр. на соціальні організації, арешти керівників профспілок перериває їх діяльність до 1912 р., до нового піднесення робітничого руху в країні, але з початком Першої світової війни – знову мертва тиша до 1917 р.

Можливо слабкість профруху на Поділлі на початку ХХ ст. потрібно пов'язати з відсутністю великої промислової інфраструктури (в основному тільки підприємства переробної галузі – цукрові, горілчано-спиртові).

Окрім того, державні структури у вирішенні питань соцзахисту працюючих випереджали організації робітничого руху.

Ось красномовні приклади:

- 1896 р. – власниками Соболівського цукрозаводу приймається рішення «Про кошти на покращення побуту службовців»;
- 1902 р. – Гайсинська міська Дума приймає постанову «Про забезпечення здоров'я населення від шкідливих умов різних виробництв»;
- 1907 р. – Вінницька міська Управа «Про нормальний відпочинок службовців», «Про покращення економічного становища службовців на казенних залізницях», «Про підвищення зарплати вчителям»;
- 1917 р. – у Вінницькій міській Думі заслуховують комісії з охорони праці, про 8-годинний робочий день.

Після Лютневої революції 1917 р. у Вінниці та у повітах починають відновлюватися і створюватися нові профспілки, які при допомозі Рад робітничих і солдатських депутатів (*створених у березні н. р.*) боролися за поліпшення соціальних умов, виробничих відносин, що регулювалися колективними договорами.

На жаль, політична палітра 1917–1921 рр., за визначенням сучасних українських істориків, як визвольні змагання в Україні за її незалежність, не є однозначними для розвитку профспілкового руху, для діяльності його організацій, які працювали періодами: то легально, то йшли в підпілля та заарештовувалися їх керівний склад.

У період діяльності Тимчасового уряду Росії – в Україні створюється Центральна Рада (березень 1917 – лютий 1918), яку очолив М.С. Грушевський.

3 січня до лютого 1918 р. владу у Вінниці захопили більшовики. За допомогою союзних уряду УНР німецьких та австро-угорських військ Україна, в тому числі, Поділля було звільнене від більшовиків.

3 29 квітня після перевороту держава стала Гетьманатом, на чолі з гетьманом П.П. Скоропадським. Заборонялося без дозволу губернського старости проведення зборів, з'їздів, вистав, концертів тощо.

Розпорошеність у діяльності профспілок продовжувалася протягом 1918 р., хоча в травні у Києві і була проведена I Всеукраїнська конференція профспілок і створено керівний орган – Уцентпроф.

Від Вінницьких профспілок делегатами були обрані: Лейбельман, Шварц, Тиліс. Вони та делегати інших міст Поділля після повернення з конференції були заарештовані. Центральне бюро, як керівний орган, було ліквідовано.

14 грудня 1918 р. в ході антигетьманського повстання, очолюваного Директорією, гетьманський режим збанкрутував, а Вінниця стала місцем перебування урядових структур Української Народної Республіки.

Вдруге Вінниця стає столицею України з 2 лютого до 6 березня 1919 р., після відступу Директорії з Києва під тиском Червоної армії. Очолював Директорію Симон Петлюра.

У березні 1919 р. після наступу Червоної армії всі урядові структури переїхали до Жмеринки, а згодом – до Проскурова та Кам'янець-Подільського і вийшли за кордон.

Востаннє Вінниця була місцем знаходження урядових структур УНР у травні 1920 р., після зайняття її польськими військами.

16 травня цього року тут відбулась зустріч голови Польської держави та війська Польського Юзефа Пілсудського з головою Директорії Симоном Петлюрою.

3 січня 1919 р. профспілки Вінниці виходять із підпілля, відновлюється робота ЦБ, відкривається перший робітничий клуб у Народному домі.

29 липня газета «Подольский коммунист» дає оголошення: «30 июля состоится заседание совета профсоюзов. В порядке дня доклады: ЦБ, Отдела труда, Биржи труда, Страховой кассы».

По всіх містах Поділля організуються органи управління профспілковим рухом, які беруть участь у створенні відділів праці, зосереджують роботу на біржах праці, лікарняних касах.

1919 рік можна вважати роком активного створення профспілок за виробничим принципом, проведення реорганізації профспілок у Вінниці і губернії.

- 1 квітня – створення спілки працівників охорони здоров'я (три секції);
- 4 квітня – перші збори будівельної секції;
- 30 липня – створення спілки працівників театру;
- 23 листопада – створення спілки державних службовців.

Всього у Вінниці нараховувалося 14 діючих профспілок.

Роботу ЦБ по організації профспілок було перервано наступом військ генерала Денікіна на Поділля (*серпень – вересень*).

12 жовтня 1919 р. у Вінниці було скликано Конференцію, на якій ухвалюється рішення про об'єднання діючих у губернії профспілок у складі єдиного керівного органу – Центрального бюро (*документи Конференції не збереглися, є лише прямі посилання*).

15 жовтня перше засідання ЦБ ухвалює Звернення до робітників про своє утворення, про розміщення у Вінницькому комісаріаті праці та про кошти на утримання.

На той час кожна профспілка мала свій історичний досвід, тому ЦБ постійно поповнюється новими членами, особливо з тих спілок які входили до загальноросійських профоб'єднань як: «Трудосахар», «Печатников», «Кожевенников», «Металлистов».

У період Визвольних змагань 1917–1921 р. правління окремих профспілок та ЦБ поповнювалося ще й представниками політичних партій: соціал-демократів, соціал-революціонерів, Бунду, меншовиків та ін.

Слід визнати, що партійний вплив на профспілки був з дня їх заснування, тому партія більшовиків, залишившись однією із керівних, продовжувала і надалі керувати профспілками

У листопаді 1919 р. ЦБ ухвалює Статут об'єднання у складі 14 галузевих профспілок, серед них фабзавком суперфосфатного заводу (*пізніше – спілка хіміків*), булочники і кондитери, працівники окружної психлікарні, офіціанти, повари, працівники готелів, народної освіти, будівельники, міські службовці, швейцари тощо.

Створюються нові і реорганізуються існуючі профспілки. Тому деякі сучасні обкоми беруть свої витоки саме з 1919 р.

Для залучення робітничих мас до активного світосприйняття відкривається Робітничий клуб із різними секціями, працює театр. Використовуються сторінки газети «Подольский пролетарий з рубрикою «Професійне життя».

За важких умов 1919 р. ЦБ надає мандат на I Всеукраїнський з'їзд профспілок голові профспілки друкарів М. Когану.

1920 р. Соціально-політичний стан на Поділлі активно впливає на роботу профспілок, замість захисних функцій вона переходить у площину управління й адміністрування.

ЦБ направляє на життєво важливі ділянки своїх кращих представників: до особливої продовольчої комісії, до колеги біржі праці, до робітничого контролю, до фонду обміну промислових товарів на продукти харчування, відправляє до військових частин діючих на нашій території 12-ї, 14-ї, 45-ї армій, ревтрибунал, губземвідділ, раднаргосп, комунальні органи тощо.

ЦБ створює тарифну комісію і з цього моменту тарифній політиці у губернії надається першочергове значення.

15 лютого при ЦБ обирається Рада об'єднаних профспілок.

7 липня ЦБ перейменовано на Бюро губерньської профради (Губпрофрада).

У 1920 р. було започатковане відрахування членами профспілок одноденного заробітку на проблемні питання часу, як-то: проведення «Неділі фронту», «Неділі селянина».

Ось характерні телеграми того часу:

- Профсоюзу печатников. Отдел снабжения Губпрофсовета предлагает Вам получить бланки удостоверений для членов Вашего Союза на право получения продкарточек 1921 года.
- Профсоюзу химиков. Прошу объявить всем членам Вашего Союза, что в Виннице открываются пехотные курсы Комсостава. Принимаются члены профсоюза, умеющие читать, писать и умножать. Список желающих надлежит посылать через Подгубсовпроф.
- Профсоюзу совслужащих. Подгубпрофсовет просит в кратчайший срок выделить одного товарища с соответствующей подготовкой для занятия должности особого Народного следователя при Губревтрибунале.

Керівниками ЦБ з 1919 до 1920 р. були: Сварічевський, Недзвецкий, Меншиков, Лейбельман, Слюсаренко.

У січні 1921 р. президія ухвалює рішення про скликання I Губернського з'їзду профспілок, який відбувся 20 березня.

З'їзд констатував, що профспілки не повинні обмежуватися «доставкою» представників у господарчі органи, а мають брати активну участь у будівництві економіки, готуватися до оволодіння виробництвом.

Тоді ж Лев Троцький нав'язав профспілкам дискусію: «Первый вопрос, с которым сталкиваемся при анализе современного профдвижения, его союзы профессиональные или производственные.

В этих формулировках сказывается огромная разница между меньшевистскими профессиональными и большевистскими производственными союзами.

Первые, организуясь по узким профессиям, занимаются исключительно борьбой за улучшение экономического положения рабочего класса в пределах капиталистического общества.

Вторые, объединяя в себе рабочих различных профессий, принадлежащих к одному и тому же производству, ведут в контакте с партией пролетариата не только экономическую, но и политическую борьбу за захват государственной власти в целях уничтожения капитализма и установления неклассового социалистического общества.

Организация по производственному принципу имеет то преимущество, что она каждый раз втягивает в непосредственную борьбу более широкие рабочие массы, укрепляет в рабочей среде сознание единства пролетариата как класса, общности его интересов. Производственные союзы, являясь практическим школами коммунизма для широких слоев пролетарских масс, составляют одновременно непосредственную часть механизма государственной власти».

За цим буде життя багатьох діячів профспілкового руху.

Незважаючи на дискусію та за справами суто адміністративними, профспілки продовжували роботу по захисту людей праці, збереженню робочих місць, зарплати, вирішували комунально-житлові і паливні питання, питання створення їдалень та магазинів, виділення городів, розподілу продуктових пайків, медичному страхуванню, забезпеченню безробітних, піднесенню рівня освіти і культури.

Здавалося, що розпочався мирний період у житті, але насунулася біда — це був голод 1921 – 1922 р.

Профспілки організували фінансову та натуральну підтримку голодуючим (тільки для Пермської губернії було зібрано 18 вагонів хліба). Біля заводу «Молот» (*агрегатний завод*) було відкрито їдальню для бездомних.

Кращі сили профспілок були кинуті на збір продовольчого податку та на проведення посівних.

З липня 1922 р. працює комуністична фракція Великої і Малої президії Губпрофради (ГРПС).

У січні 1923 р. президія створює комісію по забезпеченню дітей-сиріт одягом та взуттям, виділяє 1,0 мрд. крб. на обстеження умов праці підлітків.

Губпрофрада готується до проведення чергового III Губернського профз'їзду. Ставиться питання про відкриття Музею праці, для якого зібрано багато експонатів та виділяють приміщення в Будинку праці (*тепер – це готель «Савой»*).

Проводиться організаційна робота по створенню окружних бюро у Проскуріві, Кам'янці, Могилеві, Гайсині, Тульчині. Призначаються їх окружні з'їзди з єдиним порядком денним: звіт президії і ревкомісії, доповідь відділів праці, соцстраху і робмеду.

1924 рік розпочинається кампанією боротьби з безробіттям. Створюється губкомісія, організуються каси взаємодопомоги, засновується фонд допомоги профтехстудентству. Відпрацьовуються договори про виробничі артілі, де зайняті некваліфіковані безробітні, відмовляє роботу сірникова фабрика (*спілка хіміків*).

На засіданнях президії розглядаються такі питання:

- грошової кризи (не випущено дрібних грошей, а тому неможливо виплатити зарплату);
- відкриття кредитування робітникам;
- заслуховуються звіти про роботу серед жіноцтва та молоді;
- про вечірні робітничі курси;
- відкриття в Одесі будинку відпочинку та ремонту такого ж будинку в Антонополі (сьогодні – Томашпільський р-н);
- у Вінниці для робітників відкрито вечірній робітничий технікум.

На IV з'їзд ГРПС, що відбувся 15 квітня, своїх делегатів направили уже 23 профспілки.

У 1925 р. у державі відбулась адміністративна реформа — губернії замінені на округи.

Вінокпрофрада розглядає питання про:

- місцевий бюджет;
- фонди допомоги безробітним;
- паперову фабрику в Росоші (Липовецький р-н);
- піднесення харчової промисловості у зв'язку з добрим урожаєм, а затим і об'єднання харчових підприємств у Харчосмаккомбінат;
- підняття ремонтної бази багатьох підприємств,
- запуск недіючих цегельних заводів;
- запуск гніванських кар'єрів.

Цікавий висновок зроблено у ході перевірки профорганізацій Калинівського району. Говорилось про необроблені земельні наділи, роздробленість сільського господарства, слабкість його виробництва, з якого нічого не надходить на будівництво у районі шкіл, лікарень, установ. Рівнозначно цьому — розпиленість членів профспілок, їх фінансова слабкість.

Вінокпрофрада надає першочергового значення підлітковому питанню: проводиться перевірка підприємств щодо кваліфікації працюючих підлітків і їх платні, а у зв'язку з випуском підлітків із дитбудинків створюються бригади учнівства – швейного, шкіряного, друкарського виробництва та перукарів.

100 безробітних підлітків на один рік прикріплюються до страхкас з виплатою їм допомоги по безробіттю. Відкрито дві вечірні школи та червоні кутки на заводах.

Створено раду робітничого кіно, бюро з фізкультури, відкрито два дитячих садки. Ставиться питання шефства над селом.

На порядок денний виносяться питання введення української мови в ділове мовлення. Яскраво тут проявила себе профспілка «Робос» — при ній було створено першу комісію української мови, з поширення знань серед населення рідною мовою. Окрім того, ця профспілка ухвалила рішення про обов'язкове узгодження з профорганізаціями всіх переміщень і звільнень з роботи.

У грудні 1925 р. на засіданні президії Вінокпрофради були підведені підсумки переукладання трудових (*колективних*) договорів, які засвідчували 16-відсоткове зростання зарплати, покращення умов та охорони праці.

Січень 1926р. – Президія окрпрофради ухвалює рішення провести окружний міжспілковий з'їзд, що відбувся 9 лютого.

З'їзд серед інших ухвалив постанову *про святкові дні*: Хрещення, Великдень, Зелені свята, Спаса, Перша Пречиста, Різдво.

У березні Президія заслуховує звіт профспілки "Рабіс" — робітників мистецтва, затверджує дати проведення пленумів у 14 спілках, обговорюється питання безстрокового кредиту для механізації хлібозаводу, розвитку народного харчування.

Ставиться питання ремонту *стадіону*, який передається на баланс ОРПС, проведення місячника допомоги безробітним, на 9 травня заплановано проведення з'їзду інженерів, техніків, агрономів.

20 листопада Президія розглядає ситуацію на Росошанській паперовій фабриці у зв'язку із боргами по зарплаті і санкціонує страйк. Невдовзі робітникам зарплату виплачено, а підприємство відібрали в орендарів.

Проблема невиплат була і на Гніванських кар'єрах, до того ж між адміністрацією і завкомом виникли непорозуміння щодо скорочення працівників, тому ОРПС звернулася до прокуратури.

1927 рік стає переломним у діяльності профспілок.

З 10-ї річниці Жовтневої революції у документах профспілок відчувається сильний політичний вплив — це і вибори до Рад, роль ВКП(б) у становленні диктатури пролетаріату, внутрішній і зовнішній стан держави.

У лютому Президія Окрпрофради розглядає питання про кредитування житлово-кооперативного будівництва у зв'язку із житловою кризою у м. Вінниці і окрузі. Було створено Комітет сприяння житлобудуванню.

На засіданнях президії ОРПС отримала підтримку спілка медпрацівників, яка опротестувала зниження ставок по групах середнього та вищого медперсоналу, санкціоновано страйк робітників Жмеринського кіно, розглядалося питання щодо консервації Турбівського каолінового заводу.

1927 рік йшов під гаслами ювілею Жовтня, тому всі засідання Окрпрофради вирішували питання стосовно його святкування. Проводилися вечори-спогади, виставки досягнень, виставки літератури, масові гуляння, виступи клубних гуртків, фізкультурні змагання, випуски стінгазет.

1928 рік. Профспілки усе більше втягуються в політичну діяльність. На всіх засіданнях обговорюються питання опрацювання рішень партз'їздів, закріплення облігацій індустріальної позики, участь профспілок у формуванні 5-річного плану розвитку народного господарства.

12 травня 1928 р. відбувся III окружний міжспілковий з'їзд. Розпочалася робота по скороченню профштату — було ліквідовано багато райсекретаріатів (*нині райкомів*).

У цьому самому році було введено новий закон про квартплату, підведені підсумки тарифної реформи, які сприяли частковому підвищенню зарплати, відбулося уточнення класифікації зарплати згідно з кваліфікацією, зросла зарплата службовцям і адміністрації, збільшилася зарплата учням на виробництві.

У січні 1929 р. засідання Президії ОРПС констатує, що втягування в процес підготовки до виборів Рад не сприяє активізації ролі профспілок, відбивається на її результативності.

Але життя брало своє. У зв'язку з відзначенням 5-ї річниці з дня смерті Леніна проводилася мобілізація профспілок до проведення активної індустріалізації, зміцнення союзу робітничого класу з бідняцькими масами, боротьба за зміцнення обороноздатності країни.

Попри всі заходи відчувається насування боротьби в профспілках, вже прийняті постанови III пленумом ВЦРПС та IV пленумом ВУРПС «Боротьба з хворобливими явищами. Критика. Самокритика».

Призначає проведення IV Міжспілкового з'їзду окрпрофради на жовтень 1929 р., але за директивою ВУРПС він відбудеться аж у вересні 1930 р.

На президії ОРПС обговорювались питання про:

- тарифи на воду та світло;
- вербування кращих членів спілок до військових шкіл;
- мобілізацію робітників у колгоспи;
- активізацію боротьби з алкоголізмом;
- участь спеціалістів у роботі ударних бригад з перевірки соцзмагання і колективних договорів;
- відкриття вечірніх індустріальних курсів;
- День індустріалізації, в який відраховано одинденний заробіток для тракторної колони ім. профспілок Вінниччини;

- страйк наймитів у Вороновицькому районі;
- завершення будівництва беконної фабрики у Вінниці;
- питання охоплення гуртковою роботою робітників і службовців, для чого клуби розподіляються за місцем знаходження основної профспілки: клуб залізниці, клуб насінневого заводу, клуб хіміків.

Тим часом розпочинається чистка рядів у Радапараті, Біржі праці, Профапараті.

У 1932 р. в Україні проведено новий адміністративний поділ, замість округів вводиться обласний поділ, на теренах України створюються перші п'ять областей, у тому числі Вінницька.

У складі оргкомітету був голова оргбюро облпрофради Клочко Петро Сергійович. На 1 червня 1932 р. в області діяло 33 галузевих профспілки – було організовано 16 обкомів, які охоплювали 1400 профосередків.

У липні 1932 р. відбулися районні та обласні галузеві з'їзди профспілок. А з 20 до 22 серпня проходив I Обласний міжспілковий з'їзд, на якому була обрана облпрофрада у кількості 100 осіб, які представляли 250-тисячну армію спілчан.

На нашу думку, 90 років профорганізації краю – від первинних до міжгалузевого об'єднання, уся наша профспілкова громада — з повною віддачею працювала, працює і працюватиме на користь Поділля, здобутки якого були б неможливими без цієї самовідданої праці.

Федерація профспілок області послідовно відстоює курс на консолідацію профруху.

Сьогодні ставить перед нами нові вимоги і завдання.

Загартовуючись у боротьбі за соціальну справедливість, наше профоб'єднання мужніло і набиралось досвіду.

Приймаючи виклики часу, ми не лише глибоко вивчаємо історію профруху на Поділлі, а й виробляємо адекватні рішення задля того, щоб завжди бути у фарватері суспільних процесів й активно втручатися в їх коригування на користь широкого загалу працюючих.

Отож, будемо оптимістами хоча б тому, що тільки діяльний оптимізм рухає людство вперед.

Література

1. Нариси історії професійних спілок України (Київ 2002, ISBN-966-614-039-X).
2. Вінниця. Історичний нарис/ За ред. проф. А.М. Подолинного, ISBN978-9660621-337-5). – Вінниця, 2007.
3. Берест Р. Перші профспілки: початок біографії /Р. Берест //Профспілки України. – 1995. – № 3–4. – С. 5-8.
4. Вінницький обласний державний архів, ф. 510, 510сч, 525, 550, 1044, 1044 сч. 1919 – 1948 рр.
5. Известия (орган Подольського Губернского исполкома губернского комитета компартии (большевиков) Украины и Губпрофсовета). – 1922. – 9 лип.
6. Подольский коммунист (орган Подольского Губкома и Винницкого горкома). – 1919. – 1 квіт.
7. Вісти (орган Подільського Губерніяльного Революційного комітету і Губерніяльного комітету Комуністичної партії (большовиків) України). – 1920. – 12 лют.
8. Польский пролетарий (орган Губкома КП(б)У, Губпрофсовета. – 1921. – 27 берез.
9. Краткий отчёт о I Губернском съезде профсоюзов Подольской губернии (20 – 27 марта 1921 г.). Изд. Подольского Губпрофсовета. – Винница, 1921 //ВОДА, ф. 2625, оп.3).
10. Протоколы заседаний Губбюро профсоюзов (15.10.1919 – 06.09.1920 //ВОДА, ф. 525, оп. 1).
11. Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. –М. Кам'янець-Подільський, 1995.
12. Постанова ВУРПС №115/5 від 23.02.1932 р. «Про утворення міжспілкових і спілкових обласних організацій».

Соціологія та профспілковий рух

УДК 316.62-055.25

Парфанович І.І.,

*канд. педаг. наук, доцент кафедри соціальної роботи
Інституту педагогіки і психології*

Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка

Сучасний стан соціальної детермінації девіантної поведінки дівчат шкільного віку

У статті розглядаються питання зовнішніх причин поведінки особистості, що діють на загальносоціальному рівні. Констатується, що при відсутності профілактичних заходів сучасне суспільство не здатне забезпечити нормальний розвиток особистості дівчат шкільного віку.

Ключові слова: соціальна детермінація, дівчата шкільного віку, демографічні, політичні, економічні, педагогічні, культурні, ідеологічні, інформаційні детермінанти.

Розгляд окремих видів девіантної поведінки вказують на особливості формування і розвитку кожного з них. Проте, на стан девіацій загалом впливають певні суспільні реалії, які однаковою мірою торкаються усіх сфер життя і впливають на їх динаміку й характер. Вивчення соціальної детермінації девіантності є актуальним з огляду на її визначальний характер у формуванні стандартів поведінки особи, динаміку суспільних змін, потреби ефективної організації соціального виховання.

У межах нашого дослідження аналізу потребують ті суспільні процеси, які характерні для сьогоденного часу. Серед них: демографічні, політичні, економічні, педагогічні, культурні, ідеологічні, інформаційні. Їх ми відносимо до загальносуспільних чинників впливу, які, проте, є безпосередніми детермінантами стандартів поведінки дівчат шкільного віку.

1. Серед *соціально-демографічних* факторів, які істотно впливають на зміну поведінки, є урбанізація. У контексті нашого дослідження це означає збільшення впливу міського спілкування, перенасичення сучасними інформаційними технологіями тощо. Швидкий темп життя, інтенсивність контактів і спілкування є причиною поширення агресивності, зорієнтованості на байдуже сприйняття інформації, оскільки при цьому не залишається часу на її психоемоційне опрацювання. З початком глобальної урбанізації також змінилися раніше усталені норми моралі, цінності сім'ї, дружби, милосердя.

На думку Г.М. Лактіонової, середовище будь-якого великого міста містить у собі як передумови для всебічного розвитку особистості, так і умови для виникнення соціальної фрустрації. Її формами прояву, з одного боку, виступає соціальна агресія, аж до агресії стосовно самого себе, з другого, – втеча особистості у свій світ, відхід від соціально значущої і соціально

схвалюваної діяльності [7, с.24]. Тому зв'язок такого явища суспільства як урбанізація і девіантна поведінка його членів має логічне пояснення, оскільки кожна особа є складовою частиною суспільства (формує його, постійно взаємодіє з ним), то будь-яка напруга у суспільстві має істотний вплив на її життєдіяльність.

2. Основними деструктивними *соціально-політичними* процесами, які мають вплив на особливості поведінки особи, сьогодні є:

- нестабільність державної політики;
- недостатній контроль держави над процесом соціального виховання молоді та послаблення соціокультурної регуляції розвитку підростаючого покоління через дозвіл поширення реклами асоціального характеру, фільмів з елементами насильства, негативний приклад поведінки кумирів естради, кіно, шоу, незайнятість дітей у державних клубах і об'єднаннях, за інтересами у позанавчальний час;
- відсутність належного контролю держави над продажем алкоголю, тютюну;
- недостатнє фінансово-матеріальне забезпечення сім'ї;
- порушення на практиці положень законодавства у питаннях захисту жіноцтва, дітей, підлітків і молоді та недостатній контроль над дотриманням даного законодавства та ін.

У країні склалася непроста ситуація вибору політичної спрямованості через панування у суспільній свідомості великої кількості пріоритетів. Особливо важко молоді розібратися у політичних напрямках, течіях, що спричинює появу невпевненості та відчуття невизначеності й нестабільності.

3. Соціально-політичні, соціально-економічні процеси сьогодення знаходяться у полі зору теоретиків. Серед них значну увагу впливу цього фактора на поведінку дівчат шкільного віку приділили М.Ф. Головатий, О.Надьон, Л.Я. Оліференко, І. Трус, І. Шваб. Найбільше серед економічних чинників з огляду на предмет дослідження турбує незайнятість батьків, їх виїзд за кордон. У вихованні дівчат це небезпечно через соціально-психологічну відсутність батьків, зниження їх виховного потенціалу; відсутність належного батьківського впливу і виховання; формування суспільної думки щодо місця осіб жіночої статі та їх перспектив у соціумі; деформацію ціннісних орієнтацій дівчат, а відтак стереотипів їх поведінки, на основі зміщених суспільних цінностей; зниження соціально-психологічних настроїв серед осіб жіночої статі, оскільки втрачається надія на перспективи знайти себе, утвердитися в соціальному статусі та кар'єрі у своїй країні. За різними джерелами практиків з питань виховання неповнолітніх від 7 до 12 % учнів 12–14-річного віку загальноосвітніх шкіл не проживають з обома батьками, 21–28 % – з одним із батьків через перебування батьків на заробітках за кордоном.

4. Результатами незайнятості, нестабільних соціально-економічних процесів є зорієнтованість батьків на роботу, фінансових проблемах. При цьому виховання дітей стає другорядним завданням. Саме відсутність одного або обох батьків, їх зайнятість роботою, сімейне неблагополуччя призвели до поширення явища соціального сирітства. Закономірно відбувається загострення багатьох *соціально-педагогічних* проблем, які є основою формування різних форм девіантної поведінки. Тому девіації – наслідки не стільки соціально-економічних і суспільних деформацій, скільки відсутність виховних, коли спостерігається зміна ціннісних орієнтацій через приділення більшої уваги матеріальному і фінансовому забезпеченню підростаючого покоління і меншій – моральному й духовному розвитку. За таких умов міжособистісні стосунки витісняються інформаційними, нормативними, формальними.

Вчені, які звернулись до розгляду соціально-педагогічних причин, негативно оцінюють ставлення батьків до виховання дітей у нашій державі, і зокрема жінок, – М.В. Братко, Т. Галковська, Л. Головач, Т. Зайцевська, М.Ковальчук, В.Ф. Кондратишко, М. Коростіль, Г. Корчова, Т.Кравченко, Н.Надолинська, О.Я. Рибалка, Г.І. Саранцев, Л.Н. Тимошенко, Т.В.Фарафонова, М.М. Фіцула та ін. Школа також як соціальний інститут у теперішній час не в змозі вплинути, впоратися з тими чинниками і ситуаціями, які зумовлюють девіантну поведінку дівчат через втрату виховних функцій. На цьому в своїх працях акцентують М.А. Алемаскін, Т. Бакун, Т.С. Баранова, Н. Городнова, Л.Дзюбко, В.В. Кобильченко, Т.Є. Колесіна, В. Панок, А. Сперанський, Л.В.Терехова, А.Є. Тарас, С. Шуман. Окремого дослідження потребує те, що багато факторів, які впливають на виникнення девіантної поведінки дівчат, мають вихід із

позашкільного життя дівчат. Система ж соціальних служб для відповідних підтримки й допомоги у державі тільки налагоджується.

У загальному, сім'я, школа, позашкільні установи, заклади, система соціальної підтримки як суспільні інститути перебувають у розвитку або реформації. У такому перехідному стані їх функціональність є зниженою, а отже, вони виявляються нездатними повною мірою забезпечити соціальне виховання дівчат. Відсутність чіткої зорієнтованості, системи діяльності основних виховних інститутів та погіршення якісних і кількісних показників девіантності дає право робити висновок про кризу соціального виховання.

5. Спостерігається *соціально-культурна* детермінація девіантної поведінки дівчат, про що зауважують В.А. Бернацький, І.К. Джерелієвська, Й.В.Джунь, І.В. Ковальчук, Г.Ф. Мартинюк, А. Петрова, М.П. Стурова, Г.С.Тагірова. Основні тенденції впливу масової культури на поведінку неповнолітніх дівчат такі: неадекватність уявлень про систему суспільних відносин, норм, правил, санкцій за асоціальну поведінку; перекручене уявлення про власну особистість, оцінку соціуму; посилення впливу девіантної субкультури; занепад діяльності культурно-освітніх закладів і зменшення їх позитивного впливу; відсутність психологічного благополуччя у сім'ях, родин та неупорядкованість сімейного життя з відповідними негативними наслідками для розвитку особистості дитини.

Необхідною для розгляду є динаміка щодо організації і проведення дозвілля молоддю у 1990–2000 рр. Адже це, з одного боку, визначає спрямованість інтересів, нахилів, формує ціннісні установки, світогляд, стереотип поведінки індивіда; з іншого, демонструє зміст інтересів і захоплень. До дозвілля неповнолітніх як окремої сфери їх життєдіяльності дослідники мають різні підходи. Нами виділено ті з них, які стосуються девіантної поведінки дівчат шкільного віку, та наводяться результати власного анкетування 470 дівчат загальноосвітніх шкіл і 80 осіб Мелітопольської виховної колонії.

- *Погіршення організації проведення молоддю дозвілля за останні десятиріччя* – Г. Буданова, В.М. Оржеховська Зокрема, тільки у м. Тернополі кількість клубів за місцем проживання у 2000-х роках у порівнянні з 1990-ми зменшилася на 71.5% (з 21 до 6).
- *Пасивність і одноманітність проведення дозвілля*, що часто є результатом звуження і панування споглядальних інтересів неповнолітніх (наприклад, перегляд телепередач, фільмів по телебаченню) – Г. Буданова, А.Й.Капська, О. Тур. Дослідження того, як проводять свій вільний час дівчата шкільного віку, виявило таке: гуляють з друзями – 27 %, дивляться телевизор та перебувають у мережі Інтернет, біля комп'ютера загалом – 20 %, читають – 20 %, малюють – 7 %, слухають музику – 12 %. Решта з них зазначили, що займаються рукоділлям, доглядом за домашніми тваринами та ін. Тобто, переважає пасивне проведення вільного часу.
- *Культура проведення дозвілля визначає спрямованість розвитку особистості* — Т. Бакун, Н.Ф. Котов. Як захоплення та особливий інтерес дівчата називають музику – 23%, танці – 19 %, малювання – 15 %, читання книг – 10 %, вишивання – 6 %, спорт – 6 %. Багато дівчат назвали захопленням окремі навчальні дисципліни. Третина дівчат не змогли визначитись.
- *Нераціональна організація дозвілля є шляхом до вчинення асоціальних дій та взаємозалежність між способом проведення дозвілля і девіантністю* — Т. Баранова, І.П. Башкатов, К.М. Бейсебаєв, Н.І. Крюкова, М.С. Мартинова, Л.А. Рябін І. Сум 24,2 % дівчат загальноосвітніх шкіл активно долучаються до масових культурних заходів і така сама кількість тих, які не роблять цього, а 51,6 % з них визнали свою активність посередньою. Переліком розважальних закладів, які відвідують дівчата, є: дискотеки – 42 %, кінотеатри – 24 %. Багато дівчат називають такими закладами кафе і бари, і серед них – 14-річні, які визнають улюбленим розважальним закладом дискотеки. Незначна кількість з них назвали басейни, концерти, клуби, гуртки як заклади розвивально-пізнавального характеру, які вони відвідують. До направлення у виправну колонію дівчата, які характеризується делінквентною поведінкою, надавали перевагу дискотекам – 66,3%, нічого не відвідували – 5%, театр, кіно – 28,8%. Орієнтація на розваги виражена у більшості з них.

- *Проведення дозвілля без впливу батьків* – Т.В. Говорун, Л.Н. Тимошенко. Дослідження того, чи намагаються батьки контролювати час, спосіб проведення неповнолітніми дівчатами вільного часу виявилось тривожним: «так» відповіли 26%, «ні» – 26%, час від часу – 48% осіб досліджуваної категорії. У той самий час у сім'ях дівчат делінквентної поведінки дуже рідко це робили – 2,5% батьків, у 13,8% сімей – не робили батьки цього взагалі, або на 22,8% – менший контроль і у 15,8% випадків – як такий, що має місце час від часу.
- *Зниження рівня дозвілля через неврахування бажань самих неповнолітніх та неможливості реалізації їх захоплень, інтересів через фінансову неспроможність батьків* – С. Цимбаленко, С. Щеглова.

З наведених теоретичних і практичних досліджень випливає, що вирішення проблеми організації дозвілля неповнолітніх – загальнодержавне завдання і полягає у збереженні об'єктів соціально-культурного призначення для майбутніх поколінь [8] та створенні так званих інтегрованих закладів (або їх комплексів), які одночасно виконують як культурні, так і соціальні й виховні функції [3, с.21]. Констатується також, що сучасний стан організації проведення дозвілля вимагає докорінних змін [10, с.89].

6. Зміщення, які відбуваються у масовій свідомості, негативно відображаються на ціннісно-нормативній системі уявлень, поглядів, переконань підлітків і молоді, що відображається на їх ціннісно-мотиваційному ставленні до соціуму. І не дивно, що соціальна позиція за таких умов є невизначеною, суперечливою і призводить до поведінкових девіацій. Тому особливо актуальним є вивчення *ідеологічних* та *духовних* детермінант девіантної поведінки дівчат. Вони породжуються рядом суспільних процесів: ціннісно-нормативними зміщеннями та/чи їх девальвацією, соціальною аномією, соціальною дезорганізацією і дезадаптацією окремих індивідів. Загалом, ідеологічна детермінація проявляється в тому, що не вироблено орієнтирів для духовного розвитку особи.

Духовність є критерієм розвитку суспільства, яке сьогодні переживає суперечності. З одного боку, спостерігається звуження життєвих інтересів до прагматичності, з іншого, – розвиток духовності. В основному спостерігається розвиток такої її складової як релігійність. Визначено різне місце релігії у сфері духовного розвитку:

- звернення до релігійних догм є своєрідною компенсаторною реакцією на відсутність реальних позитивних цінностей [1];
- трактування християнського навчання і виховання як чогось вторинного і додаткового, що може призвести у державі до значних проблем [5, с. 63];
- поява і навіть розквіт різних релігійних течій, які неадекватно сприймаються молоддю [9];
- визнання релігії як основи морально-духовного розвитку.

Однією із сучасних реалій стала активізація молодіжної субкультури через появу і розвиток різних течій і напрямів. І хоч існування молодіжної субкультури супроводжує існування будь-якої суспільної формації на всіх її етапах, тенденцією сьогодення є крайній прояв поведінкових девіацій, форм їх вираження. Часто уже сама приналежність молодіжного неформального угруповання вказує на девіантну спрямованість поведінки. Дівчата, які належать до крайніх молодіжних культур, мають певні відмінності у поведінці. Їх стан можна охарактеризувати як такий, коли, за висловом ровесниць, «...вони неначе живуть у паралельному світі». Стають замкненими у собі, віддаленими від суспільних реалій. Іноді це має характер дитячого, підліткового чи юнацького романтизму. Але здебільшого такі дівчата не розуміють, що являє собою насправді те чи інше соціальне середовище, референтна група, субкультура. А бажання стати членом відповідного молодіжного угруповання негативної спрямованості може стати причиною асоціальної поведінки. Опосередкований негативний вплив молодіжних течій такого роду полягає в тому, що не реалізуються здібності, задатки особистості. Протидії цьому немає через відсутність достатнього впливу формальних колективів, формування культури міжособистісних стосунків, розвитку позитивних нахилів, здібностей, інтересів.

7. Актуальності набуває дослідження *соціально-інформаційних* детермінант у формуванні поведінкових стереотипів. Сьогодні існує безліч джерел інформації, таких як: телебачення, Інтернет, періодична преса, література, мобільне спілкування. Відбувається значною мірою

перенасичення непотрібною інформацією, яка до того ж нерідко буває шкідливою. Однією з характеристик суспільства є формування такого сучасного явища як «інформаційні ризики».

Теоретичні висновки в основному мають негативний характер щодо наслідків інформації медіа-простору. Про це йдеться у працях В.А.Бернацького, Й.В.Джунь, Г.Ф. Мартинюк, О. Пертунько, В.І. Чупрова. Такі дослідники, як А.І.Допира, А. Дрозд, Д.М. Кондратьєв, А. Массорова, Я.В. Смоляна, О. Тур, які вказують на негативізм у соціальному вихованні дівчат реклами. Не менше суперечок викликає і користування дітьми, підлітками, молоддю комп'ютерною мережею Інтернет. За відсутності чіткого контролю за змістом матеріалу, який продукується, оцінки змістового компоненту, часу перебування біля комп'ютера, Інтернет перетворюється на один із найбільших соціальних ризиків сьогодення, оскільки збільшується кількість користувачів, час перебування в Інтернет. Висновком дослідників в основному є те, що продукція медіа-простору пропагує насильство, алкоголізм, наркоманію, легковажний спосіб життя. І це здійснює руйнівний вплив на ще не сформовану дитячу, підліткову, юнацьку свідомість. Хоч такі науковці як Л. Козлова, В.Д. Комар, Т. Малих вказують на безперечності позитивної сторони медіа-простору.

Дівчата шкільного віку відзначили вплив на своє формування окремих інформаційних факторів. Статистичні показники й динаміку результатів аналізу анкетування продемонстровано у табл.1. З огляду на представлені дані, дуже вагомим значення на формування особистості дівчат мають художні фільми та користування Інтернет, значно меншого – показ телепрограм і порівняно незначний – реклама. Але всі дівчата визнали вплив таких інформаційних факторів на своє формування як особистості і як дівчини. Причому інформаційний фактор щодо свого впливу, за їх відповідями, прирівнюється до впливу батьків і друзів.

Таблиця 1

**Динаміка впливу на соціальне виховання дівчат шкільного віку
Інтернет та окремих видів телепродукції
(за свідченнями самих дівчат)**

<i>Інформаційні компоненти</i>	<i>Значний вплив (у %)</i>	<i>Посередній вплив (у %)</i>	<i>Незначний вплив (у %)</i>
Реклама	21,2	42	36,8
Телепрограми	42,6	34,6	22,8
Художні фільми	63,4	21,4	14,8
Інтернет	64,4	12,6	23

Загальним висновком розглянутого питання є те, що соціальна нестабільність і ціннісно-нормативна криза суспільства відбиваються на психології особистості, особливо молоді через «соціальний невроз» [2, с. 25], які закріплюють у своїй свідомості й поведінці негативні тенденції суспільного розвитку [11, с. 39], домінування прагматизму, спрямованість на потреби індивідуалістичного характеру, відмову від істинного гуманізму і духовності [12, с. 44]. Загальна криза, що охопила сфери функціонування держави, значною мірою деформує сприятливе середовище для морального виховання молоді [4], що потребує розробки концепції виховання дітей у суспільстві, особливо дівчат [6, с. 118].

Характеризуючи сьогодишню соціальну сферу життєдіяльності неповнолітніх дівчат зазначимо, що: 1) на розвиток особи все більше має вплив західна культура; 2) однією з тенденцій є збільшення негативного впливу телебачення та ЗМІ; 3) домінує зорієнтованість на розваги, збільшено час, відведений на дозволя; 4) відсутнім є достатній контроль за організацією життєдіяльності у різних сферах молоді з боку держави, органів державної виконавчої влади, батьків; 5) відбувається зміна духовних і моральних цінностей суспільства. З боку органів державної виконавчої влади і місцевого самоврядування не забезпечено загальнодоступності закладів позашкільної сфери; спостерігається відсутність високої якості відеопродукції, яка є у широкому продажі, прокаті; функціонує мала кількість клубів, гуртків, інших соціальних структур, які б займалися розвитком і навчанням дівчат; проводиться недостатня кількість заходів, що формують образ дівчини, або цьому просто не надається значення; відсутня система дій з метою припинити поширення окремих негативних образів, взірців, гендерних ідеалів. Перегляду

вимагає підхід до виховання неповнолітніх дівчат основними соціальними інститутами, такими як сім'я і школа.

Зазначені процеси сьогодення не могли не позначитися на динаміці й стереотипах поведінки дівчат шкільного віку, становище яких завжди обумовлюється успішністю протікання загальносуспільних процесів. Зростання поведінкових девіацій у соціальному аспекті пояснюється загальним загостренням суперечностей розвитку і кризою суспільних процесів перехідного періоду в Україні. Соціальні ризики провокують появу соціально-психологічних та психоемоційних ризиків, які посилюються: акселеративним розвитком молоді; формуванням особистості за несприятливих мікросоціальних умов; впливом шкідливих звичок; неприйняттям однолітками чи субкультурою; нездатністю зорієнтуватись, сприйняти, осмислити величезну кількість інформації; раціональністю, прагматичністю індивідуальних цінностей. З причин виникнення негативних поведінкових проявів перша полягає у людині, друга – у соціальних умовах, які переломлюються через людські переживання, уявлення, психіку. Тому профілактика поведінкових девіацій повинна здійснюватися як у напрямі зменшення соціальних ризиків, так і у напрямі формування в особи здатності протистояти негативним впливам соціального середовища. Друге із зазначеного у статті не було розглянуто і потребує додаткового опрацювання.

Література

13. Артюхова И.С. Ценности и воспитание / И.С. Артюхова // Педагогика. – 1999. – № 4. – С. 117-121.
14. Белинская Е.П. Этническая социализация подростка / Е.П. Белинская, Т.Г. Стефаненко. – Воронеж, 2000. – 211 с.
15. Буданова Г. Свободное время: за и против подростков / Г. Буданова // Воспитание школьников. – 1996. – №1. – С.17-21.
16. Бутенко В.Г., Актуальні проблеми профілактики злочинності серед молоді / В.Г. Бутенко, Г. Пономаренко // Соціально-правовий захист молоді: Зб. наук. статей / Заг. ред. І.В.Козубовської, В.М.Великого. – Ужгород, 2002. – С.39-47.
17. Винницький О. Церква і духовне буття / О. Винницький // Духовні скарби українського народу в житті молоді. – Тернопіль: МП «Чумацький шлях», 1994. – С. 62-64.
18. Курс криминології: Особлива частина: підруч.: У 2-х кн. / М.В. Корнієнко, Б.В.Романюк, І.М.Мелькин та ін.; За заг. ред.О.М.Джузи. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 480 с.
19. Лактионова Г.М. Крупный город как среда социализации (Теоретико-методологический аспект) / Г.М. Лактионова // Соціально-педагогічні та медико-психологічні заходи протидії вживанню наркотичних засобів неповнолітніми і молоддю. – Наук.-метод. посіб. / [Упор.; заг. ред. О.І.Пилипенко]. – К.: А.Л.Д., 1995. – С. 16-32.
20. Семенюк В. Соціальна сфера: вчора, сьогодні. А завтра?... / В. Семенюк. // Голос України. – 2004. – 14 черв. – № 101. – С. 12.
21. Слівінський П.Й. Релігійний портрет: Кілька слів про нові релігійні і парарелігійні форми / П.Й. Слівінський / Пер. з пол. Г.Теодорович. – Львів: Свічадо, 1999. – 120 с.
22. Социальная работа с детьми группы риска / М.С.Мартьянова и др. – М.: Социальный проект, 2004. – 272 с.
23. Стурова М.П. Девиантное поведение несовершеннолетних как педагогическая проблема / М.П. Стурова В.И. Силенков // Педагогика. – 1999. – №7. – С.38-41.
24. Шотина А.Э. Ценностные ориентации современной молодежи / А.Э.Шотина// Открытая школа. – 2001. – №4. – С.43-45.

Парфанович И.И. Современное состояние социальной детерминации девиантного поведения девочек школьного возраста. В статье рассматриваются вопросы внешних причин поведения личности, действующих на общесоциальном уровне. Констатируется, что при отсутствии профилактических мер современное общество не способно обеспечить нормальное развитие личности девочек школьного возраста.

Ключевые слова: **социальная детерминация, девочки школьного возраста, демографические, политические, экономические, педагогические, культурные, идеологические, информационные детерминанты.**

Parfanovich I.I. Social determinants of behavioural deviations of juvenile girls. The article deals with the issues of external reasons of individual behaviour which is affected by the social realities. It is stated that modern society is not able to provide normal personal development of juvenile girls without preventive measures.

Key words: **social determination; juvenile girls; demographic, political, economic, pedagogical, cultural, ideological, informational determinants.**

УДК 316.6+330.1

Скворець В.О.,

канд. філософ. наук, ст. викладач кафедри соціальної філософії та управління
Запорізького національного університету

Життєустрій народу і громадянське суспільство

Стаття присвячена філософському аналізу зв'язку громадянського суспільства і життєустрою народу. Вдосконалення методології соціального пізнання зумовило введення до наукового обігу поняття «життєустрій», яке пов'язане із суспільним відтворенням. Уявлення про те, що предметом політекономії є процес суспільного відтворення, а громадянське суспільство – суб'єктом цього процесу, мають значення для розуміння взаємної залежності моделі соціально-економічного розвитку суспільства та характеру суспільного відтворення.

Ключові слова: життєустрій народу, громадянське суспільство, політична економія, процес суспільного відтворення, модель соціально-економічного розвитку суспільства.

Життєустрій завжди відігравав визначальну роль у долі різних соціальних суб'єктів, у тому числі народів, але поняття «життєустрій» залишається одним із малодосліджених у соціальній філософії. Історичний процес відображає зміни життєустрою, які проявляються в тенденціях розвитку суспільства, визначають його потенціал та перспективи розвитку. За своєю сутністю життєустрій народу є цивілізаційною основою розвитку соціуму. Про громадянське суспільство написано багато статей та монографій, але чимало фундаментальних питань, що стосуються цього феномена, зокрема про його роль у розвитку соціуму, залишаються дискусійними. На нашу думку, без глибокої наукової розробки проблематики життєустрою народу та суб'єктності громадянського суспільства неможливо створити ефективно діючу стратегію соціально-економічного розвитку України.

Найчастіше поняття «життєустрій» зустрічається у творах С.Г. Кара-Мурзи, зокрема у двотомнику «Советская цивилизация» [7; 8]. Його автор ставить перед собою мету: «Треба розпочинати великий проект щодо створення історії «структур радянської повсякденності». З неї ми зрозуміємо, що абсолютно необхідне для нашого життя, що важливе і бажане, а без чого можна обійтися. Зрозуміємо джерела нашої сили і дивовижної вразливості» [7, с. 8–9]. Аналіз радянського ладу у творах С.Г. Кара-Мурзи є важливим кроком у розвитку методології цивілізаційного підходу на пострадянському просторі, особливо за умов кризи суспільствознавчої науки.

Важливою ознакою кризи суспільствознавства є протистояння прихильників формаційного та цивілізаційного підходів. Аналізуючи ці підходи, М.Є. Осипов відзначає: «Дійсно, якщо ми розглядаємо будь-яке конкретне суспільство і хочемо краще зрозуміти його специфіку, причини його історичної еволюції, то це треба робити із застосуванням по можливості кількох методів. Інакше картина буде неповною, такою, що не виправдано викривляє реальність. На жаль, цю ситуацію можна спостерігати у вітчизняному суспільствознавстві, коли прихильники формаційної та цивілізаційної парадигм не сприймають позиції один одного, що не кращим чином впливає на стан теорії суспільного розвитку. Пора, як бачимо, переходити від взаємного опозиціонування до синтезування поглядів. Такий синтетичний підхід до всесвітньо-історичного процесу відображає реальний факт, що в ньому неподільно пов'язані та взаємозумовлюють один одного, і при тому одночасно, цивілізаційні та формаційні перетворення» [14, с. 153].

Обґрунтовуючи синтетичний формаційно-цивілізаційний підхід, М.Є. Осипов пропонує поняття «спосіб життя (існування)», яке за своїм значенням дуже близьке до поняття життєустрій.

Розвиваючи думку К. Маркса, що технологія розкриває безпосередній процес виробництва життя людини, Н. Осипов зазначає: «...будь-яка технологія є цілокупність засобів та способів діяльності людини в самих різних сферах життя суспільства. Наявність технології – це показник і характеристика міри зрілості, досконалості матеріальної та духовної діяльності суспільного суб'єкта. ... У кожній соціальній технології можна виділити матеріально-предметні та духовні її компоненти, які в реальності існують та функціонують у нерозривній єдності. Однак перші історично наділені більшою динамікою, що показує нам, наприклад, еволюція матеріального виробництва, яка демонструє зміну різних способів виробництва. Ця еволюція здійснюється як природно-історичний процес, який підпорядковується дії загальноісторичної закономірності, на що звертає увагу формаційна теорія. Суспільна формація, системоутворюючим утворенням якої виступає певний спосіб виробництва, є свого роду технологією буття соціуму на конкретно-історичному етапі його розвитку» [14, с. 145, 146]. За оцінкою вченого, серед комплексу «суспільно значимих технологій життя більшості людей» важливу роль відіграють духовні технології, які формують ціннісно-смыслову сферу. У своїй єдності соціальні технології «визначають типовий спосіб життя (існування) представників конкретної цивілізації. Під способом життя (існування) автор розуміє сукупність різноманітних умов та факторів, що визначають зміст конкретної цивілізації. За деякою аналогією і паралеллю із категорією «спосіб виробництва» поняття «спосіб життя» фіксує та відображає єдність, цілісність, з одного боку, життєвих сил певного народу як суб'єкта цивілізації, а з другого – системи соціальних технологій у всьому спектрі буття соціуму, а не лише у сфері виробництва матеріальних благ (якщо хочете – життєвих відносин)» [14, с. 146].

Поява у науковому обігу поняття «життеустрій» відображає удосконалення методології соціального пізнання, сприяє розвитку синтетичного формаційно-цивілізаційного підходу. Аналіз життеустрою на різних рівнях соціальної організації дозволяє відобразити роль людини як визначального суб'єкта історичного процесу.

Недоліком більшості сучасних концепцій громадянського суспільства є їхня відірваність від практики суспільного життя, хоча історично ідея громадянського суспільства розвивалася як чинник удосконалення суспільно-політичного устрою. Розвиваючи ідею гармонізації відносин між особою та державою, видатні мислителі Аристотель, Ж. Боден, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюссон, В. Гумбольдт, І. Кант, Г. Гегель, А. Токвіль, К. Маркс створили основи теорії громадянського суспільства. Аристотель заснував підхід, що пов'язує громадянське суспільство виключно з демократичною державою, який набув розвитку у творах Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Гегеля, А. Токвіля. Інший підхід був заснований Ж. Боденом, який пов'язував існування громадянського суспільства з будь-якою державою, а його послідовниками стали Ж.-Ж. Руссо, А. Фергюссон, К. Маркс. У сучасному суспільствознавстві України та Росії набула розвитку як *аристотелівська*, так і *боденівська традиція* уявлень про громадянське суспільство. У руслі аристотелівського підходу його досліджують вчені В. Барков, А. Володін, К. Гаджієв, А. Карась, А. Колодій, Б. Коваль, Ю. Красін, Б. Краснов, В. Литвин, І. Пасько, Я. Пасько, Ю. Резник, Т. Розова, Ф. Рудич, В. Степаненко, В. Хорос, Ю. Шемшученко, Г. Щедрова та ін. Успадкувавши ідеї сучасних західних соціологів (Дж. Кіна, Дж. Александера, Є. Геллнера, Е. Арато, Дж. Когена), які зводять громадянське суспільство до «ідеально-типової категорії», прихильники цього підходу позбавляють громадянське суспільство суб'єктності, розглядають його як соціальний об'єкт (якісний стан суспільства), а не як самостійний соціальний суб'єкт. Спадкоємцями боденівської традиції уявлень про громадянське суспільство стали В. Варивдін, В. Воловик, Ф. Канак, В. Князев, А. Кочетков, Л. Мамут, В. Моргун, А. Одинцова, І. Орлова, В. Шинкарук, Г. Щокін, які доводять, що в соціально неоднорідному соціумі громадянське суспільство завжди було важливим суб'єктом, який впливає на державу та суспільну свідомість [15, с. 5–6].

В.А. Моргун зазначає, що в незалежній Україні правляча верхівка насаджує «західну» модель громадянського суспільства, ігноруючи психоісторичний досвід власного народу. «Якщо під громадянським суспільством розуміти сукупність недержавних об'єднань громадян, створених ними для вирішення проблем власного, громадського та державного життя й заснованих на засадах самоврядування, тобто підтримати загально визнане його тлумачення, то воно або його

ознаки виникали при будь-яких типах біопсихосоціогенезу, включаючи суспільства, в котрих панували авторитарні форми влади й державні або суспільні форми власності. Проти цього особливо завзято виступають сучасні ідеологи громадянського суспільства (прихильники аристотелівської традиції. – *Авт.*). На нашу думку, громадянське суспільство у звичайному розумінні його сутності – як антиподу держави – не має власної типології, а набуває ознак тих типів біопсихосоціогенезу (розвитку особи й суспільства), які є пріоритетними у світі, регіоні чи країні в той чи інший психоісторичний період або епоху. Вибрана Україною «західна» модель громадянського суспільства, вважаємо, не є для неї оптимальною, оскільки не відповідає психоісторичному досвіду українського народу, котрий тяжів у своїй соціальній творчості до неврівноваженого БСКТ (сенсорно-колективістський суспільно- або державновласницький базис / сенсорно-колективістська демократична надбудова)» [12, с. 130-131].

Саме в контексті дослідження боденівської традиції уявлень про громадянське суспільство видається можливим виявлення зв'язку цього феномену з життєустроєм народу. У будь-якому соціально неоднорідному суспільстві державна влада нездатна встановити абсолютний контроль над суспільною свідомістю. Завжди знаходяться особистості, групи, організації, колективи, спільноти, які виступають самостійним джерелом впливу на громадську думку і суспільну свідомість. У загибелі держав, а тим паче у створенні нових держав, визначальну роль відіграють не стільки зовнішні фактори, скільки розвиток внутрішніх протиріч соціуму. Аналізуючи процес формування політичної культури, В.І. Воловик зазначає: «...громадянське суспільство, яке представлено недержавними формуваннями, не може залишатися бездіяльним у політичній сфері. І не залишається. Наочними прикладами активності його структуроутворюючих елементів у цій сфері слугують ті ж Англійська буржуазна революція середини XVII ст., Велика французька революція кінця XVIII ст., Жовтнева соціалістична революція в Росії, у результаті яких було знищено стару державу. Та й події кінця 80-х – початку 90-х років минулого XX ст., які закінчилися розвалом Радянського Союзу і утворенням на його колишній території незалежних держав, включаючи й Україну, свідчить про те ж саме» [2, с. 145-146].

Проблема суб'єктності громадянського суспільства повинна розглядатися в органічній єдності з формуванням життєустрою народу, що дозволить подолати відрив теоретичних моделей громадянського суспільства від суспільної практики.

Мета дослідження – виявлення зв'язку суб'єктності громадянського суспільства та життєустрою народу.

Життєустрій є реально існуючим соціальним феноменом, але у філософських словниках значення це поняття відсутнє. В словнику С. Ожегова поняття «життєустрій» розглядається як «створення будь-кому нормальних умов життя, побуту» [13, с. 167]. Т.Ф. Єфремова наводить майже тотожне наведеному значення поняття «життєустрій», яке відрізняється лише відсутністю у ньому займенника «будь-кому» [6, с. 462]. Таке спрощення або уточнення поняття є не випадковим.

Дефініція в словнику С.І. Ожегова недостатньо розкриває сутність поняття «життєустрій», оскільки не враховує активності тих, для кого ці «нормальні умови життя, побуту» створюються. Уточнення змісту поняття «життєустрій» вимагає подолання обмеженості його змісту, зумовленої одностороннім і пасивним підходом, вираженим «створення будь-кому», і одночасно розширення і доповнення його змісту активним «створення будь-ким», на що й орієнтує визначення в словнику Т.Ф. Єфремової. Крім того, уточнення досліджуваного поняття потребує визначення факторів, що характеризують життєустрій. Тому, на нашу думку, таким, що глибше розкриває сутність та зміст досліджуваного феномена уявляється наступне поняття. *Життєустрій* – це система забезпечення нормальних умов життя, яка є результатом життєдіяльності людей і відображена сукупністю факторів, серед яких визначальними є: 1) цілеспрямована суспільна діяльність особистостей; 2) взаємодія соціальних суб'єктів у процесі реалізації своїх потреб та інтересів; 3) нагромадження соціального досвіду і соціальних цінностей; 4) формування суспільних відносин і соціального капіталу; 5) забезпечення соціальної безпеки життєдіяльності з допомогою соціальних норм та інших засобів; 6) реалізація різноманітних проектів з використанням різних ресурсів; 7) забезпечення умов для реалізації процесу суспільного відтворення.

Аналіз еволюції теоретичних уявлень про громадянське суспільство дозволив дійти висновку про те, що сутність і зміст поняття «громадянське суспільство» можна розкрити за такими ознаками: 1) громадянське суспільство – це форма суспільної самоорганізації; 2) ця самоорганізація виражає сферу недержавних (приватних) відносин; 3) джерелом розвитку цієї сфери є взаємодія індивідуальних та колективних потреб та інтересів; 4) ця самоорганізація детермінується сферою реалізації свободи особистості; 5) ця самоорганізація відіграє роль фактора формування суспільних відносин; 6) ця самоорганізація є творцем соціальних цінностей; 7) ця самоорганізація є фактором формування особистості людини. Отже, громадянське суспільство – це форма суспільної самоорганізації, що відображає сферу недержавних (приватних) відносин, зумовлених взаємодією індивідуальних і колективних потреб та інтересів, які детермінуються реалізацією свободи особистості та здійснюють вирішальний вплив на формування суспільних відносин і соціальних цінностей [15, с. 74].

На розвиток боденівської традиції уявлень про громадянське суспільство значний вплив справив К. Маркс, який назвав громадянське суспільство «царством економічних відносин», яке впливає на державу класовою боротьбою, розвитком продуктивних сил і відносин обміну. Він зазначав: «доведено, що будь-яка політична боротьба є боротьба класова і що будь-яка боротьба класів за своє визволення, незважаючи на її неминуче політичну форму, – оскільки будь-яка класова боротьба є боротьба політична, – ведеться, кінець кінцем, заради визволення економічного. Отже, безперечно, що, принаймні у новітній історії держава, політичний лад, є підпорядкованими, а громадянське суспільство, царство економічних відносин, – вирішальним елементом. За старим поглядом на державу, який поділяв також і Гегель, вона була, навпаки, визначальним, а громадянське суспільство – визначуваним елементом». Далі К. Маркс пише: «...у новітній історії державна воля визначається загалом і в цілому мінливими потребами громадянського суспільства, пануванням того чи іншого класу, а кінець кінцем – розвитком продуктивних сил і відносин обміну. Але якщо навіть у наш найновіший час з його гігантськими засобами виробництва і сполучення держава не становить самостійної галузі і не розвивається самостійно, а і в існуванні своєму і в своєму розвитку залежить, кінець кінцем, від економічних умов життя суспільства, то тим більше це має силу щодо всіх старих часів, коли ще не було таких багатих засобів виробництва матеріального життя людей і коли, виходить, необхідність цього виробництва неминуче повинна була ще більшою мірою панувати над людьми» [11, с. 295-296].

У концепції К.Маркса громадянське суспільство безпосередньо пов'язане із суспільним відтворенням. «Форма спілкування, яка на всіх дотеперішніх історичних ступенях зумовлюється продуктивними силами і в свою чергу їх зумовлює, є *громадянське суспільство*, яке (...) має своєю передумовою і основою просту сім'ю і складну сім'ю, так званий племінний побут...». Марксове розуміння історії полягає у тому, щоб, виходячи саме з матеріального виробництва безпосереднього життя, розглянути дійсний процес виробництва і зрозуміти пов'язану з цим способом виробництва і породжену ним форму спілкування – тобто громадянське суспільство на його різних ступенях – як основу всієї історії; далі треба показати діяльність громадянського суспільства у сфері державного життя, а також пояснити з нього різні теоретичні породження і форми свідомості, релігію, філософію, мораль та ін., і простежити процес їх виникнення на цій основі, завдяки чому, звичайно, можна показати весь процес у цілому (а тому також і взаємодіяння між його різними сторонами) [10, с. 33-35]. К. Маркс зазначає: «Мої дослідження привели мене до того результату, що правові відносини, так само як і форми держави, не можуть бути пояснені ні з самих себе, ні з так званого загального розвитку людського духу, що, навпаки, вони кореняться в матеріальних життєвих відносинах, сукупність яких Гегель, за прикладом англійських і французьких письменників XVIII ст., називає «громадянським суспільством», і що анатомію громадянського суспільства слід шукати в політичній економії» [9, с. 6]. Ф. Енгельс пояснив марксистське розуміння ролі громадянського суспільства. «Виходячи з гегелівської філософії права, Маркс переконався, що не держава, зображувана Гегелем «вінцем всієї будови», а, навпаки, «громадянське суспільство», до якого Гегель ставився з такою зневагою, є тією сферою, в якій слід шукати ключ до розуміння процесу історичного розвитку людства» [5, с. 362–363].

На жаль, у сучасному суспільствознавстві зв'язок громадянського суспільства з політичною економією знаходиться поза увагою дослідників. Науковці досліджують переважно економічні

аспекти політекономії, залишаючи при цьому поза увагою її соціальні та політичні аспекти. Аналізуючи підсумки дискусії щодо необхідності «відновити політичну економію як загальнотеоретичну дисципліну в державних стандартах і як науку – в російській класифікації наук», Ю. Якутін відзначив значення предмета політекономії. «Політична економія розкриває сутність економічних відносин між людьми з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання продуктів. Ці корінні відносини і утворюють предмет політекономії, а до предмета інших економічних дисциплін, як такі, не входять. Висвітлюючи зміст виробничих відносин, ця наука розкриває базисну структуру суспільства і характер основних, стійких взаємодій зайнятих в економіці груп людей, встановлює наявність або відсутність експлуатації, характеризує її механізми і наслідки, пояснює дію законів, що визначають принципову спрямованість розвитку суспільного виробництва і відтворення» [16, с. 61]. «Політекономія, яка досліджує виробничі відносини, дозволяє виявити об'єктивну внутрішню єдність, що зумовлює цілісність національної економіки, зрозуміти приховану логіку відтворення її соціальних структур (курсів наш. – С.В.), з'ясувати характер взаємодії різних соціальних груп (класів, страт і т.п.)» [16, с. 65].

Отже, *предметом політекономії слід визнати процес суспільного відтворення*. Поступово з'являється визнання того, що концепція суспільного відтворення є одним із значних досягнень філософської думки. «Відтворювальна концепція К. Маркса створила методологічну підставу для розуміння суспільства, будь-якого співтовариства як постійного повсякденного результату діяльності людей у ролі суб'єктів культури, суспільних відносин, суб'єктів масової творчої діяльності, тобто як цілісного суперечливого відтворювального процесу, що співпадає в кінцевому підсумку з людською історією. Сьогодні, через багато років після виникнення цієї концепції, можна зробити висновок, що ця центральна методологічна ідея виявилася непорушною і навіть не стала предметом серйозної критики» [1, с. 57].

Ідеї К. Маркса про те, що *предметом політичної економії є процес суспільного відтворення, а громадянське суспільство виступає суб'єктом цього процесу* знову набувають актуальності, зокрема в сучасній Україні, де економічна наука відірвана від аналізу процесу суспільного відтворення. О. Гош зазначає: «Безпосередньо ігнорувати суспільствознавчу науку в ХХІ столітті ніхто не наважиться. Але й визнавати не з руки – заважала б здійсненню корисливих реформ. Аби цього не сталося, політичну економію як науку і навчальну дисципліну з духовного простору України викурено. Замість політичної економії запроваджено основи економічної теорії – абстрактний курс з теорії ринкових відносин» [3, с. 71].

Аналізуючи об'єктивну роль політичної економії, О. Гош зазначає, що різні історичні форми економічного ладу різних країн і народів світу зумовлені різними природними та історичними умовами їх розвитку. «Досі політична економія (включаючи й теоретичну спадщину Сміта, Рікардо, Маркса) вироблялася переважно на матеріалі країн і народів західної цивілізації. ... Розпад колоніальної системи імперіалізму й світової системи командного соціалізму створив певні умови для завершення формування суспільств світових цивілізацій. Воно, щоправда, істотно деформується глобальною неокolonізацією світу міжнародним монополістичним капіталом. Об'єктивна зумовленість різних форм економічного ладу народів різних цивілізацій усе-таки проявляється. ... Саме через це народи кожної світової цивілізації тепер гостро потребують дослідження своїх об'єктивних форм економічного ладу, вироблення політичних економії своїх цивілізацій. Без вироблення політичної економії (в широкому розумінні) народів слов'яно-православної цивілізації наукової історії їх не написати, бо вона не включатиме серцевинного стрижня – історичних форм суспільно-економічного ладу.

Цього, проте, недостатньо. Виробити, наприклад, наукову програму подальшого розвитку сучасного українського суспільства на цивілізаційному матеріалі не вдасться. Економічний лад сучасної України дещо відрізняється від економічного ладу Росії, Білорусі, хоча йдеться про країни однієї цивілізації. Через це доречно вести мову і про особливості політичної економії (у вузькому і широкому розумінні) України» [4, с. 53].

Далі вчений перераховує головні втрати української економічної науки у зв'язку з відмовою від політекономії і переходом до реформаторської науки («Основ економічної теорії»): 1) «Втрата наукової методології – перша і основна втрата української економічної науки». 2) Втрачено *об'єкт дослідження*. «Реформаторська наука в кращому випадку досліджує окремі проблеми сучасної

економіки (інфляцію, безробіття, ринок, фінанси тощо), але не вивчає соціально-економічний лад, його зміни, їх вплив на розвиток продуктивних сил тощо». 3) Реформаторська «наука» не розрізняє *сутнісні* та *формальні явища* економіки. «Не вивчаючи конкретних форм суспільства, економічна наука не «заглиблюється» до вивчення суті цих явищ. Там, де суть і явище збігаються, наука не потрібна. Там, де сутності явищ не виявляють, наука зникає». 4) «Перейшовши на позиції західної економічної науки, економічна наука України втратила здатність здійснювати **системні дослідження**». 5) «Вітчизняна реформаторська економічна наука не досліджує і не вивчає *процес виробництва*. ... Сучасна реформаторська економічна наука ігнорує вивчення об'єктивних рушійних сил економічного прогресу, втратила інтерес до дослідження фундаментальних проблем суспільного розвитку, її практично перестали цікавити якісні характеристики економічних явищ і процесів, її зміст все активніше руйнує меркантильність та ін. Усе це робиться з єдиною метою – обгрунтовуються так звані «ринкові реформи» та «ринкова економіка» [4, с. 55-56].

Оцінюючи наслідки радянського і антирадянського проекту, С.Г. Кара-Мурза зазначає, що останній «явно завів країну в екзистанційну пастку». «Сама травма вбивства радянського ладу, на яку зазвичай і звернено всю увагу, не така вже велика – не порівняти з громадянською війною після 1917 р. Але справа не в цій травмі, а в тому, що за нею – шлях до схилю, у небуття. ... На цьому шляху ні за що зачепитися, і **цикли відтворення на ньому звужуються з невблаганною закономірністю** (курсив наш. – Авт). У цьому – контраст із тією катастрофою, яку пережила Росія в 1917 р. Вдумливі люди, які стоять на антирадянських позиціях, стверджують, що і царська Росія у 1917 р., і СРСР в 1991 р. зруйнувалися тому, що це були хворі суспільства. Дійсно, це так. Але далі справа пішла по-іншому. Хворе станове та з'їдене капіталізмом суспільство початку століття було загнане революцією в проект великого *будівництва*. І ті структури, що будувалися, ..., забезпечили виживання та розвиток країни у найважчих умовах. Навпаки, антирадянський проект закладався на основі таких ідей, що їх плоди *отруїли* суспільство і вбили в ньому всякий потенціал розвитку і навіть саму волю до життя» [8, с. 445].

Аналіз процесу суспільного відтворення в незалежній Україні вказує на його катастрофічний характер. За роки незалежності населення України скоротилося на 12 % (з 52,2 млн. до 46 млн. осіб). Соціальна структура сучасної України, наближена до латиноамериканських чи африканських взірців (Е. Лібанова). У таких сферах життєзабезпечення як промисловість, сільське господарство, тваринництво, будівництво, житлове господарство реальні економічні показники значно нижчі, ніж у 1990 р., *не забезпечується навіть просте відтворення*, але розширене відтворення має місце серед соціальних хвороб суспільства (бідність, злочинність, корупція, наркоманія, безробіття, проституція, епідемія туберкульозу, СНІДу ...).

Чинна в Україні модель соціально-економічного устрою, що характеризується громадянським суспільством з безроздільним пануванням олігархії, себе вичерпала. Забезпечити поступальний розвиток України здатна лише така модель суспільного устрою, яка спирається на громадянське суспільство, основу якого становить широкий середній клас, оскільки лише за такої моделі можливе розширене суспільне відтворення. Структури громадянського суспільства є необхідною складовою механізмів формування життєустрою таких як відтворення людини, відтворення матеріального виробництва і споживання, відтворення виробничих відносин і соціальної структури населення, відтворення умов існування (техносфери), відтворення соціокультурних цінностей соціальних суб'єктів. У цих відтворювальних процесах не менш важливу роль, ніж держава, відіграють структури і суб'єкти недержавного сектора.

Аналіз зв'язку суб'єктності громадянського суспільства з життєустроєм народу дає підстави для таких висновків:

1. Введення до наукового обігу суспільствознавства поняття «життєустрій» відображає необхідність удосконалення методології соціального пізнання, розвитку синтетичного формаційно-цивілізаційного підходу.

2. У концепції К. Маркса «наука про громадянське суспільство – політична економія».

3. Предметом політичної економії є процес суспільного відтворення, а громадянське суспільство виступає суб'єктом цього процесу.

4. У сучасній Україні, як і в Росії, політекономія стала жертвою реформаторів, які прагнуть витіснити її з наукового простору та обмежити її вплив.

5. Розвиток політекономії, як науки про громадянське суспільство і суспільне відтворення, на власному цивілізаційному матеріалі є необхідною умовою створення та реалізації стратегії національного розвитку України, здатної забезпечити поступальний рух українського суспільства.

Перспектива подальшого дослідження проблеми пов'язана з необхідністю осмислення основних механізмів формування життєустрою народу.

Література

1. Ахиезер А.С., Рябова М.Э., Савкин Н.С. Марксова концепция воспроизводства в свете современной философии и науки / А.С. Ахиезер, М.Э.Рябова, Н.С. Савкин // Философия и общество. – 2006. – № 4 (44). – С. 40-59.
2. Воловик В.И. Философия политического сознания: монография. / В.И. Воловик. – Запорожье: Просвіта, 2006. – 204 с.
3. Гош О. Довгострокові векселі Майдану / О. Гош. // Віче. – 2005. – № 3. – С. 71-73.
4. Гош О. Исторична місія політичної економії в Україні / О. Гош. // Економіка України. – 2004. – № 2. – С. 52-58.
5. Энгельс Ф. Карл Маркс / Маркс К. і Энгельс Ф. Твори. – Вид. 2-ге. – Т. 16. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 361-366.
6. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. /Т.Ф. Ефремова. – 2-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 2001. – Т. 1: А – О. – 1232 с.
7. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы. / С.Г. Кара-Мурза. – Харьков: Книжный Клуб «Клуб семейного досуга», 2007. – 768 с.
8. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От Великой Победы до краха. – Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2007. – 640 с.
9. Маркс К. До критики політичної економії / Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Вид. 2-ге. – Т. 13. – К.: Держполітвидав УРСР. – С. 1-152.
10. Маркс К. і Энгельс Ф. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької ідеології в особі її представників Фейербаха, Б. Бауера і Штірнера і німецького соціалізму в особі його різних пророків / Маркс К. і Энгельс Ф. Твори. – Вид. 2-ге. – Т. 3. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959. – С. 7-521.
11. Маркс К. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії / Маркс К., Энгельс Ф. Твори. – Вид. 2-ге. – Т. 21. – С. 257-302.
12. Моргун В.А. Концепція громадянського суспільства у вітчизняній та зарубіжній історіографії В.А. Моргун // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2003. – № 2. – С. 119-132.
13. Ожегов С.И. Словарь русского языка: Ок. 57 000 слов / С.И. Ожегов / Под ред. чл.-кор. АН СССР Н.Ю. Шведовой. – 18-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1986. – 797 с.
14. Осипов Н.Е. О формационно-цивилизационной корреляции во всемирной истории / Н. Е. Осипов // Философия и общество: Научно-теоретический журнал. – 2007. – № 2 (46). – С. 142-157.
15. Скворець В.О. Громадянське суспільство і детермінанти оптимізації його розвитку в Україні: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. / В.О. Скворець. – Запоріжжя, 2007. – 206 с.
16. Якутин Ю. Вузовский статус политической экономии: несколько мыслей по поводу прошедшего обсуждения (о содержании и итогах дискуссии на расширенном заседании Научно-методического совета по экономике Минобразования России) / Ю. Якутин // Российский экономический журнал. – 2003. – № 7. – С. 59-67.

Скворец В.А. Жизнеустройство народа и гражданское общество. Статья посвящена философскому анализу связи гражданского общества и жизнеустройства народа. Совершенствование методологии социального познания обусловило введение в научный оборот понятия «жизнеустройство», которое связано с общественным воспроизводством. Представления о том, что предметом политэкономии является процесс общественного воспроизводства, а гражданское общество – субъектом этого процесса, имеют значение для понимания взаимной зависимости модели социально-экономического развития общества и характера общественного воспроизводства.

Ключевые слова: **жизнеустройство народа, гражданское общество, политическая экономия, процесс общественного воспроизводства, модель социально-экономического развития общества.**

Skvoretz V.O. Life organization of people and civil society. The article is devoted to philosophical analysis of the connection of civil society and life organization of people. The improvement of social cognition methodology proved the sense of introduction of the definition «life organization» that is dealt with social reproduction. The notion of the fact that the subject of political economy is the

process of social reproduction and a social society is the subject of this process means a lot for understanding the inter-dependency of the model of social economic development of society and the character of social reproduction.

Key words: life organization of people, civil society, political economy, process of social reproduction, model of social economic development of society.

УДК 316.344.42

Щербина С.С.,

*ст. викладач кафедри фундаментальних дисциплін
Енергодарського інституту державного і муніципального
управління імені Р.Г. Хеноха «Класичного приватного університету»*

Соціальний портрет сучасних українських еліт

У статті розкривається портрет сучасних українських еліт, що є необхідною передумовою розкриття її генези як складової соціальних процесів в Україні, на тлі передбачуваних можливих тенденцій, що забезпечують належне функціонування політичної еліти.

Ключові слова: еліта, політична еліта, правляча еліта, репресовані, дисиденти, соціально-політична система.

Криза радянської соціально-політичної системи, що трапилася за останні десятиліття ХХ ст., довела необхідність зміни еліт у певні моменти розвитку суспільства. Перебудова була спробою радикального оновлення еліти, хоч і непослідовної, бо вона не привела до її зміни.

На сучасному етапі еволюції нашого суспільства виразно визначилися відмінності між старою і новою елітами, які виявилися не такими вже й різочими. І та, й інша еліти складаються з людей, вихованих за умов панування тоталітаризму, який породжував певну ментальність, звички і стереотипи поведінки. Політична культура не тільки старої, а й значною мірою нової еліти відображає рівень політичної культури тоталітарного суспільства.

Це підтверджується й аналізом «помаранчевої» революції. Так, В.Тарасенко, оцінюючи її результати, стверджує: «...персональна зміна владі відбулася. Вона відібрана у однієї елітної групи і передана до рук іншої елітної групи, але що відноситься до того самого соціального прошарку. Така передача влади не передбачає зміни соціальної суті останньої, а тільки режиму її здійснення. От чому влада соціально не змінилася, і в ній нічого нового в цьому плані немає» [5, с. 60].

Таким чином, нову еліту, що сформувалася після оголошення Україною про свій суверенний статус у 1991 р., можна вважати демократичною лише умовно, оскільки процес інституціоналізації нових елітних параметрів, характерний для транзитивних суспільств, не був реалізований і, отже, не вплинув на принципи формування найновішої еліти України. Ними залишилися:

- особиста відданість як головний критерій відбору на керівні посади;
- земляцтво, досвід спільної попередньої роботи, взаємозобов'язаність;
- клановість;

□ протекціонізм.

У пропонованій статті ми ставили своїм завданням:

□ провести аналіз принципів діяльності сучасної політичної еліти України;

□ довести, що наша еліта не є носієм суспільної самосвідомості, виразником і захисником суспільного інтересу і його реалізації.

Для України значно ефективнішою, на думку автора, могла б стати антрепренерська (підприємницька) система соціалізації і селекції еліти, для якої характерні:

а) відвертість, широкі можливості для представників будь-яких суспільних груп претендувати на місце в політико-адміністративних структурах;

б) порівняно незначна кількість досить жорстких формальних вимог до претендентів на посади;

в) розширення електорату, до якого мають належати нові групи виборців країни;

г) пріоритет особистих якостей;

г) висока конкурентність відбору, гострота суперництва за керівні посади.

Сучасні механізми відтворення еліти влади в Україні детерміновані, на нашу думку, завершенням процесу формування олігархічних груп, що мають переважно регіональний характер. Відповідно, у процесі політизації бізнесу більшість створених олігархічними кланами політичних партій також набули суто регіонального забарвлення. На жаль, в Україні поки що не склалися по-справжньому загальнонаціональні політичні партії. А таке соціально-політичне явище, коли партії отримують певну кількість парламентських мандатів за рахунок кількох областей («вотчини»), дослідники називають феноменом «регіоналізації» [2, с. 16].

М. Головатий вважає, що «...важливою умовою прогресивного демократичного розвитку новітньої України є не тільки формування власної нової, національно зорієнтованої еліти, але й узгодження дій еліти загальнонаціональної і місцевої (регіональної). Власне, від такої узгодженості істотно залежить не тільки результат створення держави, а й єдність, цілісність України як унітарної держави» [3, с. 42].

На відміну від політичної еліти країн Центральної Європи для сучасної політичної еліти України характерний недолік єдності поглядів щодо стратегічного зовнішньополітичного курсу країни. Декларується курс на ЄС і НАТО, але насправді мало що робиться для впровадження на практиці відповідних політичних і економічних критеріїв, необхідних для наближення до цих структур. Разом з тим постійно мусуються ідеї щодо вступу до ЄП.

Відповідно, на сьогодні, швидше «зовнішні» відносно самої еліти виклики, тобто такі, що йдуть від соціальної системи, – такі як, наприклад, необхідність інтегруватися в європейській і світовий простір, глобалізаційні процеси та ін., виступають регулятивним механізмом щодо генезису (у його локальній фазі – сучасному етапі розвитку суспільства) української політичної еліти, оскільки саме зовнішні виклики задають і визначають її параметри.

В Україні відбулося зрощення політичної і економічної еліти, на тлі якого посилюється кланове представництво в органах державної влади. І якщо для розвинутих демократичних суспільств ситуація зрощення політичної й економічної еліти може виступати як позитивний потенціал і бути конструктивною, то для транзитних суспільств вона є загрозливою, оскільки політика в таких суспільствах стає простором для лобіювання вузько кланових інтересів, які виникли у результаті зрощення елітних груп. А законами політичної боротьби в такій ситуації стає закон знищення кланового супротивника, що повністю (або майже повністю) виключає досягнення компромісних домовленостей між протиборчими політичними кланами, оскільки будь-яка їх домовленість веде за собою переділ власності, що автоматично підвищує ступінь політичного протистояння.

Всі перелічені вище особливості розвитку українського суспільства, а також відсутність об'єднувальних цінностей, бачення майбутнього, заради якого проводяться реформи, і неприйняття визнаних більшістю суспільства правил гри робить українську еліту слабкою, залежною і провінційною.

На можливостях української еліти позначається також відсутність об'єднуючої еліти ідеології-ідеї. Відомо, що без популярної і чіткої ідеології неможливо виробити стратегію державного будівництва, розробити різні варіанти модернізації країни. Заяви про

«безальтернативність» того або іншого шляху не тільки необґрунтовані з логічної точки зору (навіть повернення назад вже є альтернативою, а за умов України таких альтернативних шляхів багато), але також вказують на втрату панівною елітою (можливо «эрзацелитою») орієнтації у соціальному просторі і часі. Важливо також мати на увазі, а так само і про те, що будь-який абсурдний політичний проект тут має певні шанси на реалізацію.

Така втрата орієнтації, на нашу думку, може бути пов'язана із специфікою процесу формування еліти пострадянських держав і, зокрема, України. Цікавою у цьому аспекті є точка зору російського соціолога О.В. Мяснікова, який наголошує, що «соціальний» ліфт і поповнення інтелігенції за рахунок формально грамотних людей (у перехідному періоді від СРСР до пострадянського простору). Створили ілюзію оновлення еліти [4, с. 58]. Насправді відбулося лише її розширення і розрідження. Він виділяє такі групи, що вступили в конкурентну боротьбу за вакансії, які відкрилися в новій еліті:

- інтелігенція;
- прихильники демократичних цінностей, люди, що постраждали від колишнього режиму (репресовані, дисиденти);
- інтелектуали з партійної еліти, які, маючи доступ до засобів масової інформації, могли завдати відчутних ударів по офіційній ідеології;
- демократично, реформістсько, ринково орієнтовані представники господарської еліти;
- «прагматики» у всіх ланках владних і управлінських структур;
- аутсайтери-кар'єристи з різних владних і управлінських структур, які прагнули використовувати демократичний рух як соціальний «ліфт».

Ядро нової еліти, на думку О. Мяснікова, утворили представники останніх трьох груп, що у цілому відображає реальну картину.

Але поява в елітному просторі «нових» груп обов'язково пов'язана з перерозподілом соціальних можливостей між соціальними групами суспільства, що і визначається вченими як особливість сучасного етапу розвитку українського суспільства. Група «інтелігенція» втрачає свої позиції, оскільки вона перестає визначатися через конкретний соціальний статус – вона трансформується на елітну групу і визначається через номінацію – культурна еліта, наукова еліта, технократична та інші або сходять із соціальної дистанції.

На думку вчених і політичних експертів, справжня політична еліта в Україні тільки формується. Змін на краще можна чекати лише за умови становлення двох-трьох могутніх політичних партій, у змаганні яких за владу (при вдосконаленні виборчої системи, яка нині дуже недосконала і вразлива) з'явиться справжня еліта влади, політичний клас, який буде відрізнятися високим професійним і моральним рівнем, а також матиме реальні стратегічні цілі та волю для їх здійснення.

Стійке закріплення демократичних правил гри як протилежність неопатрімоніальній політиці патронату можливе лише за умови, що постреволюційні еліти будуть, врешті-решт, вимушені прийти до деякої форми консенсусу з відкритими правилами гри або, як мінімум, картеля (із закулісними домовленостями), при участі в цьому також і ключових еліт старої влади.

Ваги поки що схилилися в бік елітократії, у зв'язку з цим виникла загроза формування адекватної структури елітних груп. Саме це, власне, і стало однією з причин соціального вибуху наприкінці 2004 р.

На нашу думку, основні тенденції процесу трансформації політичної еліти в Україні полягають у наступному:

- стримуванні розвитку держави;
- перекиванні шляхів висхідної соціальної мобільності, зведення її механізмів виключно до владних повноважень;
- зростання соціальної напруги і загострення політичної боротьби.

Такий стан, як ми вважаємо, жодною мірою не може сприяти становленню оптимальної практики рекрутування нової політичної еліти й підготовці політичних лідерів для управління суспільством, більш того, сприяє подальшому поглибленню суперечностей між елітою і рештою українських громадян.

Підтвердженням такого висновку можуть служити дані дослідження, проведеного наприкінці 2007 р. на базі Національної академії державного управління при Президентіві України, за участю фахівців Національного інституту стратегічних досліджень. Було проведено експертне опитування державних службовців і посадових осіб органів місцевого самоврядування. Завданням цього дослідження стало виявлення системи цінностей соціальної групи, що здійснює процеси політичного управління в країні, і зіставити її з системою цінностей, які в українському суспільстві можна вважати загальними для всіх соціальних груп (результати досліджень представлені у поданій нижче таблиці).

Таблиця

**Наявність у сучасній політичній еліті особистих цінностей
(максимально можлива оцінка – 2000 балів)**

<i>Цінність</i>	<i>Оцінка</i>
утворена	984
професіоналізм	880
принциповість	823
справедливість	803
вихованість	705
духовність	688
відповідальність	677
здоровий глузд	661
людяність	654
патріотизм	622
моральність	616
доброзичливість	610
непідкупність	604
доброчесність	592
порядність	565

З ієрархії особистих цінностей сучасної політичної еліти патріотизм, моральність, доброзичливість, непідкупність та інші займають далеко не перше місце. Отже, можна припустити, що політична еліта у сукупності становить досить сумнівну у відношенні до основних морально-етичних цінностей соціально-професійну категорію сучасного українського суспільства. Деякий скептицизм чи іронію викликає те, що грошові надходження як важлива складова добробуту не мають високої оцінки при визначенні системи цінностей даної групи. Насамперед «гроші» вже, за визначенням, є «цінностями». Хоч сама по собі відсутність або наявність достатньої кількості грошей не завжди визначає суспільний статус певної соціально-професійної категорії. Наприклад, у СРСР службовці органів радянської влади і партійно-політичні працівники отримували відносно пропорційну платню, у порівнянні з робітниками та інженерно-технічними працівниками. Проте при цьому службовці, поза сумнівом, були привілейованою категорією радянського суспільства. Так само в багатьох західноєвропейських країнах державні службовці мають історично обумовлений досить високий рівень інших (не грошових) преференцій. Що стосується сучасної української бюрократії, включеної в активне первісне накопичення капіталу, гроші для них є метою і основним змістом службової і суспільно-громадської діяльності. Так що у цьому випадку, особливо маючи на увазі ініціатора існування, очевидно має місце нечесність і лицемірність.

При цьому дані інших досліджень вказують на те, що у західноєвропейських країнах у політичних діячів та державних службовців соціальний добробут і стабільність знаходяться принаймні в першій десятці ієрархії цінностей [1].

Взагалі ж аналіз принципів сучасної системи політичного управління України засвідчує, що більшість з них досі недостатньо реалізуються. Однією з вагомих причин цього є відсутність стабільних ціннісних основ професійної діяльності вітчизняної політичної еліти і дієвих механізмів їх реалізації.

На нашу думку, причини існуючого стану керівної еліти України такі:

- у державі гіпертрофована роль політичної еліти на тлі занепаду культурної, наукової та іншої інтелектуальної еліти суспільства;
- спираючись лише на політичний і економічний раціоналізм, українська еліта безсила подолати прірву, що все збільшується, між політичною і бізнес-елітою, з одного боку, інтелектуальною елітою і основною масою народу, з іншого;
- в Україні відсутня сформована і працююча модель циркуляції еліт.

У період трансформації суспільства динаміка його параметрів багато в чому залежить від зміни способу формування правлячої еліти, її структури, внутрішніх і зовнішніх зв'язків, характеру перетворень соціальних груп, ідеологічної доктрини та системи національних цінностей. Тому важливого значення набуває розробка теоретичних підходів, що дозволяють адекватно описувати взаємозв'язки динаміки і характеристик системної трансформації суспільства.

Слід розглядати також параметри соціального розвитку з погляду реалізації існуючих стратегічних пріоритетів, з урахуванням дії внутрішніх і зовнішніх чинників, оцінюючи наслідки альтернативних варіантів. Це вимагає поетапного реформування інститутів влади відповідно до етичних засад, та мережі каналів соціальних комунікацій, що дозволить адекватно представляти інтереси різних соціальних груп.

Разом з тим на сучасному етапі розвитку українського суспільства особливої значущості набуває діяльність правлячої еліти як організатора інноваційних процесів. Багато що тут залежить як від ступеня її підзвітності суспільству, так і характеру оновлення інструментів легітимізації відносин влади, а також від особово-вольових якостей представників еліти, їх відповідального відношення до виконання своїх соціальних функцій.

Література

1. Боссард Д., Демке К. Державна служба у країнах – кандидатах до вступу до ЄС: нові тенденції та вплив інтеграційного процесу / Д.Боссард, К. Демке / Пер. з англ. О. М. Шаленко. – К.: Міленіум, 2004. – 128 с.
2. Валевський О. Регіон як суб'єкт політичного процесу: аналіз одної ілюзії перехідного суспільства / О. Валевський // Контекст. – 2002. – №3 (15). – С. 14 – 19.
3. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 42. – Інтернет-ресурс.
4. Мясников О.В. Смена правящих элит: консолидация или вечная схватка / О.В. Мясников //Полис 1993. – № 1. – С.52-60.
5. Тарасенко В. Недореволюція / В. Тарасенко //Українське суспільство 1994 – 2005. Динаміка соціальних змін/ За ред. докт. екон. наук В. Ворони, докт. соціол. наук М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2005. – 653 с.
6. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: монографія / За заг. ред. Ю.Г. Рубана.– К.: НІСД, 2008. – 744 с.

Щербина С.С. Социальный портрет современных украинских элит. В статье раскрывается портрет современных украинских элит, которые являются необходимым условием раскрытия ее генезиса как составляющей развития демократии в Украине, в связи с предполагаемыми процессами, обеспечивающими надлежащее её функционирование.

Ключевые слова: **социально-политическая система, элита, политическая элита, правящая элита, репрессированные, диссиденты.**

Scherbina S.S. The social portrait of the modern Ukrainian elite. The article describes the portrait of the modern Ukrainian elite which is an important factor of revealing their genesis. It is a necessary part of the democratic development in Ukraine on the ground of the possible processes which provide the proper functioning of political elite.

Key words: social and political system, elite, political elite, ruling elite, repressed people.

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 330.322.3(477)

Герасименко Г.В.,

*канд. екон. наук, ст. науковий співробітник відділу дослідження проблем людського розвитку
Інституту демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України*

*Розвиток недержавних соціальних інвестицій
як умова формування громадянського суспільства в Україні*

У статті висвітлюється проблема розвитку соціальних інвестицій недержавного сектора в Україні як складової громадянського суспільства. Основна увага приділяється огляду особливостей недержавних організацій, що працюють у секторі соціальної економіки, формування механізму фінансового забезпечення їх діяльності. Оцінюються сумарні обсяги ресурсів, що спрямовуються недержавними організаціями на реалізацію соціальних програм в Україні, проаналізовано основні проблеми, з якими вони стикаються в цій сфері, та запропоновано рекомендації щодо вирішення цих проблем.

Ключові слова: недержавний сектор, соціальні інвестиції, громадські організації, соціальні програми, громадянське суспільство.

Сучасний етап розвитку суспільства вимагає посиленої уваги до соціального інвестування як цілеспрямованого вкладення ресурсів у розвиток соціальної сфери з метою отримання корисного суспільного ефекту в майбутньому. Результати соціального інвестування виявляються як у посиленні соціальної орієнтації економічної системи у цілому, так і в окремих аспектах соціально-економічного розвитку, зокрема стимулюванні економічного зростання, нагромадженні людського капіталу, розвитку ринку праці, підтримці високого рівня та якості життя населення, забезпеченні державних соціальних гарантій та базових соціальних послуг, підтримці соціальної стабільності та екологічної безпеки у суспільстві.

Поряд з такими суб'єктами соціального інвестування як держава, комерційні організації, домогосподарства та фізичні особи, важливим джерелом інвестицій у соціальну сферу є недержавний сектор, що представлений неприбутковими та громадськими організаціями. При цьому мотивація та цілі соціального інвестування різних суб'єктів можуть значно відрізнятись. Якщо для держави завдання соціального інвестування полягають у сприянні економічному розвитку та підвищенні якості життя населення, для комерційних підприємств — отримання прибутку, то для організацій недержавного сектора — задоволення потреб населення, особливо його соціально незахищених верств, сприяння людському розвитку. Саме тому недержавний

сектор відіграє надзвичайно важливу роль у розбудові соціально орієнтованої економіки і, як засвідчує досвід розвинутих країн, є невід'ємною складовою громадянського суспільства.

Окремі аспекти дослідження соціальних інвестицій розглядалися у працях таких вітчизняних дослідників як С. Бандур, Д. Богиня, І. Бондар, О. Грیشнова, С. Вовканич, М. Долішній, Т. Заяць, С. Злупко, М. Карлін, Ю. Краснов, І. Курило, В. Куценко, Е. Лібанова, Л. Лісогор, О. Макарова, В. Новіков, В. Онікієнко, С. Пирожков, У. Садова, Л. Семів, В. Стешенко, Л. Шевчук та ін. Водночас формування соціальних інвестицій недержавного сектора залишається найменш дослідженим аспектом, що зумовлює актуальність дослідження цієї проблематики.

Тому метою цієї статті є огляд особливостей вітчизняного механізму формування соціальних інвестицій у недержавному секторі, аналіз проблем, з якими стикаються недержавні організації при реалізації власних соціальних програм, а також розробка пропозицій щодо вирішення цих проблем з метою підвищення ефективності недержавних соціальних інвестицій.

Сучасний механізм фінансування соціальної сфери базується на ряді джерел, серед яких – бюджетні асигнування, кошти юридичних і фізичних осіб, ресурси страхових фондів, сформовані за рахунок страхових відрахувань застрахованих осіб та роботодавців, донорські кошти (спонсорство, благодійні організації та фонди, міжнародні донорські установи), кредитування. Необхідність державного фінансування соціальної сфери зумовлена нездатністю ринкової економіки задовольняти потреби населення в усіх необхідних соціальних благах та послугах, а також значною диференціацією населення за рівнем доходу, що значно посилюється за умов економічної кризи.

Сьогодні держава є основним суб'єктом соціального інвестування, оскільки соціальні інвестиції підприємств залишаються недостатньо прозорими, а недержавне фінансування соціальних інвестицій перебуває лише на початковому етапі свого розвитку і потребує подальшої адаптації до потреб населення. Водночас розвиток соціальної сфери вимагає не лише державної підтримки, а й залучення «змішаних» та недержавних коштів. Якщо впровадження комерційних підходів більш доцільне в матеріально-побутовому секторі (наприклад, житлово-комунальному господарстві), де вкладання приватного капіталу більш вигідне з огляду на швидке отримання прибутку, то залучення «змішаних» коштів через спеціальні соціальні фонди та донорські організації є більш прийнятним саме для соціально-культурної сфери.

Діяльність недержавних організацій, що працюють у сфері надання соціальних послуг та реалізації соціальних програм, пов'язана із широким спектром завдань, серед яких – соціальний захист населення, надання медичних або освітніх послуг, діяльність у сфері відпочинку та спорту, мистецтва й культури, вирішення екологічних проблем. На нашу думку, серед недержавних організацій, що представляють громадянське суспільство, можна виділити «приватнокорисні», що створені виключно з метою задоволення інтересів своїх членів (політичні партії, бізнесові організації, профспілки, організації роботодавців, об'єднання за інтересами), та суспільно корисні, діяльність яких підпорядкована досягненню суспільно значущої мети (наприклад, вирішення екологічних проблем, захист соціально вразливих груп, надання соціальних послуг широким верствам населення). Саме остання категорія недержавних організацій є суб'єктами соціальних інвестицій і складовою соціальної економіки, а їх діяльність регламентується законами України «Про об'єднання громадян», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», проектом Закону України «Про неприємницькі організації».

Згідно з чинним законодавством, при реєстрації недержавних організацій в Україні можуть набувати однієї з трьох правових форм: громадські організації, благодійні та релігійні організації. За даними Єдиного державного реєстру об'єднань громадян та благодійних організацій, наприкінці 2008 р. в країні функціонувало 62 761 громадська організація, 22 060 релігійних організацій, 12 115 благодійних організацій (табл. 1).

Діяльність переважної частини недержавних організацій була пов'язана з наданням комунальних та індивідуальних послуг, діяльністю у сфері культури та спорту (83,7 тис. організацій або 86% їх загальної кількості). Друге місце посідали організації, що працюють в сфері охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (11 тис. організацій або відповідно 11,5%), у той

час як діяльність досить незначної частки недержавних організацій пов'язана зі сферою освіти (57 організацій або менше 1% загальної чисельності).

Таблиця 1

Організації громадянського суспільства за сферами діяльності в Україні наприкінці 2008 р.*

Тип організації	Усього	Освіта	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	Надання комунальних та індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту
Громадська	62761	46	1174	59774
Релігійна	22060	10	7	22004
Благодійна	12115	1	9920	1953

*Джерело: дані Державного комітету статистики України [1].

Статистика національних рахунків України дозволяє оцінити масштаб соціальних інвестицій недержавного сектора та порівняти їх рівень з відповідними витратами домашніх господарств та держави. Якщо сукупні витрати соціального спрямування сектора державного управління в 2008 р. становили 80,7 млрд. грн., а соціальні витрати домашніх господарств – 46,2 млрд. грн., то відповідні витрати некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства, – 2,7 млрд. грн. (табл. 2), що вказує на недостатній розвиток цього сектора в Україні. Соціальні інвестиції недержавного сектора спрямовані на виконання широкого спектру завдань, до яких належать діяльність у сфері охорони здоров'я (на ці цілі у 2007 р. було спрямовано 948 млн. грн.), відпочинку, культури та релігії (відповідно 821 млн. грн.), освіти (630 млн. грн.), соціального захисту населення (313 млн. грн.).

Таблиця 2

Соціальні інвестиції домашніх господарств, некомерційних організацій та сектора державного управління в Україні у 2007 р.*

Кінцеві споживчі витрати за цілями	Домашні господарства		Некомерційні організації, що обслуговують домашні господарства		Сектор загального державного управління	
	у фактичних цінах, млн. грн.	%	у фактичних цінах, млн. грн.	%	у фактичних цінах, млн. грн.	%
Всього витрат	423174	100	6445	100	128962	100
Охорона здоров'я	16959	4	948	14,7	24871	19,3
Освіта	7150	1,7	630	9,8	37910	29,4
Відпочинок, культура та релігія	22060	5,2	821	12,7	3507	2,7
Соціальний захист	-	-	313	4,9	13962	10,8
Охорона навколишнього середовища					434	0,3
Сукупні витрати соціального спрямування	46169	10,9	2712	42,1	80684	62,5

*Джерело: побудовано за даними Державного комітету статистики України [2]

Джерелом формування ресурсів НДО можуть бути як бюджети різних рівнів (за допомогою використання механізму державного замовлення), так і приватні пожертви, гранти міжнародних донорів. Хоча в Україні діють певні податкові стимули для приватних пожертв (наприклад, податковий кредит у розмірі 2–5% доходу фізичної особи, переданого на благодійництво, виключення благодійних внесків юридичної особи з оподаткування прибутку в розмірі 2-5% прибутку за попередній звітний період), такі стимули вочевидь є недостатніми і потребують подальшого розвитку. Більш того, фінансова діяльність недержавних організацій ускладнюється такими проблемами як: різні вимоги та умови оподаткування до організацій різного типу

(благодійні фонди, громадські організації, асоціації тощо), непрозорість конкурсів на залучення бюджетних коштів для фінансування соціальних послуг або пряме фінансування окремих організацій з державного бюджету, що створює передумови для нерівних можливостей щодо фінансового забезпечення суб'єктів громадянського суспільства. Це, зокрема, стосується громадських організацій інвалідів (так, на їх утримання з Державного бюджету було виділено 27 110 тис. грн. у 2006 р., ветеранів (відповідно 2 768 тис. грн.), чорнобильців (1 млн. грн.), дитячі громадські організації (600 тис. грн.), фізкультурно-спортивні організації (10 450 тис. грн.) тощо [3].

Нерівне ставлення до громадських організацій, які працюють у сфері соціальної економіки, ускладнюється існування додаткових податкових пільг для окремих НДО та необґрунтованістю критеріїв звільнення від податку на прибуток (зокрема, звільняються від оподаткування лише екологічна, оздоровча, аматорська, спортивна, культурна, освітня й наукова діяльність).

У цілому, за оцінками фахівців, лише близько 30% недержавних організацій, діяльність яких пов'язана з вирішенням соціальних проблем в Україні, отримують фінансову підтримку від органів влади (частка такого фінансування в їх загальному бюджеті становить від 9 до 11%), 10% з них мають доходи від комерційної діяльності, наприклад, соціального підприємництва (відповідна частка доходів – у середньому 4% бюджету організації) [4].

Рекомендації щодо усунення фінансових бар'єрів для соціально значущої діяльності недержавних організацій, що розроблені в рамках реалізації проекту «Сприяння реформі соціальних послуг в Україні» [3], включають пропозиції щодо реалізації ряду заходів. Зокрема, рекомендовано:

- віднести до видів діяльності громадських організацій, що не підлягають оподаткуванню податком на прибуток підприємств, надання соціальних послуг;
- припинити пряме фінансування окремих неприбуткових організацій з Державного бюджету України; запровадити конкурсне фінансування надання соціальних послуг неприбутковими організаціями;
- забезпечити прозорість проведення конкурсів на залучення бюджетних коштів, призначених для надання соціальних послуг; визначити порядок оприлюднення рішень про проведення конкурсів, права учасників конкурсів, загальні критерії відбору конкурсних заявок, порядок оскарження рішень, прийнятих за результатами конкурсів, підстави визнання результатів конкурсу недійсними;
- скасувати нижній ліміт на розмір коштів, які передаються неприбутковим організаціям як благодійна допомога та можуть бути віднесені до валових витрат та податкового кредиту;
- внести зміни до законодавства про оподаткування, які дозволятимуть платникам податку на доходи фізичних осіб призначати певний відсоток від суми сплачуваного податку на пожертви неприбутковим організаціям.

Активна діяльність недержавного сектора в сфері надання соціальних послуг та фінансування соціальних програм є невід'ємною складовою громадянського суспільства, а їх внесок у розбудову соціально-культурної сфери – важливою складовою соціально орієнтованої ринкової економіки. Значення більшого залучення недержавних організацій до надання послуг соціальної сфери актуалізується за умов економічної кризи, наслідки якої відчутні в Україні.

Розвиток соціального інвестування недержавного сектора в Україні гальмується організаційними та фінансовими бар'єрами, що зумовлює нагальну потребу у спрощенні та гармонізації нормативно-правової бази, підвищенні прозорості, чіткості та послідовності фінансових механізмів її регулювання. У цілому, основними принципами ефективного механізму функціонування соціальної сфери мають бути: розмежування повноважень між державним і приватним секторами щодо виробництва й надання соціальних благ, раціоналізація державного фінансування соціальної сфери залежно від поставленої мети, підвищення платоспроможності населення як стимулюючого фактора щодо розширення доступу до товарів і послуг соціального призначення, які виробляється приватним сектором, за рахунок реалізації заходів соціальної політики.

Література

1. Офіційний веб-сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua.
2. Національні рахунки України за 2007 рік. Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2008. – 19 с.
3. Недержавні організації на ринку соціальних послуг: інституційні, законодавчі, фінансові і податкові аспекти / Звіт проекту DFID «Сприяння реформі соціальних послуг в Україні». – К., 2007. – 32 с.
4. Сідельнік Л. Як залучити громадські організації до надання соціальних послуг / Л. Сідельнік // Громадянське суспільство. – 2008. — № 2(4). – Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua>.

Герасименко А.В. Развитие негосударственных социальных инвестиций как условие формирования гражданского общества в Украине. В статье освещается проблема развития социальных инвестиций негосударственного сектора в Украине как составляющей гражданского общества. Основное внимание уделяется обзору особенностей негосударственных организаций, которые работают в сфере социальной экономики, формирование механизма финансового обеспечения их деятельности. Оценены суммарные объемы ресурсов, которые направляются негосударственными организациями на реализацию социальных программ в Украине, проанализированы основные проблемы, с которыми они сталкиваются в этой сфере, и предложены рекомендации относительно решения этих проблем.

Ключевые слова: негосударственный сектор, социальные инвестиции, общественные организации, социальные программы, гражданское общество.

Gerasimenko A.B. The development of social investments of non-governmental sector as a component of civil society in Ukraine. The article is devoted to the problems of development of social investments of non-governmental sector in Ukraine as a component of civil society. The basic attention is paid to the review of peculiarities of non-governmental organizations, which work in the area of social economy. Formation of a mechanism of financial providing of their activity is suggested. The total resources targeted by non-governmental organizations on realization of social programs in Ukraine are estimated in the article; the problems faced by organizations in this area are analyzed, while recommendations on their solution are proposed.

Key words: non-governmental sector, social investments, public organizations, social programs, civil society.

УДК 338.436:[339/138:656]

Котелянець В.І.,докт. екон. наук, професор кафедри маркетингу
Академії праці і соціальних відносин ФПУ*Маркетинг на ринку транспортних послуг в АПК*

У статті розглянуто основні питання подальшого поліпшення транспортного обслуговування господарств і підприємств АПК на окремих прикладах у рослинництві й тваринництві показані резерви скорочення затрат праці, коштів та нафтопродуктів на перевезенні сільськогосподарських вантажів.

Ключові слова: маркетинг, транспорт, вантажі, перевезення, технології, нафтопродукти, відстані, транспортний фактор, великотоннажний, собівартість.

Маркетинг в агропромисловому комплексі – це управлінський процес та відповідне здійснення заходів, де у рослинницьких і тваринницьких галузях, а також у соціальній сфері на селі, одне з центральних місць займає транспорт. Врахування транспортного фактора, розвиток та ефективне використання транспортних засобів в аграрному секторі мало важливе значення на всіх етапах функціонування галузі, але особливо актуально сьогодні.

Це пов'язано, насамперед, з тим, що за ринкових умов необхідно вишукувати резерви зниження затрат праці та коштів на виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції. Складність вирішення цієї проблеми полягає насамперед у тому, що на ринок виходять невеликі сільськогосподарські підприємства, як це було раніше, а фермери, великі сільгоспідприємства, особисті селянські господарства. Слід наголосити, що за останні роки 60% продукції виробляється в особистих сільських господарствах.

Отже, щоб забезпечити раціональне функціонування підрозділів агропромислового комплексу, необхідно врахувати всі складові транспортного фактора. У маркетингових дослідженнях його слід розглядати як узагальнюючий показник, в якому відображені обсяги перевезення вантажів, забезпечення виробників сільськогосподарської продукції та переробних підприємств транспортними засобами, наявність доріг із твердим покриттям, відстань від ринків збуту і переробки продукції тощо.

Дослідження проблем економіки та організації використання транспорту в агропромисловому комплексі отримали висвітлення у працях Є.А. Бузовського, М.Г. Вергуна, Т.М. Ворожейкіної, В.О. Добермана, В.Д. Игнатова, Л.Ф. Кормакова, Т.В. Косаревої, В.І. Перебийноса, О.В. Перебий-носа, М.І. Пугачова, О.І. Пилипченка, Є.М. Сича, О.А. Чигринця, П.Д. Шаповала, В.І. Шевчук, В.О. Емат та ін., в яких характеризуються транспортні засоби, що використовуються в сільському господарстві, структура вантажообороту та його динаміка по періодах року. Основне місце відведено організації роботи транспорту в різних технологічних схемах, показу резервів підвищення продуктивності транспортних засобів, скорочення затрат праці та коштів на перевезенні сільськогосподарських вантажів. Але ще недостатньо висвітлюються особливості транспортного обслуговування товаровиробників за ринкових умов сьогодення.

Метою нашої статті є пошук шляхів та обґрунтування заходів щодо підвищення ефективності транспортного обслуговування господарств та підприємств АПК.

На відміну від інших галузей матеріального виробництва транспорт не створює нових продуктів споживання, але бере участь у створенні вартості переміщеного продукту, додаючи

до неї вартість його транспортування. Враховуючи це, маркетингові дослідження доцільно проводити щодо створення рівних умов господарювання у фермерських, колективних та інших господарствах.

Розглянемо ці питання на конкретних прикладах. Насамперед йтиметься про доставку цукрових буряків на переробку. За останні роки значно зменшено площі посівів і відповідно заготівлі цукросировини, одночасно скоротилася кількість цукрових заводів та збільшилися відстані доставки коренів на переробку. На відміну від попередніх років, коли в буряківництві здійснювався центровивіз урожаю з полів, за останні роки кожен товаровиробник сам вибирає спосіб доставки цукросировини на переробку. До цього слід додати, що далеко не в кожного фермера є навантажувач цукрових буряків. Як результат, великі простоти транспортних засобів під навантаження на полі та дуже низька ефективність їх використання і значне подорожчання перевезень.

Окремі виробники сільськогосподарської продукції вважають, що перевозити вантажі своїми автомобілями малої та середньої вантажопідйомності вигідніше, ніж залученими транспортними засобами великої вантажопідйомності. Але це лише на перший погляд може здаватися позитивним. При правильному встановленні тарифів великовантажні автомобілі завжди будуть більш ефективні порівняно з машинами меншої вантажопідйомності. Однак власники автотранспорту при направленні машин на перевезення врожаю та встановленні тарифів завищують ціну на нафтопродукт, зарплату водіям завищували вдвічі, пояснюючи це необхідністю закладати в тарифи відпускні. Мають місце й інші фальсифікації.

На доцільність використання великовантажних автомобілів вказує такий приклад. Щоб вивезти з поля за день 1000 т цукристих на відстань 30 км необхідно всього десять автомобілів КАМАЗ-5320 з причепом ГКБ-8350 (загальна вантажопідйомність 16 т), а при використанні цієї самої роботи автомобілем ГАЗ-53А (4 т) треба задіяти 35 – 37 автомобілів. Узагальнення досвіду використання великовантажних автомобілів також на перевезенні інших вантажів дозволяє дійти висновку про доцільність у кожному районі створення автопарку великовантажних автомобілів.

У таких автопарках буде можливість більш інтенсивно використовувати протягом року рухомий склад, проводити на високому рівні його технічне обслуговування та поточний ремонт забезпечити транспортні засоби великої вантажопідйомності водіями високої кваліфікації. Концентрація великовантажних автомобілів та автопоїздів у спецавтогосподарствах, що обслуговують сільськогосподарські перевезення, дозволять підвищити продуктивність праці водіїв на 25 – 30% та знизити собівартість перевезень на 8 – 12%.

У плані заходів щодо поліпшення транспортного обслуговування АПК насамперед необхідно враховувати, що неякісне надання транспортних послуг сільським товаровиробникам призводить до збільшення втрат на доставку різних вантажів та виникнення значних збитків з огляду на несвоєчасне вивезення продукції урожаю з полів, порушення технологічного циклу виробництва.

Серед факторів маркетингового середовища важливе місце посідає науково-технічний прогрес, впровадження його досягнень впливає на всі елементи маркетингового комплексу. Так, технічний прогрес виявляє серйозний вплив на вдосконалення технологічних процесів у рослинництві та тваринництві, при яких може значно змінюватися обсяг та відстань перевезення вантажів. Досвід вказує, що технології можуть бути більш або менш транспортоекми. Наприклад, за останні роки широке розповсюдження отримала технологія приготування трав'яного борошна та гранул з однорічних і багаторічних трав та інших рослин. Як правило, зелена маса з поля на переробку перевозиться при вологості близько 80%. А коли зелена маса прив'яла і доведена до вологості 40%, потрібно вдвічі менше транспортних засобів для її перевезення, майже пропорційно зменшуються витрати пального при переробці на агрегатах типу АВМ. Але технологи цього не роблять, пояснюючи тим, що при підв'яленні зеленої маси на сонці втрачається каротин. На нашу думку, тут потрібні додаткові дослідження.

Багато проблем щодо транспортного обслуговування є у тваринництві, особливо у скотарстві. На відміну від рослинництва у тваринництві щодня необхідно виконувати роботи по доставці кормів та вивезенню гною, перевезенню продукції, інших вантажів. Так, у середньому на одну корову на молочнотоварних фермах за рік перевозять 25 – 30 т різних вантажів (враховуючи

й повторне транспортування сіна, соломи, коренеплодів тощо). У невеликих селянських господарствах ці обсяги менші за рахунок випасу худоби на луках тощо. У зв'язку зі значним подорожчанням нафтопродуктів у малих і середніх господарствах на завезенні кормів та вивезенні на поле гною застосовують живе тягло. У багатьох випадках грузовий транспорт стає більш ефективним порівняно з тракторними та автомобільним транспортом.

Основні труднощі наразі в організації збирання молока від виробників та доставки його на переробку. Раніше, коли в районі працювало 35 – 40 великих молочнотоварних ферм, більша частина з них забезпечувала здачу молока в охолоджену стані. Відомо, що чим швидше і до більш низької температури охолодити свіжовидоєне молоко, тим довше діятимуть його бактеріальні властивості. Молоко на заводі надходило першим сортом і з нього виготовлялася високоякісна продукція. Тепер у районі кілька тисяч дрібних молочковиробників, від яких молоко звозиться на молокопункти. Ці пункти не скрізь обладнані необхідним устаткуванням для охолодження та зберігання молока.

З молокопунктів молоко перевозиться на завод автомобілями. Найефективнішим є спосіб доставки молока автотранспортом заводу. Недоліком є те, що не завжди можна повністю завантажити молоковоз. Особливо взимку, коли надої зменшуються, цистерна автомобіля заповнюється на 30–40%. Є значні резерви підвищення ефективності використання молоковозів за рахунок зменшення простоїв під навантаженням і розвантаженням. Навіть там, де добре організовані ці процеси, простої становлять 35 – 45% від загального часу знаходження молоковозів у наряді. А там, де немає узгодженості в роботі, відсутній необхідний інвентар тощо, ці простої становлять 55 – 65%.

Ефективне використання транспорту в АПК, у тому числі й на перевезенні молока, може бути досягнуто при правильній (обґрунтованій) організації оплати праці водіїв автомобілів. На жаль, на автотранспортних підприємствах молочної промисловості застосовується погодинна або погодинно-преміальна система оплати праці, яка недостатньо зацікавляє водіїв у підвищенні продуктивності праці, кращому використанні автомобілів-молоковозів. Слід підкреслити, що раніше в усіх галузях народного господарства переважала відрядна система оплати праці водіїв, яка більш прогресивна, але й потребує впровадження раціональної організації транспортного процесу. За сучасних умов, коли необхідно підвищити ефективність молочного підкомплексу АПК, треба впроваджувати таку організацію виробництва і оплати праці, яка творчо застосовує маркетинговий підхід.

Маркетингові служби повинні більше уваги приділяти транспортному обслуговуванню будівництва на селі, яке у останні роки занадто уповільнилось, а подекуди майже завмерло. Разом із тим подальший розвиток агропромислового комплексу в нашій державі вимагає інтенсивного будівництва і реконструкції споруд виробничого призначення, житла, приміщень культурно-освітнього призначення, прокладання міжгосподарських та внутрігосподарських шляхів з твердим покриттям. У цьому зв'язку в сільських районах доцільно розгорнуть маркетингові дослідження, слід вивчити фактори, що впливають на ефективність використання транспорту на сільських будовах, дослідити економічну ефективність використання різних транспортних засобів.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що одним з важливих питань в аграрному секторі нашої держави є заміна застарілої техніки, підвищення рівня механізації, а у молочному підкомплексі АПК – встановлення на молокозбиральних пунктах обладнання для охолодження та тимчасового зберігання молока. Для поліпшення транспортного обслуговування сільських товаровиробників необхідно у кожному районі створити великі автогосподарства, в яких зосередити великовантажні автомобілі.

З метою поліпшення транспортного обслуговування сільських товаровиробників слід більш дієвою зробити маркетингову цінову політику. Вдосконалення тарифів на автотранспорті необхідно здійснювати так, щоб розцінки на перевезенні урожаю та виконанні інших масових перевезень були дещо вищими, ніж взимку та навесні, коли вантажопотоки зменшуються. При цьому повинні бути задоволені потреби споживачів транспортних послуг та забезпечено прибуток спеціалізованим автогосподарствам.

Література

1. Вергун М.Г. Транспортний процес в АПК: навч. посіб. /М.Г. Вергун. – Житомир: Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2009. – 192с.
2. Ворожейкіна Т.М. Логістика в АПК / Т.М. Ворожейкіна, В.Д. Ігнатова. – М.: Колос, 2007. – 184с.
3. Доберман В.А. Автомобильный транспорт в сельскохозяйственном производстве /В.А. Доберман. – М.: Транспорт, 1986. – 287с.
4. Кормаков Л.Ф. Автомобильный транспорт агропромышленного комплекса: организация и экономика /Л.Ф. Кормаков. – М.: Транспорт, 1990. – 232с.
5. Перебийнос В.І., Перебийнос О.В. Транспортно-логістичні системи підприємств: формування та функціонування: монографія /В.І. Перебийнос. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – 207с.
6. Пугачов М.І. Транспортне обслуговування сільського господарства /М.І. Пугачов. – К.: ІАЕ УААН. 1997. – 174 с.
7. Сич С.М. Економіка транспортного обслуговування сільськогосподарського виробництва в регіоні. [С.М. Сич, О.А. Чигиринець, П.Д. Шаповал, В.І. Шевчук] – К.: КУЕТТ, 2005. – 228 с.

Котелянець В.І. Маркетинг на рынke транспортных услуг в АПК. В статье рассмотрены основные вопросы дальнейшего улучшения транспортного обслуживания хозяйств и предприятий АПК, на отдельных примерах в растениеводстве и животноводстве показаны резервы сокращения затрат труда, средств и нефтепродуктов на перевозке сельскохозяйственных грузов.

Ключевые слова: маркетинг, транспорт, груз, перевозки, технологии, нефтепродукты, расстояния, транспортный фактор, крупнотоннажный, собестоимость.

Kotelianets' V.I. Marketing in the of transport service market in AIC. The main issues of the further improvement of transport service in farms and enterprises of AIC are revealed in the article. Reserves of the reduction of expenditure of labour, means and oil products while transporting agricultural goods on the examples of stock-breeding and plant-growing are shown.

Key words: marketing, transport, transportation, technologies, oil products, transport factor, large-tonnage, prime cost.

УДК 331.5:37.014.54

*Куценко В.І.,**докт. екон. наук., професор кафедри маркетингу**Чорнодід І.С.,**канд. екон. наук, доцент кафедри маркетингу**Академії праці і соціальних відносин ФПУ*

*Ринок праці та освітніх послуг: шляхи оптимізації
їх взаємодії у контексті вимог інформаційно-інноваційного суспільства*

У статті з теоретичних позицій аналізуються процеси і проблеми формування ринків праці та освітніх послуг, обґрунтовуються шляхи їх оптимізації за умов формування інформаційно-інноваційного суспільства та економіки знань.

Ключові слова: ринок, освіта, послуги, маркетинг, бренд, стандарт.

«Якість, сервіс, цінність –
девіз маркетологів усього світу»

Ф. Котлер

Світовою спільнотою Україна визнана ринковою державою. Ринкові відносини нині притаманні всім сферам економічної діяльності. Нині багато ринків успішно працюють саме завдяки їх взаємодії. Серед останніх ринок праці та освітніх послуг. Оптимізація їх відносин має особливо важливе значення нині, коли формується економіка знань. Основним джерелом розбудови економіки є знання. За цих умов необхідним є проведення глибоких досліджень не лише ринків, де формується та зосереджується інтелектуальний капітал, а й їх взаємодії.

Сьогодні знання багатьма дослідниками розглядаються як один з основних чинників виробництва. Знання тісно пов'язані з ринком праці й освітніх послуг. Активні дослідження проблем, пов'язаних з підготовкою кадрів, формуванням та функціонуванням ринку праці, здійснювались науковцями А. Гальчинським, Л. Городянською, М. Згуровським, В. Іноземцевим, Н. Тарнавською та ін. Проте багато проблем залишилось поза увагою їх досліджень зазначених авторів.

Метою нашого дослідження є на основі аналізу існуючої ситуації на ринках праці й освітніх послуг пошук шляхів подальшої оптимізації взаємодії цих ринків, що сприяло б підвищенню якості підготовки кадрів та їх використання.

Перехід людства до постіндустріального суспільства, основою якого стає економіка знань, висуває нові вимоги до підготовки кадрів і їх використання, до ринків праці та освітніх послуг. Сьогодні потрібні фахівці, здатні генерувати найсучасніші технології, інформаційно-інноваційні здобутки. Лише на цій основі та на таких засадах стає можливим інтегральний вектор глобального розвитку, що органічно вписуватиметься в цивілізаційні виміри інформаційно-інноваційного суспільства. Сьогодні Україна, на жаль, за цими показниками посідає у світі досить низькі місця. Так, за питомою вагою високотехнологічної продукції у загальному обсязі експорту Україна посідає 22-е місце серед 29 можливих місць; малих і середніх інноваційних підприємств – відповідно 26 із наявних 27; робочої сили з вищою освітою – п'яте із 37; видатків на дослідження та розвиток, що фінансуються бізнесом, від загального обсягу фінансування – 27 із 33; видатків на дослідження та розвиток ВВП – 20 із 42; заявок на видачу патентів до Європейського патентного відомства на 1 млн. населення – 35 із 35 можливих [3].

І у цьому велика частка вини лежить як на ринку праці, так і на ринку освітніх послуг. Ринок праці в Україні останнім часом характеризується, по-перше, глибокою регіональною диференціацією, зокрема, таких показників як: рівень напруги, безробіття, доходів і заробітної плати; по-друге, глибокою галузевою диференціацією (рівень оплати праці в різних сферах економічної діяльності, умови праці, кваліфікаційний потенціал працівників, якість робочого місця тощо). Саме безробіття є причиною трудової міграції та великих втрат ВВП. Незалежні експерти дають розрахунки економічних втрат від експорту «мізків». Щонайменше, річні втрати для національної економіки лише в цьому сегменті становлять 13 млрд. доларів США. Втрати за останніх 10 років, коли процеси відтоку трудових ресурсів, зокрема, перспективних науковців за межі України були досить інтенсивними, дорівнюють практично річному ВВП.

Звідси вкрай важливим є створення умов, щоб інтелектуальний потенціал, сформований в Україні, працював на розбудову її економіки, а не був донором інтелектуального потенціалу близького та далекого зарубіжжя. Цьому має сприяти взаємозв'язок ринку праці та ринку освітніх послуг. Для виявлення взаємозв'язку цих двох ринків необхідним є:

- дослідження основних тенденцій розвитку національного ринку праці для того, щоб визначити вектор його руху;
- вивчення параметрів стану ринку праці регіонів, де розміщуються досліджувані підприємства, в контексті порушеного завдання (економічна активність населення, демографічна ситуація, зайнятість, безробіття, рівень заробітної плати, соціальні переваги та проблеми регіону, інноваційний потенціал тощо);
- виявлення специфічних галузевих і виробничих факторів, що визначають стан внутрішньофірмових ринків праці (ступінь кваліфікованості праці, вимоги до компетентності працівників, показники ступеня інноваційності галузі тощо).

Дослідження ринку праці у цілому в Україні та на регіональному рівні дають підставу стверджувати, що:

- економічна динаміка не відповідає динаміці зайнятості;
- економічне зростання відбувається на якісно іншій технічній структурі, яка не відповідає існуючій раніше структурі зайнятості та тенденціям розвитку системи підготовки кадрів;
- значна частина працівників через об'єктивні та суб'єктивні причини зберегла навички і принципи своєї поведінки на ринку праці як «колективного» працівника, а не суб'єкта ринкових відносин, який продає свою здатність до продуктивної творчої праці тощо;
- намітились позитивні зрушення в галузевій і професійно-кваліфікаційній структурі зайнятого населення. Останнім часом відбулось різке скорочення основних типів неповної зайнятості – кількість осіб, які знаходяться у вимушеній відпустці чи працюють неповний робочий день з ініціативи адміністрації.

За умов економіки знань почала проявлятися тенденція інноваційного розвитку праці як результат нарощування інвестицій в інновації, розробку та впровадження нової техніки і технології, розширення наукових досліджень.

І ринок праці, і ринок освітніх послуг мають яскраво виражений регіональний характер, на розвиток яких, як уже зазначалось, впливає багато чинників. Щоправда, у кожному регіоні вони різні, а тому і механізм взаємодії цих двох ринків буде різний. Тому надзвичайно важливим є виявлення цих чинників. Скажімо, ринок праці вказує на недостатній рівень підготовки кадрів робітничих спеціальностей. З відродженням регіональної економіки ця потреба зростатиме. У той самий час система професійно-технічної освіти за останніх 18 років зазнала суттєвих негативних змін, що вплинуло не лише на ринок праці, а й на ринок освітніх послуг (табл. 1).

Як бачимо з даних табл. 1, найбільший обсяг послуг на відповідному ринку представлений вищою школою. На його частку припадає майже 70% обсягу реалізованих освітніх послуг (рис. 1). Це означає, що ринок праці все більше поповнюють фахівці з вищою освітою, хоча попит на них не завжди адекватний.

Таблиця 1

Обсяг реалізованих послуг у ринкових цінах, млн. грн. *

Показник	Усього	Середніми та великими підприємствами	Малими підприємствами
Освіта в цілому, з неї:	2840,8	1865,6	975,2
початкова загальна освіта	35,3	4,7	30,6
середня освіта	370,2	98,2	271,9
вища освіта	1773,9	1566,4	207,5
інші види діяльності у сфері освіти	661,4	196,3	465,2

*Джерело: Діяльність підприємств сфери послуг. Стат. бюл. – К.: Держкомстат, 2009. – С. 28.

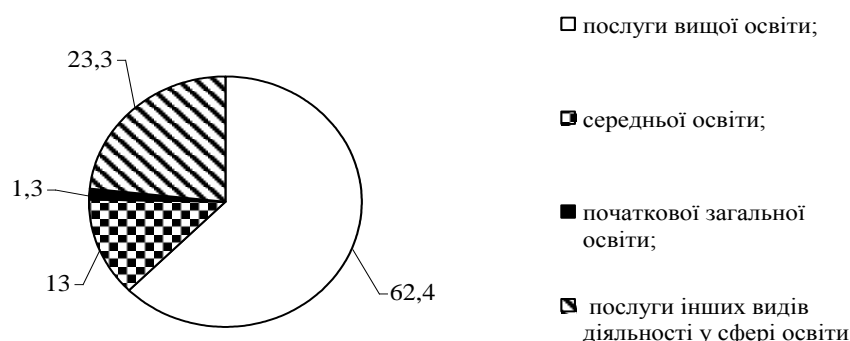

Рис. 1. Структура послуг освіти у 2009 р., %

Тому вкрай важливим є:

- вивчення поведінки на ринку самої робочої сили;
- аналіз сукупності споживачів робочої сили – роботодавців, організацій, індивідуальних наймачів;
- дослідження динаміки ціни робочої сили і заробітних плат, а також факторів, якими визначається кон'юнктура на ринку праці, масштаби інвестицій у людський капітал;
- вивчення структури ринку та організації розподілу робочої сили передбачає отримання даних про посередників, з допомогою яких можна здійснювати підбір і працівників, і робочих місць;
- дослідження важливої складової маркетингового підходу – системи комунікацій, в якій прийнято виділяти інститути, що забезпечують партнерство на ринку праці, рекламу, саморекламу тощо.

Фахівці Міжнародної організації праці (МОП) рекомендують регіональний ринок праці розглядати через такі компоненти:

- спеціалізація економіки регіону (від структури господарства значною мірою залежить співвідношення позитивних і проблемних характеристик ринку праці);
- структура зайнятості населення (у зв'язку з різною трудомісткістю галузей структура зайнятості значно відрізняється від галузевої структури економіки. Тому соціальні наслідки і вплив на ринок праці відрізнятимуться від власне економічних);
- стан ринку праці (рівень безробіття та його динаміка, оцінка рівня зайнятості та аналіз трендів попередніх криз у зайнятості, які дають можливість оцінити «запас міцності» ринку праці, особливо в період можливого зростання напруженості).

У цілому ж ринок праці в Україні, на жаль, не відповідає вимогам цього ринку. Його точніше можна назвати «квазіринком», тобто таким, що не функціонує на принциповій маркетинговій філософії. Нинішній ринок праці є таким, якому притаманні численні диспропорції та слабкість, а у деяких випадках – відсутність реальних ринкових механізмів [5, с. 23].

Недоліки ринку праці зумовлені і тим, що в регіонах вкрай низькою залишається диверсифікація галузей, а тому валовий регіональний продукт формується за рахунок однієї-двох галузей.

Із викладеного вище можна дійти висновку, що подолання недоліків, виявлених на ринку праці, можливе наразі лише на інноваційних принципах. Інноваційна складова в трудовій поведінці працюючих передбачає необхідність поліпшення професійно-кваліфікаційної структури персоналу, розширення номенклатури спеціальностей працюючих, зростання серед останніх фахівців з вищою освітою, а також з високим кваліфікаційним розрядом.

Зв'язок між ринком праці та ринком освітніх послуг є складовою частиною системи взаємодії зайнятості й підготовки кадрів. Адже процес переходу до стійкого інноваційного розвитку поки що незабезпечений достатньою мірою кваліфікованими спеціалістами. За сучасних умов ринок праці залежить не лише від стану сфери освіти, а й від пріоритетного її розвитку. Цей пріоритет визначено ЮНЕСКО. Згідно з ним, ХХІ ст. має стати століттям освіти, на основі якої можна створити нові знання, вміння управляти ними, використовуючи теоретичне підґрунтя, що було сформовано у вищому навчальному закладі (ВНЗ) на базі навчання не стільки практичного, скільки такого, що має у своїй основі наукову і творчу складову.

Однак держава з точки зору ресурсного забезпечення ще недостатньо уваги приділяє розвитку освіти, а звідси і формуванню ринку відповідних послуг. У структурі видаткової частини державного бюджету питома вага витрат на освіту і науку в загальній сумі витрат бюджету становить 6,7%, тоді як у розвинутих країнах світу із соціально орієнтованими економіками (Україна задекларувала, що вона є соціальною* державою) цей показник має бути щонайменше 10%. Частка державних витрат у ВВП на освіту в Україні є значно нижчою, ніж у розвинутих країнах. Тож не дивно, що заклади освіти бюджетним фінансуванням забезпечені менше, ніж на 40% від фактичної потреби.

Таке фінансове забезпечення освіти зумовлює розрив єдиного освітнього простору, а населення різних територій (особливо міста і села) – одержують різну за якісними характеристиками освіту. За цих умов ринок освітніх послуг має бути спрямований не лише на виконання завдань, поставлених державою, а й на задоволення постійно зростаючого суспільного освітнього попиту, на підвищення освітнього рівня економічно активної частини населення України. Адже він сьогодні значно відстає від подібного показника високорозвинутих країн світу (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка показників освітнього рівня населення (15 – 70 років), %*

Освітній рівень	2005р.	2008р.	2005-2008рр., +, -
Повна вища	16,38	18,54	+2,16
Базова вища	2,22	1,35	- 0,87
Неповна вища	19,24	18,67	- 0,57
Повна загальна середня	41,78	45,36	+3,58
Базова загальна середня	17,22	14,11	-3,11
Початкова загальна або не мають освіти	3,16	1,97	-1,19

*Джерело: Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України. Стат. зб. – К.: Держкомстат, 2008. – С. 49 – 53.

* Як стверджують фахівці західної школи, лише забезпечення високого рівня соціальної захищеності, регулювання всіх сфер життєдіяльності суспільства, забезпечення соціальної справедливості та солідарності, гармонізація соціально-економічних відносин характеризує вид соціальної держави. (Гончаров П.К. Социальное государство: сущность и принципы // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2000. – №2. – С.6).

Як бачимо з даних табл. 2, серед економічно активного населення зростає частка осіб з повною вищою освітою. Проте освітній рівень населення є недостатнім, особливо якщо його порівняти з високорозвинутими країнами. Приміром, у країнах так званого золотого мільярду вищу освіту мають від 40 до 60%. В Україні ця цифра є значно нижчою.

Аналіз динаміки сегменту ринку освітніх послуг, на якому відбувається підготовка висококваліфікованих спеціалістів, дозволяє дійти висновку, що освітні послуги надаються підприємствами різної величини і різних форм власності (табл. 3).

Таблиця 3

Мережа підприємств, які надають освітні послуги*

Показник	Кількість підприємств			Їх відокремлених підрозділів
	Юридичних осіб, основним видом діяльності яких є надання послуг			
	усього	середніх і великих	малих	
Освіта в цілому з неї:	1951	184	1767	385
початкова загальна освіта	120	7	113	12
середня освіта,	544	28	516	27
вища освіта	208,0	125,0	83,0	260,0
інші види діяльності у сфері освіти	10769	24	1055	86

*Джерело: Діяльність підприємств сфери послуг. Стат. бюл. – К.: Держкомстат, 2009. – С. 45.

Розвиток ринкових відносин в усіх сферах діяльності, формування ринку послуг висуває нові вимоги до розвитку освіти та ринку відповідних послуг, підвищення їх якості, до приведення структури підготовки кадрів у відповідність з потребами ринку праці. У ролі основних чинників, якими визначаються особливості взаємодії ринку праці та ринку освітніх послуг, як вказують результати наших досліджень, можуть бути: економічні, правові, організаційні, адміністративні, фінансові тощо. Проте наразі взаємозалежність цих ринків є ще дуже слабкою. Результатом цього є проблема безробітних серед випускників, у тому числі вищих навчальних закладів.

Ринок праці потребує фахівців не лише певної кількості, а й відповідної якості. Тому гострою проблемою залишається пошук шляхів підвищення якості підготовки кадрів. Такими, на нашу думку, можуть бути:

- впровадження маркетингових інструментів;
- формування та використання брендінгу кожним навчальним закладом;
- дотримання стандартів як в освіті у цілому, так і у кожній її ланці, зокрема;
- посилення зв'язку вищих навчальних закладів з роботодавцями, залучаючи їх до розробки стратегії розвитку ВНЗ, відповідних програм, підручників, посібників тощо;
- прискорення модернізації освіти, що включала б інтереси держави і суспільства, які не завжди співпадають з галузевими інтересами.

З викладеного вище доходимо висновку, що ситуацію на ринках праці й освітніх послуг можна суттєво змінити, якщо активними суб'єктами у цьому процесі стануть насамперед всі громадяни, органи державної влади, наукові, комерційні та громадські організації. Такий підхід сприятиме прискоренню формування інформаційно-інноваційного суспільства та економіки знань.

Література

1. Гальчинський А.С. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / А.С. Гальчинський, С.В. Львовичкін, В.П.Семиноженко. – К.: НІСД, 2004. – 262 с.
2. Васильєв В.Н. Рынок труда и рынок образовательных услуг / В.Н. Васильев. – М.: Техносфера, 2007. – С. 199–200.
3. Звіт ВЕФ про глобальну конкурентоспроможність: Електронний ресурс / Global Competitiveness Report. – Режим доступу: <http://www.wefor.com>.
4. Єрмащенко М.М. Нова парадигма економічної науки в контексті розвитку в умовах України інформаційної економіки / М.М. Єрмащенко // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 1. – С. 14-20.

5. Калашников С.В. Государственное регулирование социально-трудовых отношений / С.В. Калашников // Достойный труд в XXI веке / Под. ред. Р.П.Колосовой. – М., 2005. – С. 23.
6. Куценко В.І. Вища і післядипломна освіта в ринкових умовах / В.І. Куценко. – К.: РВПС України НАН України, 2009. – 224 с.

Куценко В.І., Чорнодід І.С. Рынок труда и образовательных услуг: пути оптимизации их взаимодействия в контексте требований информационно-инновационного общества. В статье с теоретических позиций анализируются процессы и проблемы формирования рынков труда и образовательных услуг, обосновываются пути их оптимизации в условиях формирования информационно-инновационного общества и экономики знаний.

Ключевые слова: рынок, образование, услуги, маркетинг, бренд, стандарт.

Kutsenko V.I., Chornodid V.I. The labor and educational service market: ways of optimization and interaction in terms of demands of informative-innovative society. In this paper processes and problems of formation of labor markets and educational services are analyzed from the theoretical point of view. The ways of their optimization in terms of formation of informative-innovative society and economy of knowledge are substantiated.

Key words: market, education, services, marketing, brand, standard.

УДК 331.52

Маршавін Ю.М.,

*канд. істор. наук, доцент, професор кафедри державного управління та політики зайнятості
Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості*

Досягнення продуктивної зайнятості населення шляхом створення ефективних робочих місць і конкурентоспроможної робочої сили

У статті досліджується стан ринку праці України, який оцінюється як кризовий, аналізуються причини, що спричинили кризу, пропонуються певні заходи, спрямовані на досягнення продуктивної зайнятості населення: створення ефективних робочих місць і підвищення якості робочої сили.

Ключові слова: безробіття, державна служба зайнятості, гідна праця, знос основних засобів, інвестиції, інновації, імпорт, криза, неповна зайнятість, працевлаштування, професійна орієнтація, ринок праці, робоче місце, тіньова зайнятість, експорт,

Обсяг національного виробництва і прибутковість економіки, а звідси показники державного, регіональних бюджетів та фондів державного соціального страхування, отже, рівень соціально-економічного розвитку держави визначаються насамперед кількісними та якісними характеристиками зайнятості населення.

Забезпечення *продуктивної зайнятості* населення має бути одним з головних пріоритетів соціально-орієнтованої держави. Вона базується на сукупності трьох взаємопов'язаних компонентів [7, с. 151]:

- високої продуктивності праці;
- виробництві висококонкурентної продукції, що користується попитом на внутрішніх та зовнішніх ринках;
- гідній оплаті праці, що забезпечує розширене відтворення робочої сили, високий життєвий рівень населення.

Отже, здоров'я людини, збереження її високої працездатності впродовж багатьох років, збільшення тривалості життя, задоволення потреб у соціально-культурних і побутових послугах безпосередньо залежать від стану зайнятості.

Економічне зростання у 2000–2008 рр. забезпечило поступове збільшення зайнятості населення, зниження рівня безробіття, скорочення його тривалості, покращення соціального захисту безробітних. Навіть у кризу рівень безробіття в Україні нижчий, як у Євросоюзі: за дев'ять місяців 2009 р. він становив 8,6% * (в Євросоюзі – 8,8%) [5, с. 16]. У 2008 р. середньомісячний розмір допомоги по безробіттю становив 451 грн., що у 1,5 раза більше, ніж у 2007 р. Зріс потенціал державної служби зайнятості. Якщо у 1999 р. за сприянням центрів зайнятості було працевлаштоване близько 19% зареєстрованих безробітних, то у 2008 р. – понад 43 % [7, с. 26].

Проте все це верхня частина айсберга, а під водою знаходиться його більша частка. Незважаючи на зовнішнє благополуччя – відносно високий рівень зайнятості, низький рівень безробіття і невелика його середня тривалість, ринок праці України має багато ознак кризи.

Метою нашої статті є виявлення складових елементів і причин кризи сучасного ринку праці України, розробка на цій підставі пропозицій по досягненню продуктивної зайнятості.

Проблеми розвитку ринку праці України, різноманітні аспекти зайнятості населення, удосконалення механізму її державного регулювання аналізуються в працях С. Бандура, Т. Заяць, А. Колота, Е. Лібанової, В. Оникієнко. Під час глобальної фінансово-економічної кризи загострилися негативні процеси і явища у сфері зайнятості. У наукових публікаціях, присвячених розробці засобів подолання цих явищ, акцент робиться насамперед на фінансовому оздоровленні економіки. На нашу думку, причини кризи зайнятості не можна пов'язувати лише з поточною фінансово-економічною кризою, а їх розв'язання – лише із заходами тимчасового антикризового спрямування. Сучасні негативні процеси і явища в сфері зайнятості накопичувалися багато років, їх джерела знаходяться в площині загальноекономічної політики. Проте в такій постановці проблеми вітчизняного ринку праці у науковій літературі не досліджувалися.

З початком кризи скоротилася зайнятість населення у легальному секторі, до небезпечних масштабів зросла неповна зайнятість, що є формою прихованого безробіття. У листопаді 2009 р. чисельність осіб, що вимушено працювали за скороченим робочим днем (тижнем), становила 919 тис., а кількість працівників, що перебували в адміністративних відпустках, – 311 тис. осіб [5, с. 10].

Через низьку мотивацію до праці, недостатню конкурентоспроможність на ринку праці, відсутність професійних навичок, що потрібні на ринку праці, весь період ринкових трансформацій має місце масштабне безробіття серед молоді, особливо випускників навчальних закладів. Зокрема, у 2008 р. рівень безробіття серед молодих людей у віці до 25 років вдвічі перевищував безробіття серед всього населення (13,3% проти 6,4%) [3, с. 368].

Багаторазове скорочення інвестицій в основний капітал у 90-ті роки, пріоритетне інвестування у 2000 р. торговельно-посередницької і фінансової діяльності спричинило загострення проблеми оновлення виробничих потужностей. На кінець 2007 р. ступінь зносу основних засобів у цілому по економіці становив 52,6%, а у промисловості – 59%, у переробній промисловості, виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води, діяльності транспорту та зв'язку – понад 60 % [3, с. 97]. Поряд з неувагою держави і бізнесу до науково-технічної та інноваційної політики, це призвело до домінування в українській економіці низькотехнологічних робочих місць, що не дозволяє виробляти конкурентоспроможну продукцію, спричиняє низьку продуктивність праці, гальмує зростання оплати праці.

Негативний вплив на зайнятість населення здійснила деформована структура експорту (табл. 1).

*Тут і далі показники безробіття наводяться за методологією Міжнародної організації праці: на підставі результатів обстеження домогосподарств з питань економічної активності, як відношення чисельності безробітних у віці 15–70 років до економічно активного населення зазначеного віку.

Таблиця 1.

**Товарна структура зовнішньої торгівлі України
у 2008 р., млн. доларів США**

<i>Товарна група</i>	<i>Експорт</i>	<i>Імпорт</i>	<i>Сальдо</i>
Продовольство	2524,3	6456,6	-3932,3
Мінеральні продукти	7046,1	25441,3	-18395,2
Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	5045,3	6959,1	-1913,8
Недорогоцінні метали та вироби з них	27594,0	6390,1	21204,1
Механічне обладнання; машини, механізми, електрообладнання та їх частини	6341,1	13379,8	-7038,7
Транспортні засоби та шляхове обладнання	4321,3	12091,4	-880,1

Складено за: Статистичний щорічник України за 2000 р. – К.: Держкомстат України, 2009. – С. 264.

У результаті тривалої сприятливої кон'юнктури металу на світових ринках мало місце переважання в структурі українського експорту чорних металів (41,2%), первинної і проміжної продукції. Експорт машин, устаткування, транспортних засобів і приладів у загальній структурі експорту становить незначну частку (16,4%).

Знищення матеріальної бази колгоспів і радгоспів та недостатня фінансова підтримка сільського господарства спричинили ліквідацію великих підприємств, а з ними – мільйонів продуктивних робочих місць. На селі панують дрібнотоварні напівнатуральні господарства – незареєстровані селянські приватні господарства з примітивними засобами виробництва і переважанням ручної праці. Частка сільського населення становить близько 22% у загальній чисельності зайнятого населення, що характеризує масштабну неповну зайнятість і потенціал майбутньої міграції.

Тривала неувага держави і підприємців до впровадження техніко-технологічних інновацій, деформована структура економіки, високий податковий тиск і низька заробітна плата поряд із накопиченням і консервацією прихованого безробіття спричинили масштабну тіньову зайнятість. У 90-х роках неформальна зайнятість сприяла фізичному виживанню людей, але у 2000-х роках її масштаби навіть збільшилися. За результатами обстежень робочої сили у 2000 р. частка неформальної зайнятості становила 14,8%, а у 2007 р. – вже 22,3%. [7, с. 15]. За умов фінансово-економічної кризи тінізація економіки набула тотального характеру. За оцінками Міністерства економіки України, рівень інтегрального коефіцієнту тіньової економіки у першому півріччі 2009 р. становив 39% і вперше за останні роки вийшов за межі порогового значення (не більше 30% від ВВП). За оцінками Світового банку, Україна має найбільший неформальний сектор, який досягає 50% офіційного ВВП, а окремими експертами та дослідниками її обсяг оцінюється взагалі у межах 60% ВВП [10, с. 188]. Отже, приблизно такі самі й масштаби тіньової зайнятості. Понад 70% неформальної зайнятості припадає на сільське господарство, 9% – на торгівлю, послуги з ремонту, готельні послуги і громадське харчування. Небезпечно те, що підприємці і наймані працівники звикнуть до неї і після закінчення кризи можуть залишитися у тіні.

Має місце значний дисбаланс між попитом на робочу силу і професіями (спеціальностями), що набувають молоді люди у професійно-технічних і вищих навчальних закладах. З 2004–2005 рр. на ринку праці постійно існував незадоволений попит на верстатників, електро- і газозварювальників, будівельників, інженерів-механіків, інженерів-технологів. При цьому через обмежений попит місяцями не мали можливості працевлаштуватися молоді люди, які набули спеціальності операторів комп'ютерного набору, економістів, бухгалтерів, юристів.

Зміни у структурі зайнятості, переважання низькотехнологічних робочих місць призвели до істотного зменшення питомої ваги працівників, зайнятих виробництвом високотехнологічної продукції (табл. 2).

Таблиця 2

Середньорічна кількість найманих працівників за окремими видами промислової діяльності, тис. осіб*

	Рік				Зменшення відносно 2000 р. на:	
	2000	2005	2007	2008	тис. осіб	%
Переробна промисловість	2917	23723 70	2268	2192	725	24,9
Легка промисловість	262	147	120	108	154	58,8
Виробництво машин та устаткування	497	352	310	293	204	41,0
Виробництво транспортних засобів та устаткування	283	247	232	229	54	19,1
Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	281	174	168	165	116	41,3

* Складено за: *Праця України 2008: Стат. зб. – К.: Державний комітет статистики, 2009. – С. 183.*

Чисельність найманих працівників у переробній промисловості скоротилася за 2000–2008 рр. на 25%, у машинобудуванні та виробництві електричного, електронного та оптичного устаткування – на 41%, а у легкій промисловості – більш, ніж удвічі. Низька якість робочих місць обумовлює декваліфікацію працівників, зниження попиту на кваліфікованих працівників (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка чисельності зайнятого населення за професійними групами*

Професійна група	2000 р.	2008 р.	Зміни:	
			осіб	%
Професіонали	2635	2726	+91	+3,5
Фахівці	3061	2415	-646	-21
Технічні службовці	845	735	-110	-13
Кваліфіковані аграрії	617	231	-386	-63
Кваліфіковані робітники з інструментом	2726	2831	+95	+3,5
Оператори та складальники устаткування і машин	3152	2112	-1040	-33
Робітники сфери обслуговування та торгівлі	2305	2961	+656	+28,5
Найпростіші професії	3619	4872	+1253	+34,6

* Складено за: *Економічна активність населення України 2008: Стат. зб./ Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України, 2009. – С. 88.*

Рівень професійної компетентності працівників, їх кваліфікації визначають не лише продуктивність праці. Сьогодні загальновізвано, що рівень і довгострокові перспективи економічного і соціального розвитку тієї чи іншої країни визначаються наявністю людського капіталу й ефективністю його відтворення. В цьому контексті слід підкреслити, що за 2000–2008 рр. в Україні значно зменшилася чисельність технічних службовців (на 13%), фахівців (на 21%), операторів та складальників устаткування та машин (на 33%), кваліфікованих аграріїв (на 63%). Одночасно зросла чисельність низькокваліфікованих працівників, зокрема, робітників з найпростішими професіями (на 34,6%), відбувається професійна і соціальна деградація працівників. Незважаючи на те, що система підвищення кваліфікації у країні майже зруйнована, роботодавці не вкладають кошти у професійну підготовку працівників. У результаті обсяги підвищення кваліфікації скоротилася до 1 млн. осіб на рік, а її середня періодичність – до одного разу в 12 років. Це знижує і без того низьку конкурентоспроможність робочої сили.

З початком ринкових реформ відбувся динамічний ріст зовнішньої трудової міграції, яка має певні позитивні аспекти, оскільки знижує напругу на певних ринках праці, особливо Західної України й забезпечує надходження грошей із-за кордону, що створює додатковий попит на товари

і послуги. Масштабна міграція (за експертними оцінками – 1,5 – 3 млн. осіб) пояснюється не стільки відсутністю роботи у країні, скільки низькою заробітною платою і правовим безладдям у сфері праці. Громадяни, які тимчасово виїжджають на роботу в інші країни потрапляють від економічної експлуатації, відсутності правового та соціального захисту, а в Україні заміщуються мігрантами із бідних країн, які мають низький професійно-кваліфікаційний рівень. У сукупності із «відтоком мізків» це спричиняє зменшення кількісного і погіршення якісного складу людського капіталу, що погіршує не лише сьогоденні характеристики зайнятості, а й призведе до скорочення потенціалу майбутнього соціально-економічного розвитку України. До того ж, реінтеграція мігрантів після повернення в Україну супроводжуватиметься значними економічними й моральними проблемами.

Через низьку мотивацію до праці, зовнішню міграцію, тінізацію економіки і демографічні процеси чисельність найманих працівників у легальному секторі з 2000 р. вже скоротилося на 3,2 млн. осіб [3, с. 380]. У подальшому ця проблема загостриться у зв'язку із досягненням пенсійного віку найчисельнішими групами працівників (1950–1955 рр. народження) з неповною їх заміною молодими людьми, які народилися в 90-х роках. Зниження чисельності працюючих матиме місце аж до 2020–2025 рр., що спричинить занадто високе навантаження на них, загрозу виконання соціальних стандартів, особливо щодо пенсійного забезпечення.

Потенціал державної служби зайнятості щодо посилення активної політики на ринку праці (АПП) через обмеженість ресурсів не дає змоги збільшити обсяги професійного навчання безробітних, надання дотацій роботодавцям для працевлаштування молоді, жінок з малими дітьми, осіб похилого віку, залучення безробітних до самозайнятості (що особливо важливо для сільської місцевості), підвищенню конкурентоспроможності осіб, які повертаються на ринок праці. В Україні витрати на АПП становлять лише 0,13–0,15% ВВП, у той час як у країнах ЄС – 2%, у менш багатих країнах – 0,3% ВВП [7, с. 27].

Для ефективного регулювання зайнятості на місцевому рівні відсутня надійна статистична база, що унеможливує прийняття органами державної виконавчої влади і місцевого самоврядування обґрунтованих управлінських рішень, спрямованих на удосконалення зайнятості, профілактику безробіття. У змісті державної статистики відсутня інформація про професійно-кваліфікаційний склад зайнятого населення, що ускладнює формування державного замовлення на підготовку кадрів у професійно-технічних і вищих навчальних закладах, спричиняє професійний дисбаланс на ринку праці.

Вважаємо, що вихід економіки із кризи, її подальше піднесення має здійснюватися не за рахунок посилення експлуатації найманих працівників і очікування покращення кон'юнктури на зовнішніх ринках, а на підставі створення умов для продуктивної зайнятості. В узагальненому вигляді ці умови мають базуватися на вирішенні, перш за все, *трьох груп проблем*: створення ефективних робочих місць у контексті Глобального пакту про робочі місця; підвищення якості робочої сили, що охоплює не лише її кваліфікаційний рівень, а й здоров'я, освіти, можливість для розширеного відтворення; удосконалення інституційного забезпечення зайнятості.

Створення і збереження ефективних робочих місць не може здійснюватися само по собі, ізолювано від інших напрямів економічної політики. Їх кількісний і якісний склад формується, перш за все, під впливом інвестиційної, грошово-кредитної, бюджетно-фіскальної, експортно-імпортової політики.

Післякризове економічне поживалення завжди супроводжується зростанням попиту на товари і послуги. У нашій країні воно може здійснюватися за двома сценаріями: через збільшення вітчизняного виробництва на оновленому обладнанні і устаткуванні, або через запозичення стандартних західних технологій 4- і 5-го укладів, що перетворюються до того часу у другосортні і вже не потрібні розвинутих країнам. Запозичення таких «інновацій» зумовлюватиме збільшення нашого відставання від розвинутих країн [11, с. 10]. Цей другий шлях є досить привабливим для українського бізнесу, оскільки за рівнем продуктивності праці в традиційних галузях ми помітно відстаємо від країн ОЕСР, то він гарантує вітчизняним підприємцям помітне підвищення ефективності виробництва і великі прибутки. Отже, завдання держави, її інститутів полягають у забезпеченні розвитку за першим сценарієм: серйозному стимулюванні інвестицій в інноваційні

проекти, закупівлю вітчизняних інновацій, придбання за кордоном лише новітніх розробок і технологій.

Держава повинна намагатися, щоб у ході *інвестиційної діяльності* закладалися основи для формування сучасних робочих місць шостого технологічного укладу, здатних забезпечити вихід України на траєкторію сталого динамічного розвитку на базі нанотехнологій. Зараз для України з'являється шанс здійснити швидку модернізацію відсталих галузей, оскільки успішні країни Заходу, скоріш за все, в цей час на тривалий період залишаться у перехідному стані через те, що їх господарські системи обтяжені ярмом очікування віддачі від колишніх вкладень у 5-й уклад. Досвід успішних країн вказує на те, що стимулювання імпорту капіталу й технологій повинно поєднуватися з культивациєю власних науково-технічних анклавів і стратегією упереджувального, а не наздоганяльного інноваційного стрибка на базі власного інтелектуального капіталу.

Попит на товари і послуги, що зросте у післякризовий період, має задовольнятися через збільшення вітчизняного виробництва на оновленому обладнанні і устаткуванні, а не за рахунок придбання технологій 90-х років, вже не потрібних розвинутим країнам. Завдання держави полягає у стимулюванні інвестицій в інноваційні проекти, закупівлю вітчизняних інновацій, придбання підприємцями за кордоном новітніх технологій, орієнтації вітчизняних підприємців на реінвестування отриманих прибутків у впровадження інноваційних розробок [9, с. 26].

Спрямування грошово-кредитної політики на підтримку реального сектора економіки. Необхідно сконцентрувати фінансові ресурси на обслуговуванні реальної економіки, сприяттій діяльності життєздатних підприємств, здатних забезпечити гідну працю, що вимагає від НБУ застосування монетарних інструментів для забезпечення кредитними ресурсами інноваційно-інвестиційного розвитку економіки.

Удосконалення бюджетно-фіскальної політики. В цілях створення сучасних робочих місць і модернізації економіки необхідне збільшення бюджетних витрат на підтримку інноваційно-інвестиційної діяльності, поступове послаблення податкового тиску на бізнес. Для забезпечення державної підтримки інноваційного розвитку виробництва у рамках конкретного інвестиційного проекту доцільно застосувати регресивне оподаткування підприємств: у разі зростання прибутку, одержаного у результаті техніко-технологічного оновлення, знизити податкові ставки на цю частку прибутку.

Підвищення ефективності зовнішньоекономічної діяльності. Наше членство в СОТ не має перешкоджати розвитку двосторонніх взаємовигідних економічних зв'язків, перш за все, із Росією, Китаєм та Індією, країнами, які мають великі ринки збуту, в яких ще можна сформулювати попит на високотехнологічні українські товари. Особливо важливим є російський ринок, який за обсягом експорту українських товарів зрівнявся з країнами ЄС, взятими разом, а за часткою товарів високого ступеня переробки вдвічі перевищує експорт у цілому. Підкреслимо, що частка товарів з високою доданою вартістю, високого ступеня переробки в українському експорті в Росію значно вище, ніж в експорті у цілому. Зокрема, щодо експорту продукції машинобудування в 2007р., то вона становила 35 і 17% відповідно. Росія, хоча й у меншому ступені, ніж у попередні роки, залишається головним споживачем нашого експорту. Особливо цінно те, що на фоні збільшення від'ємного сальдо у торгівлі з Росією майже вдвічі, значно збільшився український експорт в Росію не тільки чорних металів та виробів з них, а й продукції кінцевого споживання, зокрема, продовольства в 3,3 раза, а машин та обладнання – в 5,7 раза [3, с. 263].

Створення привабливих умов для започаткування і здійснення підприємницької діяльності. На нашу думку, необхідно розробити і здійснити заходи, спрямовані на спрощення започаткування бізнесу як юридичними, так і фізичними особами. Йдеться про їх реєстрацію «в одне вікно», запровадження повідомного, а не дозвільного принципу отримання суб'єктами господарювання більшості ліцензій, дозволів та інших документів, що регламентують економічну діяльність (крім спеціально визначених товарів і видів діяльності). У поєднанні із зменшенням податкового тиску, створенням привабливого підприємницького середовища, зменшення бюрократичних перепон на шляху започаткування і розширення бізнесу сприятиме створенню додаткових робочих місць.

Підвищення якості робочої сили

Досягнення продуктивної зайнятості населення поряд із створенням ефективних робочих місць вимагає професійно-кваліфікаційного розвитку робочої сили, удосконалення професійних навичок працівників. До того ж, підвищення професійної компетентності створює передумови для зростання конкурентоспроможності вітчизняної продукції, отже, підвищення оплати праці. З іншого боку, лише освічений і кваліфікований персонал може вимагати впровадження інноваційних технологій і методів управління підприємствами, справедливої участі у їх прибутках, у тому числі через володіння акціями. Для стимулювання трудової активності найманих працівників, збільшення їх зарплати пропонується встановити на певний час (наприклад, на 2 – 3 роки) нульову ставку відрахувань у державні соціальні фонди на суму перевищення фонду оплати праці підприємств за поточний період у разі його збільшення відносно базового періоду (наприклад, 2008 – 2009 рр.), а також зниження ставки податку на доходи фізичних осіб до 13%.

Загальна освіта, професійна підготовка, безперервне навчання і підвищення кваліфікації є тим фундаментом, на якому можна забезпечити продуктивну працю, стабільну зайнятість і гідну оплату праці. Доцільно створити на підприємствах спеціальні цільові фонди, які б формувалися за рахунок відрахувань із фонду оплати праці, наприклад, у розмірі 1,5 %, з їх включенням у собівартість продукції, що дасть змогу з часом відродити матеріальну базу професійного навчання на виробництві, здійснювати підвищення кваліфікації працівників один раз на 4–5 років, щорічно навчати новим професіям 300 – 500 тис. робітників.

З метою подолання професійного дисбалансу між попитом підприємств на працівників і професійною підготовкою молоді у професійно-технічних і вищих навчальних закладах необхідно створити державну систему прогнозування професійного розвитку ринку праці.

Слід розробити систему стимулів і пропагандистських заходів щодо підвищення престижу кваліфікованої праці і робочих професій, удосконалення профорієнтації населення, особливо молоді. Слід щорічно передбачати в державному і місцевих бюджетах кошти на фінансування заходів з професійної орієнтації населення, перш за все, у школах і закладах професійно-технічної освіти, посилити відповідальність реабілітаційних установ, центрів зайнятості, молодіжних центрів праці, підприємств за доступність і високу якість профорієнтаційних послуг.

Покращення інформаційно-статистичного забезпечення прийняття управлінських рішень у сфері зайнятості

Необхідно збільшити обсяг річної вибірки при проведенні обстежень населення (домогосподарств) з питань економічної активності (за методологією МОП) з тим, щоб вона охоплювала всі адміністративні райони і міста України, що створить для органів державної виконавчої влади та місцевого самоврядування необхідну базу для прийняття управлінських рішень у сфері зайнятості. Доцільно розширити систему державної статистики, яка має відображати показники неформальної зайнятості, гідної праці, професійно-кваліфікаційний склад населення. Необхідно розробити і впровадити загальну систему персоніфікованого обліку платників внесків у всі фонди державного соціального страхування, що дасть змогу запобігати ухиленню від сплати внесків, стимулювати розширення легальної зайнятості.

Література

1. Конвенція 122 (від 9 липня 1964 р.) «Про політику в галузі зайнятості» // Конвенції та рекомендації, ухвалені Міжнародною організацією праці. 1918 — 1965. – Т. I. – Женева. – С. 750 — 752.
2. Економічна активність населення України 2008: Стат. зб. / Держаний комітет статистики України, 2009. – 234 с.
3. Статистичний щорічник України за 2008 р. / Державний комітет статистики України, 2009. – 566 с.
4. Вихід із кризи: Глобальний пакт про робочі місця, прийнятий Міжнародною конференцією праці на 98-й сесії. – Женева, 2009. – 18 с.
5. Галицький В. Ринок праці України під впливом антикризових заходів. Доповідь В.М. на міжнародній конференції 26 – 27 січня 2010 р. К.: Державний центр зайнятості Міністерства праці та соціальної політики України, 2010. – 25 с.
6. Геєць В. Макроекономічна оцінка грошово-кредитної та валютно-курсової політики України до і після фінансової кризи / В. Геєць // Економіка України. – 2009. – №2. – С.5-23.
7. Маршавін Ю. Державна політика зайнятості в умовах подолання економічної кризи / Ю. Маршавін. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Економічна серія. – 1999. – № 459. – С.150-158.

8. Неспорова А. Распространение достойного труда в странах Восточной Европы, Центральной Азии и в Турции / А. Неспорова, В. Вильям Неро. – Женева: Региональное бюро МОТ, 2009. – 50 с.
9. Резолюція про сприяння життєздатним підприємствам, прийнята на 96-й сесії Міжнародної конференції праці. – Женева: МОТ, 2007. – 19 с.
10. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010 – 2020 роки в умовах глобалізаційних викликів. Стенограма парламентських слухань, червень 2009 р. / Інвестиції та інноваційний розвиток. – 2009. – №3 (6). – С. 3–56.
11. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / За заг. ред. В.М. Гейця [та ін.]. – К.:НВЦ НБУВ, 2009. — 687 с.
12. Чухно А. Нова економічна політика / А. Чухно // Економіка України. – 2005. – №6. – С.4-16.

Маршавин Ю.Н. Достижения производительной занятости населения путем создания эффективных рабочих мест и конкурентоспособной рабочей силы. В статье исследуется состояние рынка труда Украины, которое оценивается как кризисное, анализируются причины кризиса, предлагаются меры, направленные на достижение продуктивной занятости населения: создание эффективных рабочих мест и повышение качества рабочей силы.

Ключевые слова: **безработица, государственная служба занятости, достойный труд, износ основных средств, инвестиции, инновации, импорт, кризис, неполная занятость, трудоустройство, профессиональная ориентация, рынок труда, рабочее место, теневая занятость, экспорт.**

Marchavin Y.N. Means for productive employment on the basis of effective job creation and competitive labour force. The article presents a study of the status of the labour market in Ukraine that may be assessed as the one in crisis. Reasons of the crisis are analyzed, measures of reaching the productive employment such as the creation of efficient jobs and increase in the quality of the labour force are offered.

Key words: **unemployment, state employment service, decent job, wear of the main means, investment, innovation, import, under-employment, job placement, productive employment, training, hidden unemployment, vocational training, professional competence, labour market, job place, shadow employment, export.**

УДК 332.2.021

*Руженський М.М.,**канд. екон. наук, доцент кафедри політекономії
Київського національного університету імені Вадима Гетьмана**Державне регулювання земельних відносин
у транзитивному суспільстві*

У статті аналізуються основні проблеми регуляторного впливу держави на утвердження земельних відносин у транзитивному суспільстві і визначена сукупність заходів, спрямованих на його вдосконалення.

Ключові слова: земельні відносини, ринкові відносини, аграрні реформи, регуляторна роль держави, транзитивне суспільство, земля як власність, земля як капітал, земля як об'єкт господарювання, оренда, аграрна сфера.

Необхідність державного регулювання земельних відносин зумовлена соціально-економічною роллю землі у забезпеченні життєдіяльності суспільства та її незамінністю у сфері матеріального виробництва й природною обмеженістю.

Важливою закономірністю розвитку земельних відносин є те, що на всіх етапах історичного поступу кожний злам суспільних відносин супроводжується їх перетворенням у процесі здійснення аграрних реформ. Радикальні зміни у земельних відносинах в Україні протягом останніх десятиліть відбувалися швидко і без достатньої підготовчої роботи, що породило значну кількість проблем різнопланового характеру.

Питання реформування земельних відносин, ролі держави у цих перетвореннях, їх сучасного стану та соціально-економічних наслідків змін у цій сфері активно розробляються українськими економістами. У публікаціях П. Гайдуцького, В. Меселя-Веселяка, П. Саблука, А. Третяка, М. Федорова, В. Юрчишина та інших значна увага приділялась теоретичному обґрунтуванню необхідності реформування земельних відносин, визначенню шляхів їх здійснення, утвердженню в українському селі організаційних форм господарювання, притаманних ринковій економіці. Нормативно-правове забезпечення земельної реформи, інші питання останньої знайшли своє відображення в працях А. Даниленка. У публікаціях А. Гальчинського аналізуються проблемні питання впровадження ринку землі в українській економіці у цілому і в її аграрному секторі, зокрема. В. Дієсперов зосереджує увагу на формуванні моделей подальшого розвитку земельних відносин в Україні. Соціально-економічні наслідки радикальних перетворень на селі, в тому числі у сфері земельних відносин, розглядаються С. Дорогунцовим, О. Гошем, М. Павлишенком, В. Панасюком та ін.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених реформам в аграрному секторі постсоціалістичних країн, поза увагою науковців залишаються окремі питання, пов'язані з участю держави у регулюванні земельних відносин в умовах трансформації економічної системи України. Очевидним є те, що наразі ще не до кінця сформовані економічні відносини власності на землю, її статус як капіталу, маємо негативні соціально-економічні наслідки радикального реформування земельних відносин. Останнім часом має місце самоусунення держави від регуляторного впливу на функціонування і розвиток земельних відносин та недостатній контроль за їх станом. З огляду на це існує нагальна потреба в аналізі нинішнього стану земельних відносин, осмисленні сутності нагромаджених проблем у цій сфері та окресленні шляхів їх вирішення при активній регуляторній діяльності Української держави.

Метою нашої статті є дослідження стану регулювання державою земельних відносин у постсоціалістичному суспільстві та окреслення заходів, спрямованих на його вдосконалення.

Утвердження системи ринкових відносин у нашому суспільстві включало злам земельних відносин, притаманних адміністративно-командній системі за допомогою законодавчої та нормотворчої діяльності інститутів державного регулювання, які визначали законодавчі основи роздержавлення і приватизації такого специфічного засобу виробництва як земля. При цьому авторами й прихильниками здійснюваних радикальних реформ в аграрному виробництві різко критикувалась попередня система земельних відносин, організація аграрного виробництва за невисоку ефективність останнього, низький рівень добробуту селян порівняно з містом та в інших країнах світу тощо. Основні причини такого становища вбачалися у пануванні державної і колгоспної кооперативної форм власності на землю, відчуженні безпосереднього виробника від основного засобу виробництва в сільському господарстві. Іншим аргументом на користь здійснення радикальних реформ у сфері земельних відносин була теза про те, що в адміністративно-командній системі господарювання використовувалось лише 15 – 20% ресурсного потенціалу українських земель, а при їх ефективному використанні можна задовольнити потреби у продовольстві 150 – 180 млн. осіб [1, с.16]. Вихід з такого становища вбачався у руйнуванні колгоспно-радгоспної системи землеволодіння шляхом здійснення роздержавлення і приватизації майна та землі радгоспів і колгоспів, переданої останнім у довічне користування радянською державою.

Домінантною ідеєю змін в аграрній сфері була теза про необхідність утвердження на селі різноманітних форм власності на землю і засоби виробництва при переважанні приватної власності на останні. Одночасно у суспільну свідомість системно і послідовно впроваджувалась думка про те, що утвердити приватну власність в аграрному виробництві слід з огляду на те, що приватний власник, керуючись особистими інтересами, краще господарюватиме, ніж власник колективний або державний. При цьому ігнорувалась та обставина, що практика господарювання в економічно розвинутих країнах вказує на наявність значної кількості неефективних приватних власників, мільйони яких банкрутують або зникають зі сфери підприємництва та намагаються організувати виробництво в інших галузях або набувають статусу найманих працівників.

Внаслідок здійснених у сільському господарстві України реформ утвердились різноманітні форми власності на землю зі значною часткою приватної. Свідченням останнього є те, що із 60,3 млн. га загальної земельної площі 26 млн. га або 43,1% передано у приватну власність українських селян [2, с. 158; 3, с. 24].

Нині розпаювання землі в Україні наближається до свого завершення. Станом на 1 листопада 2008 р. право на земельну частку (пай) отримали 6,92 млн. громадян, із них 6,82 млн. вже мають сертифікати. На більш як 90% наявних сертифікатів видано 6,37 млн. державних актів на право власності на землю, із них 5,87 млн. актів вже передано власникам сертифікатів [4, с. 5]. На остаточне завершення розпаювання землі спрямовані заходи, здійснені українським урядом впродовж жовтня – грудня 2009 р.

Будь-які перетворення в системі суспільно-економічних відносин, у тому числі і земельних, здійснюються для зменшення, а у більшості випадків і подолання негативних соціально-економічних наслідків їх функціонування і розвитку за ринкових умов, зняття соціальної напруги в суспільстві, пом'якшення гостроти конфліктів між класами, верствами, групами населення. Кінцевою метою будь-яких перетворень є поліпшення добробуту всіх верств населення, вирішення інших соціально-економічних проблем на основі підвищення ефективності виробництва.

Оцінюючи з цих позицій хід здійснюваних реформ у сфері земельних відносин, їх соціально-економічні наслідки, слід підкреслити, що вони розглядалися на перших етапах перетворень не як самоціль, а як засіб забезпечення ефективного використання землі, основного чинника підвищення конкурентоспроможності аграрного виробництва нашої держави на світових ринках, поліпшення добробуту українських селян. Однак неупереджений аналіз їх фактичного стану засвідчує, що вони здійснювались швидко, без ґрунтовних наукових обґрунтувань та напрацювань. Часом складалося враження, що в органах державної влади визначені заходи щодо реформування аграрного виробництва необхідно було реалізувати до конкретно встановленої дати. Вочевидь

авторам реформ з першого дня слід було усвідомити, що усталений спосіб життя мільйонів селян не можна перетворити до визначеної дати або в одну мить. Насправді – це тривалий, еволюційний процес і далеко не одноразовий акт. Не бралось до уваги і те, що зміни в земельних відносинах здійснюються не лише для зростання обсягів сільськогосподарського виробництва, вищої прибутковості, поліпшення якості та здешевлення продукції. Головне при реформуванні цих відносин полягає у тому, щоб зазначені якісні характеристики аграрного виробництва позитивно впливали на добробут тих, хто працює на землі. Однак аналіз реформування цієї сфери в Україні породжує думку про те, що воно відбувалося для звіту про його масштаби і глибину, без прискіпливого державного контролю, за допомогою якого можна було б коригувати хід здійснюваних змін.

Передача земельних часток на паї у приватну власність селян не супроводжувалась формуванням необхідних умов, як це передбачалося на початку аграрних перетворень, для повноцінного утвердження вагомої верстви виробників сільськогосподарської продукції на основі приватної форми власності, у поєднанні з індивідуальною, сімейною, колективною формами організації виробництва. В українському селі незавершеними залишаються економічні відносини власності на землю, не сформовані умови для використання землі як капіталу в аграрному виробництві. Держава самоусунулася від регулювання землекористування як одного з найважливіших інструментів державної політики ресурсів у сільському господарстві.

Практика використання приватизованої землі вказує на те, що в цій царині земельних відносин не утвердилась гармонія економічних інтересів, грубо порушуються права власності на землю. Підтвердженням останнього є широке розповсюдження земельного рейдерства, коли досить часто найдорожчі та найцінніші ділянки землі у законних власників відчужуються за допомогою підроблених державних актів, зміни цільового призначення землі. Не поодинокі випадки, коли на одну ділянку припадає по кілька власників. Внаслідок цього зі збільшенням кількості виданих населенню державних актів на право володіння землею пропорційно збільшується кількість незадоволених результатами розподілу землі громадян. Господарські суди потерпають від навали претензій з приводу порушення прав цих громадян на землю. Зростає чисельність різноманітних організацій захисту прав власників земельних ділянок. Водночас активізується негласний процес повторного перерозподілу прав на володіння та користування землею. Найбільше страждають від цих процесів селяни – власники земельних паїв та фермери. На думку представників Всеукраїнської асоціації фермерів і приватних землевласників утверджується ситуація, що коли почне діяти ринок землі, то той, хто працює на цій землі, практично буде відчужений від нього за відсутністю правової та матеріальної доступності до земельних ділянок.

У зв'язку з цим доречним є застереження одного з науковців, котрий зазначав, що коли ми упустимо землю в приватні руки, зовсім не святі та не зовсім чисті, вирвати їх звідти зможе лише революція [5, с.7].

За умов змін організаційно-правових форм господарювання, коли селяни отримали право на власність та державні акти на землю, частина з них утворила селянські фермерські господарства. Нині їх налічується 43475 господарств, які виробили у 2007 р. близько 5% продукції сільського господарства [2, с. 152, 184]. Але якщо раніше середній колгосп в Україні мав десь до 4 тис. га землі, а радгосп – і по 10 тис. з потужною матеріально-технічною базою, великими земельними масивами, що було передумовою інтенсивного аграрного виробництва, то нині його інтенсифікація можлива лише окремими агропромисловими компаніями. Дрібним фермерським господарствам із земельною ділянкою максимум до 100 га при недорозвинутій виробничій ринковій інфраструктурі, а тим більше на присадибній ділянці розміром до 1 га інтенсифікація сільського господарства на наукових засадах неможлива. До того ж у галузі порушена система сівозмін, практично знищене тваринництво – єдине джерело органічних добрив. З огляду на це з усією гостротою постає проблема пошуку шляхів подальших перетворень в аграрній сфері.

Частина власників земельних ділянок на перших етапах намагалася самостійно господарювати на землі, але зіткнувшись з відсутністю необхідної сільськогосподарської техніки та неможливістю її придбання у зв'язку з постійним зростанням цін на виробничі ресурси, полишила цю справу. Серед інших соціально-економічних наслідків аграрних реформ в українських селах є те, що з усього масиву сільськогосподарських земель 1/3 знаходиться у

власності пенсіонерів, які не можуть самі обробляти її самостійно [6, с.5]. Чимала частка земель належить людям, які живуть у місті і теж не займаються виробництвом на ній. Внаслідок цього понад 80% землі сільськогосподарського призначення в нашій країні знаходиться в оренді [7, с.8,9].

За умов нашої держави переважає короткотермінова оренда (до п'яти років) і тому орендарі, прагнучи досягти максимум прибутковості, не дотримуються сівозмін для відновлення родючості ґрунту, яка має відбуватися кожних 7 – 10 років, не здійснюють заходів по захисту земель тощо. З іншого боку, орендодавці позбавлені можливості впливати на збереження якісних характеристик орендованої землі. Відсутня у них і мотивація до відповідних дій. Тому масовим явищем стало вирощування на орендованих землях високоліквідних сільськогосподарських культур з порушенням науково-обґрунтованих сівозмін, що виснажує ґрунти. Доволі часто має місце надмірне використання мінеральних добрив, яке призводить до окислення ґрунтів. З погляду економічної доцільності це правильно, але суперечить суспільним інтересам. Саме тут держава самоусунулася від регулювання цих процесів, а економічна наука не має напрацювань щодо оптимізації відносин між власниками земельних ділянок та юридичними особами, котрі їх використовують. Не завжди у договорах оренди фіксуються умови щодо збереження родючості та інших якісних характеристик ґрунтів.

За умов трансформаційних перетворень земельних відносин змінюються рентні відносини. Земельна рента спричиняє подорожчання сільськогосподарської продукції, перерозподіляє доходи на користь порівняно невеликої частини громадян. У процесі удосконалення державного регулювання рентних відносин слід зважити на те, що коли доход від володіння земельною ділянкою отримують ті, хто на ній працює, то це позитивно сприймається в українському суспільстві. Його отримання також відіграє компенсаційну функцію, будучи додатковим джерелом надходжень за умов низьких доходів сільських працівників при низькій оплаті праці, зумовленій відсталістю вітчизняного аграрного виробництва.

Для завершення трансформації земельних відносин їх подальше реформування повинне здійснюватись під впливом активної, системної і послідовної регуляторної діяльності держави, посиленні її контролю за соціально-економічними процесами в цій сфері. При здійсненні заходів державного регулювання земельних відносин слід керуватись основоположним принципом, зміст якого полягає у тому, що земля як власність всього народу повинна використовуватись в інтересах всього суспільства, а не невеликої групи власників. Членам суспільства повинні бути забезпечені рівні права на землю як найцінніший та обмежений природний ресурс.

Для цього доцільно здійснити та законодавчо оформити розмежування понять «земля як власність», «земля як капітал» та «земля як об'єкт господарювання». При цьому слід враховувати, що наукові здобутки, і історичний та вітчизняний досвід, міжнародні стандарти засвідчують пріоритетність категорії «земля як об'єкт господарювання». Необхідне також чітке законодавче розмежування правового статусу землі як власності українського народу і земельних ділянок у приватній власності.

З метою вдосконалення законодавчого захисту земельних та майнових прав українських селян слід внести до базових законодавчих актів зміни і доповнення, а при необхідності прийняти нові закони, які б враховували рівень соціально-економічного розвитку земельних відносин, традиції й менталітет українського селянства, його економічні та соціальні інтереси і відкривали перспективи подальшого соціально-економічного прогресу сільських територій.

Для запобігання втрати частиною українських селян земельних ділянок необхідно: здійснити інвентаризацію всієї землі у країні з тим, щоб встановити, на якій підставі володіють нею конкретні юридичні та фізичні особи; створити систему реєстрації земельних ділянок та прав на них через електронний земельно-інформаційний банк, у якому зосереджуватиметься інформація про сільськогосподарські землі та їх рух; провести державну агрохімічну паспортизацію сільськогосподарських земель і видати їх власникам документи державного зразка; поетапно сформувати національний план (програму) розвитку і планування землекористування в межах сільських територій; створити нову систему розподілу земельної ренти.

Здійснення цих заходів державного регулювання земельних відносин у трансформаційній економіці сприятиме соціально-економічному розвитку сільськогосподарського виробництва,

піднесенню добробуту українських селян, розв'язанню поточних і перспективних завдань утвердження ринкових відносин в аграрній сфері.

Земельні відносини – важлива складова соціально-економічних відносин, реформування яких у трансформаційній економіці здійснюється під регуляторним впливом держави. Аналіз здійснення перетворень у сфері земельних відносин у нашому суспільстві вказує на наявність значної кількості соціально-економічних проблем, породжених дією суб'єктивних і об'єктивних факторів. Їх розв'язання вбачається у вдосконаленні чинного законодавства, посиленні державного контролю за процесами формування нових форм власності та господарювання в сільському господарстві. Важливу роль у посиленні регуляторного впливу держави на формування нової системи земельних відносин має відіграти сукупність організаційно-інституціональних заходів, спрямованих на захист прав власності на землю, її розподіл і використання.

Література

1. Зубець М. Земля чекає захисту / М. Зубець, Л. Новаковський, С. Гавриш // Голос України. – 2003. – 15 трав.
2. Статистичний щорічник України за 2007 рік / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2008. – 572 с.
3. Шпак В. Аграрії вимагають реформ / В. Шпак // Голос України. – 2009. – 5 листоп.
4. Погребняк Л. Земля «не обітована». Чому розпаювання землі в Україні провокує зростання майнових претензій / Л. Погребняк // День. – 2008. – 20 лист.
5. Губені Ю. Взагалі то глухий кут. Але варіанти є / Ю. Губені // День. – 2007. – 18 січ.
6. Підвисоцький В. Держава повинна регулювати і планувати земельні відносини / В. Підвисоцький // Голос України. – 2008. – 17 жовт.
7. Шпильова В. Господарники лінуються вчитися / В.Шпильова // Голос України. – 2009. – 8 верес.

Руженський М.Н. Государственное регулирование земельных отношений в транзитивном обществе. В статье анализируются основные проблемы регулирующего воздействия государства на утверждение земельных отношений в транзитивном обществе и определена совокупность мероприятий, направленных на его совершенствование.

Ключевые слова: земельные отношения, рыночные отношения, аграрные реформы, регулирующая роль государства, транзитивное общество, земля как собственность; земля как капитал, земля как объект хозяйствования, аренда, аграрная сфера.

Ruzhens'kiy M.N. The state regulation of the land relations in transitive society. The main problems of the state influence regulation on the land relation establishment in the transitive society are analysed. The ways of the state regulation improvement are defined.

Key words: land relations, market relations, agricultural reforms, regulating role of the state, transitive society, the land in property, the land as a capital, the land as an object, rent, agricultural sphere.

УДК 336.76

Сапачук Ю.М.,

*аспірант кафедри економічної теорії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Фінансові чинники макроекономічної нестабільності*

У статті проаналізовані фундаментальні чинники, що лежать в основі нестабільності ринкової економіки. Окреслена проблема запобігання кризовим явищам у фінансовій сфері.

Ключові слова: фінансовий сектор, фондовий ринок, фінансова стабільність, фінансова криза, ліквідність.

Сучасне світове господарство є складною та суперечливою цілісністю, що приховує певні небезпеки, які проявлять себе у результаті його розвитку. Фінансовий сектор, як одна із найважливіших його складових, багато у чому визначає його основу, саме тому необхідно приділити увагу щодо розуміння природи його функціонування в контексті тих змін, котрі з якісного боку характеризують сучасне інформаційно-економічне середовище. Такої кількості валютно-фінансових криз, які мали місце за останні десятиліття, не було у жодному часовому періоді за всю історію капіталізму. Серія фінансових криз, починаючи з 1998 – 1999 рр. підтвердила побоювання, що суперечності у світовій економічній і фінансовій сферах мають системний характер. Зростає розуміння необхідності радикальних змін в економічному устрої світу. Надійне функціонування економіки й економічне зростання не можна забезпечити без достатнього рівня стійкості національних і світових фінансових ринків щодо різного роду викликів, особливо зовнішніх, пов'язаних із рухом значних обсягів фінансових потоків.

Отже, вкрай необхідним є фундаментальне дослідження того, як саме функціонують основні інститути фінансового ринку, зокрема фондовий ринок, і яким саме чином формуються ті фундаментальні виклики, що породжують нестабільність та циклічну динаміку ринкової економіки.

Надзвичайної гостроти набуває фундаментальний аналіз фінансової нестабільності із подальшою еволюцією та ускладненням ринкової економіки як такої, і, найголовніше, після руйнівних для світової економіки наслідків Великої депресії. Після Дж. М. Кейнса аналіз фінансової стабільності був у центрі уваги представників так званого монетарного напрямку посткейнсіанства, зокрема Х. Мінські, Р. Пеллі, а також інших представників західної економічної думки – Дж. Стігліц, Д. Блейк, С. Фішер, П.Й. Шумпетер, Д. Остри, М. Фрідмен.

Належним чином фундаментальні питання функціонування фінансового сектора економіки висвітлено у дослідженнях таких відомих українських економістів: В.Д. Базилевича, В.М. Олексійчука, А.А. Чухна, А.Т. Євтуха, І.О. Лютого, М.І. Савлука, В.М. Шелудько та ін. Серед російських вчених можна виділити Є.Ф. Жукова, В.М. Кудрявцева, О.І. Лаврушина, А.С. Скоробогатова, В.Д. Міловідова, О.Л. Смірнова та ін.

Глибинні зміни господарської структури сучасного світового господарства вимагають свого адекватного наукового осмислення. Фінансова система, що досягла безпрецедентного в історії ступеня незалежності від реального виробництва, загрожує капіталізму зростанням рівною мірою фінансових ризиків. Наразі, на нашу думку, вкрай необхідно застосувати фундаментальні теоретико-методологічні підходи щодо розуміння основних принципів функціонування ринкової економіки, її суперечностей, що являють собою рушійну силу її подальшого розвитку і знаходять

на цьому етапі свій прояв у фінансовому секторі сучасного інформаційно-економічного середовища.

Наразі вкрай необхідно знайти наукове осмислення економічної природи тих чинників, що лежать в основі суперечностей сучасної економіки, і, як наслідок, породжують ті виклики, що лежать в основі кризових явищ фінансової сфери. На жаль, досі ще не розроблено жодних кроків у напрямі того, щоб зробити валютно-фінансову систему стійкішою щодо зовнішніх викликів і не настільки спекулятивною і, відповідно, економічно більш раціональною й гуманною стосовно найбільш вразливих категорій громадян, саме ці кроки повинні стати кінцевим етапом та логічним наслідком ґрунтовного теоретичного аналізу, що запропонований у цій статті.

Якщо розглядати саме поняття «стабільність», то воно є властивістю, похідною від здатності системи знаходитись у режимі рівноваги, тому феномен фінансової стабільності потрібно осмислювати в контексті глибокого розуміння сутності фінансової рівноваги. Дж.М. Кейнс ще в першій половині минулого століття, аналізуючи ринкову економіку дійшов висновку, що нестабільність є однією із внутрішніх властивостей ринкового господарства. Як наголошує цей учений, з розвитком організованого ринку інвестицій у дію вступає новий важливий фактор, котрий інколи сприяє інвестиціям, а інколи й надзвичайно порушує стійкість системи [1, с.253]. Особливість фондового ринку, завдяки якій він «сприяє інвестиціям», полягає у тому, що ринок дає економічним агентам можливість «переглянути ступінь своєї участі у даному заході». Таким чином, функцією фондового ринку є забезпечення ліквідності індивідуальних інвестицій. Основний же наслідок функціонування фондового ринку полягає у посиленні інвестиційної та загальноекономічної нестабільності, котра й без того була притаманна капіталістичній системі. Ліквідність індивідуальних вкладень, що забезпечується фондовим ринком, збільшує їх притік у реальний сектор. Однак спекулятивний характер формування очікувань у фінансовому секторі при його домінуванні над очікуваннями реальних інвесторів ще більш непередбачувано впливатиме на інвестиційні рішення.

Описана вище роль фондового ринку як фактора, що сприяє підвищенню нестабільності ринкової системи викликає необхідність державного коригування його функціонування, що пов'язано з певними інституційними змінами у ХХст. Найважливіша із цих змін зазначена ще самим Дж. М. Кейнсом, а саме – відокремленні власності від контролю (управління), тобто йдеться про те, що із подальшим розвитком та еволюцією ринкової економіки, зокрема у сфері кредитних відносин, відбувається диференціація капіталу на капітал-власність та капітал-функцію. Як правило, управління великими корпораціями здійснюють висококласні менеджери із відповідною професійною спеціалізацією у цій сфері, котрих наймають на конкурсній основі юридичні власники, мажоритарні акціонери або ж, у разі значної кількості акціонерів, уповноважені радою акціонерів керівники.

На думку Кейнса, скрупульозні розрахунки витрат та вигод реалізації економічного проекту, на підставі яких почали прийматись інвестиційні рішення в минулому столітті, не були притаманні підприємцям ХІХ ст. Основними умовами здійснення інвестицій у той час були наявність капіталу, власного та/чи наданого родичами і знайомими, а також «сангвінічний темперамент та творча вдача» [1, с.252]. Всього цього було достатньо задля того, аби людина могла здійснювати виробничі інвестиції, розглядаючи таку діяльність не стільки як прибуткове заняття, скільки як «спосіб життя». У разі ж відсутності схильності до підприємницької діяльності та наявності капіталу, що вимагав застосування, рантє того часу вибирали виключно довгострокові боргові зобов'язання та привілейовані акції, тобто активи, що не створювали загрозу влади підприємців над ними (активами).

Однак після Першої світової війни «холодний розрахунок» поступово став основним мотивом інвестиційної діяльності, і виникла проблема заощаджень. У теорії Дж.М. Кейнса саме заощадження є причиною нестабільності та недостатності ефективного попиту для забезпечення повної зайнятості, що пов'язано із несприятливими для реальних інвестицій портфельними рішеннями власників заощаджень на користь готівкових грошей. Ці портфельні рішення дослідник пов'язував із наданням переваги ліквідності за мотивами обережності та спекуляції, так звана пастка ліквідності. Однак обидва ці мотиви інституційно обумовлені «холодним розрахунком» відносно найнадійнішого вкладення коштів за умов невизначеності. Додатковою ж

інституційною передумовою спекулятивного мотиву є вже зазначене нами відокремлення власності від контролю.

Отже, такі тісно пов'язані інституційні зміни ХХ ст., як відокремлення власності від контролю, трансформація підприємництва із способу життя на прибуткову професію та раціональне ставлення до заощаджень, поступово надавали автономного характеру фондовому ринку, а зростаюча роль у фінансуванні інвестицій обумовила його домінування над реальним сектором.

Значущість інституційних змін у різних країнах розрізняється також залежно від будови фінансової системи. В сучасному світі фінансові системи можуть бути розмежовані за таким критерієм як домінування прямого (security-based system) чи побічного фінансування інвестицій (credit-based system) [2, с.131]. Уявлення щодо фондового ринку як певного автономного явища, що загрожує стабільності реальній економіці, особливо є актуальним щодо систем першого типу, яким притаманні певні особливості [3, с. 87].

Одна із цих особливостей пов'язана із роллю та ризиками фінансових посередників та концентрацією влади при забезпеченні зовнішнього фінансування. У випадку, коли переважає пряме фінансування, роль посередників зводиться головним чином до полегшення біржових операцій, що також не виключає й фінансування ними виробничих інвестицій. Однак їх роль у розміщенні інвестиційних ресурсів є пасивною, адже рішення посередників щодо видачі кредитів визначаються динамікою фондового ринку. Оскільки роль фінансових посередників в основному зводиться до надання інвесторам різних портфелів активів, а остаточне рішення в кінцевому рахунку приймає сам інвестор, тому це суттєво послаблює відповідальність фінансових посередників за кінцевий результат фінансування того чи іншого проекту.

Крім того, у такій системі значно ширше розвинута діяльність щодо переоцінки здійснених інвестицій. Це полегшує інвесторам прийняття інвестиційних рішень, оскільки усуває необхідність вивчення фінансового становища фірм: таку інформацію надає вторинний ринок цінних паперів. Навіть якщо з огляду на спекулятивну природу вторинного ринку ця інформація не повною мірою відображає не лише реальність, а й привабливість тих чи інших інвестицій щодо окремо взятих інвесторів. Натомість інвестори завжди можуть продати свої активи на вторинному ринку і, таким чином, ринок значною мірою захищає інвесторів від наслідків неефективних інвестицій.

Наслідком цих особливостей (пасивна роль фінансових посередників при здійсненні біржових операцій, самостійність у прийнятті інвесторами тих чи інших інвестиційних рішень на фондовому ринку, надзвичайна ліквідність фіктивного капіталу, що, певним чином, може виправити ситуацію при здійсненні неефективної інвестиції), є низька концентрація влади інвесторів щодо фінансованих ними об'єктів. Це пов'язано із розпорошеністю фінансової влади між власниками фінансових активів, а також із тим, що інвестори, як правило, обирають диверсифіковані портфелі. Також, відсутня необхідність надавати фінансові гарантії як умови для отримання фінансування проектів.

Через особливості систем із домінуванням прямого фінансування двостороння залежність інвесторів та фірм виявляється досить слабкою у порівнянні із системами, де домінує побічне фінансування, що також сприяє перетворенню реального сектора та фондового ринку на автономні світи.

Аналізуючи фактори, що впливають на стабільність ринкової економіки, представник посткейнсіанського напрямку Х.Ф.Мінські висуває так звану гіпотезу фінансової нестабільності, за якою він також вважає фінансову систему джерелом нестабільності ринкової економіки. Однак ця нестабільність пов'язується насамперед з умовами надання кредиту банками, а не із спекулятивною динамікою фондового ринку. З точки зору Мінські, ключовим фактором, яким визначаються ризики кредитора та боржника і тим самим ціни попиту та пропозиції капітальних благ, є відносна величина боргу, що накопичилась в економіці у процесі фінансування інвестицій. У міру його накопичення фінансова система переходить із «міцного» стану на «крихкий», і у процесі цього поступового переходу зростає залежність реального сектора при здійсненні інвестицій від банківського кредиту. В свою чергу крихкість фінансової системи впливає на ризики кредитора та боржника.

Таким чином, на сприятливих (позитивних) фазах ділового циклу виникають дві тенденції, поступовий розвиток яких призводить до неминучої кризи, а саме – поряд із посиленням залежності фірм від банківського кредиту (збільшенням обсягу кредиторської заборгованості) доступність останнього знижується. За словами Мінські, «...нормальне функціонування фінансових ринків в економіці, яке призводить у результаті до стану економічного буму, породжує фінансову кризу» [4, с. 15]. Так, згідно із гіпотезою фінансової нестабільності, накопичення боргу для фінансування реальних інвестицій виступає як рушійна сила циклічної динаміки капіталізму.

Отже, в розвинутій ринковій економіці у результаті таких інституційних змін як відокремлення власності від контролю, професіоналізація інвестиційної діяльності, вкрай раціональний підхід як ключова характеристика економічної поведінки, а також (у деяких економіках) домінування прямого фінансування реальних інвестицій, сприяли якісним змінам у співвідношенні фінансового та реального сектора економіки. Вони перетворились на автономні світи, кожен із яких становить самостійну сферу із своїми нормами поведінки та часовими горизонтами.

Разом з тим, значний розвиток біржової діяльності поступово призводить до домінування фондового ринку з його спекулятивною практикою над реальним сектором. Це сприяє, насамперед, розповсюдженню на реальний сектор економіки характерної для фондового ринку короткострокової орієнтації при обиранні інвестиційних проектів.

Іншим наслідком значного збільшення та автономізації фінансового сектора є наявність регулярних шоків для реального сектора, що виходять із фондового ринку та пов'язані з дією такого фактора як мінливість зовнішнього фінансування реальних інвестицій. У міру того як економіка стає все більш крихкою, хворобливий вплив кожного наступного зовнішнього шоку посилюється, поки при досягненні певного ступеня крихкості черговий шок не призведе до кризи. Таким чином, шоки, як регулярні явища, викликають кризи не самі по собі, а тільки при накопиченні в економіці внутрішніх змін, що роблять її все більш вразливою щодо цих шоків, які породжують кризу тільки при виникненні необхідних для цього умов у вигляді накопичення визначеного обсягу кредиторської заборгованості в економіці.

Ці судження розкривають основну думку Кейнса відносно ролі фондового ринку, яка полягає у тому, що цей інститут сприяє зростанню притоку фінансів в інвестиційну сферу, але посилює нестабільність, притаманну ринковій економіці. Саме цим і можна пояснити посилення у порівнянні з XIX ст. регулюючої ролі держави в розвинутих країнах. Зокрема, слід брати до уваги, що стабільність, яка забезпечується безпосередньо ринковим механізмом, може бути тимчасовою і досягатись за рахунок посилення нестабільності в інший період, а у процесі циклічно обумовленого стрімкого економічного піднесення можуть створюватись передумови для наступного спаду та навіть кризи. Такий ретельний аналіз фундаментальних причин нестабільності ринкової економіки є вкрай необхідним для системного розуміння сучасної економіки, на чому було наголошено ще на початку цієї статті, адже тільки такий комплексний підхід дозволить найбільш адекватно оцінити сучасний стан фінансово-економічного середовища та породжувані ним виклики, з метою, як було вже зазначено, запобігання руйнівним наслідкам сучасних фінансових криз.

Підсумовуючи викладене в теоретичній площині, доходимо висновку, що сфера фінансово-економічних відносин знаходиться у стані постійного руху, динамічного розвитку, і, відповідно її структура змінюється під впливом співвідношення попиту і пропозиції, розвитку й появою нових учасників ринку, фінансових інструментів та технологій. При цьому за структурізацією можна виокремити сегменти ринку за такими критеріями: за інституційними ознаками, за видами фінансових інструментів і за економічним призначенням ресурсів. Розглядаючи теоретико-методологічні основи фінансової стабільності, надзвичайно важливим є те, що було приділено увагу фундаментальним причинам цього феномену в контексті еволюційного розвитку ринкової економіки – розвиток фондового ринку внаслідок подальшої еволюції відносин власності у ринковій економіці і появі фіктивного (фінансового) капіталу. Являючи собою новий щабель розвитку капіталізму, фіктивний капітал усуває певні недоліки приватної власності – відчуження праці та капіталу, тобто відбувається певна деперсоніфікація та дифузія відносин власності, але водночас цим породжуються нові виклики, пов'язані із такими особливостями як надзвичайна

ліквідність, послаблення контролюючих можливостей фінансових інвесторів, посилення спекулятивних тенденцій на фінансових ринках, що було характерним ще на початку XIX ст.,

Традиційне економічне суперництво між промислово розвинутими країнами поступово переходить у фінансову сферу, а глобалізація зі стихійного явища перетворюється на інституційно оформлений процес сучасної економіки, тому важливо навчитися керувати і користуватися його перевагами. Функціонування фіктивного капіталу потребує наявності адекватної цілісної, стійкої і впорядкованої структури, яка розвивається й удосконалюється з урахуванням поточних запитів його учасників [5, с.12]. Коли ж темпи фінансових інтеграційних процесів випереджають наукові дослідження, то виникає загроза кризових ситуацій в економіці.

Література

1. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж.М. Кейнс. Антология экономической классики. – М.: Экон. – 1993. – 486 с.
2. Capoglu G. Prices, Profits and Financial Structures: A Post-Keynesian Approach to Competition / G. Capoglu. – Aldershot, UK: Edward Elgar, 2001. – Ch. 6.
3. Скоробогатов А. Фондовый рынок, институциональная структура и проблема стабильности капиталистической экономики / А. Скоробогатов // Вопросы экономики. – 2007. – №12. – С. 80-97.
4. Minski H.P. The Financial Instability Hypothesis: An Interpretation of Keynes and An Alternative to «Standart» Theory / H.P. Minski // Nebraska Journal of Economics and Business. – 1977. – Vol. 16. – № 1.
5. Алексеенко Л.М. Финансовый капитал в экономической системе держави /Л.М. Алексеенко // Финанси України. – 2005. – №9. – С. 7-12.

Сапачук Ю.М. Финансовые факторы макроэкономической нестабильности. В статье проанализированы фундаментальные причины, лежащие в основе нестабильности рыночной экономики. Выделена проблема предотвращения кризисных явлений в финансовой сфере.

Ключевые слова: **финансовый сектор, фондовый рынок, финансовая стабильность, финансовый кризис, ликвидность.**

Sapachuk Y.M. The financial factors of macroeconomic instability. The fundamental reasons lying in the basis of instability of market economy are studied in the article. The problem of the crisis phenomena prevention in financial sphere is outlined.

Key words: **financial sector, share market, financial stability, financial crisis, liquidity.**

УДК [316.346.2:28](5-15)(091)

*Андросович О.Г.,**аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Вплив історичних факторів на формування маскулінності
на Близькому та Середньому Сході*

Стаття присвячена аналізу впливу історичних, релігійних, економічних, культурних та демографічних факторів на формування образу маскулінності на Близькому та Середньому Сході.

Ключові слова: **маскулінність, Близький та Середній Схід, суспільство, іслам.**

Сучасність характеризується посиленням впливів процесів глобалізації. Відповідні реакції набувають різних проявів. Одним з них можна вважати реорієнтацію світу, тобто посилення значення Сходу у всіх сферах людського буття. Одним із сегментів Сходу є Близький та Середній. Цей регіон є одним з найконсервативніших, а тому важко піддається змінам та впливам ззовні. Особливо це стосується гендерних питань та пов'язаних з ними соціальних настанов. Однак, незважаючи на його статичність, загальносвітові тенденції не можуть оминати цю частину світу, і тому у цьому регіоні теж відбуваються певні трансформації, зокрема і в цій сфері. Однак загальною тенденцією гендерних досліджень є перебільшення фактора фемінності на шкоду іншій важливій складовій – маскулінності. У цій статті ми спробували дослідити менш вивчений аспект цієї проблеми, а саме – питання маскулінності на Близькому і Середньому Сході.

Останнім часом зазначена тематика викликає науковий інтерес, свідченням чого є кілька досліджень зарубіжних вчених. Цікавою є праця іранського дослідника Хосейна Адібі [1], присвячена дослідженню у ретроспективі еволюції маскулінності на Близькому і Середньому Сході. Автор робить спробу на тлі історичних подій сконструювати гендерну роль, яку виконували чоловіки: він аналізує причинно-наслідковий зв'язок епохальних для регіону подій із впливом на формування маскулінних установок у чоловіків. Хосейн Адібі доходить висновку, що хоча соціальна конструкція близькосхідного регіону сформована і працює у рамках патріархального суспільства, вона піддається трансформаціям.

Серед американських слід виділити працю Брюса Дюна [3], в якій автор зосередив увагу на суспільній конструкції, вибудованій на Близькому і Середньому Сході, де на вищому ступені соціальної ієрархії стоїть дорослий чоловік. Брюс Дюн вважає, що значну роль у формуванні саме такої моделі суспільства відіграли культурні впливи таких завойованих земель як, наприклад,

Візантія. Також він зазначає, що такі події як Західне колоніальне втручання, розвиток політичних систем, національні рухи не тільки супроводжували, а й активно впливали на «відтворення ідейних підвалин ісламських сексуальних ролей» [3].

У цій статті ми ставили за мету висвітлити вплив історичних, релігійних, економічних, культурних та демографічних факторів на формування образу маскулінності на Близькому і Середньому Сході. В існуючих публікаціях з цієї тематики акцентувалася увага на соціологічних аспектах досліджуваної проблеми, тоді як ми прагнули розкрити питання на суто історичному тлі.

Загально визнаним підходом сучасної соціогуманістики є комплексність, що стосується і феномену маскулінності. Для розуміння такого складного питання, й особливо у запропонованому аспекті, треба дослідити якомога більше факторів, що впливають на його формування. Окрім цього, такі категорії як маскулінність, дуже стійкі у часі. А тому нагально необхідно звертатись до минулого, щоб осягнути динаміку його розвитку.

Маскулінність та фемінність – це дві взаємодоповнюючі категорії у єдиному понятті «гендер». Існує два основних підходи у вивченні маскулінності: конструктивістський та функціональний. Прибічники функціонального підходу визначають головні риси маскулінності у загальному значенні, тобто ті, які притаманні чоловікам – представникам сильної статі. На відміну від них, конструктивісти виділяють на відносини влади і домінування чоловіків над жінками. Теорія конструктивістів була розвинута такими науковцями як Стів Джексон, Лін Сегал, Джефрі Вікс, але найбільший вклад, безперечно, зробив Боб Конел.

На нашу думку, більш доречною у дослідженні означеної проблематики є відносна соціальна теорія конструктивізму Б.Конела. Він описує гендер як «соціальну практику», що розкриває розуміння статі в цілому, та не обмежується лише тілесним або репродуктивним аспектами [3]. Б.Конел суттєво змістив акценти у визначенні поняття «гендер» із сексуальних ролей на ідентифікацію у соціумі. «Гендер – це соціальна структура або соціально сформований набір практик, за яким будуються відносини між людьми, більше ніж на основі статевої різниці» [3]. Аналіз маскулінності, за Конелом, базується на чотирьох припущеннях. По-перше, поняття маскулінності не тотожне поняттю чоловіка, що виключає пряму дихотомію «чоловік» – «жінка». По-друге, наголос робиться на історичному, розмитому та нестійкому характері маскулінності, що певною мірою заперечує основні концепції гендеру. По-третє, маскулінність має прояви у сферах економіки, повсякденного життя і, певною мірою, є частиною історії. І, нарешті, розглядається різноманітність гендеру та його трансформації [3]. Саме з означених позицій і варто аналізувати маскулінність на Близькому і Середньому Сході.

Близький Схід є регіоном зародження трьох великих моністичних релігій: іудаїзму, християнства та ісламу. Однак, як зазначає Хосейн Адібі, до них у регіоні домінувала більш старша релігія Мітраїзм [1]. Мітрі, Богу-чоловіку, поклонялись виключно чоловіки. Пізніше культ бога Мітри розповсюдився і на території Європи серед давніх греків та римлян. Вони вшановували його не лише як Бога Сонця, а й, як Бога Правителів та воїнів, відповідно бога війни. Мітраїзм вплинув на формування іудаїзму, зороастризму, християнства та пізніше ісламу в регіоні. Соціальна структура патріархату є його прямим наслідком, переданим у сьогодення іншими релігіями. Документи з Месопотамії датовані серединою II тис. до н.е., досить чітко окреслюють соціальний статус чоловіка, зафіксований на законодавчому рівні. Чоловік був фактичним власником родини: він міг продати свою жінку та дітей, або закласти їх як боргове зобов'язання.

На перший погляд здається, що саме іслам є визначальним фактором в ідентифікації мусульман. Однак, щоб зрозуміти складність релігійних впливів регіону, слід мати на увазі присутність тут таких релігій та релігійних течій як зороастризм, маздакізм, сунізм та шиїзм в ісламі, а також великої кількості різноманітних сект, що зародились саме на Близькому і Середньому Сході. До того ж, такі складові як соціальний статус, економіка, відносини на ринку праці, етнічна та культурна приналежності, історія й особистий досвід, відносини з родиною значно ускладнюють формування ідентифікації у чоловіка-мусульманина. Регіон стає ще більш складним для аналізу та розуміння, коли ми починаємо розглядати етнічну карту, культурне розмаїття, історію кожної країни у доповнення до соціальних верств, структур влади, способу життя та гендера. Ще одним аспектом у цьому складному комплексі факторів є велика кількість нафти та природного газу, що притягує сюди західні сили, що опосередковано впливає і на

гендерні аспекти, оскільки проводяться певні вестернізаторські впливи. Всі названі фактори, хоча і різною мірою, діють на формування маскулінності в означеному регіоні.

З VII ст. іслам став пануючою релігією у регіоні. Чоловіки-мусульмани сформували релігійну ієрархію, заборонивши жінкам відвідувати мечеті. Розподіл праці був переважно заснований на гендерному факторі. Ядром економіки в традиційних ісламських містах був базар, де всі купці, крамарі, торговці та постачальники були виключно чоловіками. Таким чином, чоловіки контролювали не тільки сферу влади та релігії, а й домінували в економіці.

Європейська експансія на Близький і Середній Схід наприкінці XVIII ст. супроводжувалась могутнім вторгненням у культурну сферу ісламських країн [4, с. 449]. У той час у регіон почали проникати західні образи маскулінності. Тоді ж західна колоніальна експансія посилила націоналістичні настрої, що виражалися образами протидії «згвалтуванню Батьківщини» (щоправда, Батьківщина арабською мовою має жіночий рід) проникаючими західними силами [4, с. 449]. Таким чином, боротьба з колоніалізмом, по аналогії захисту чоловіком жінки, стала символом національної честі.

На початку XX ст. маскулінність у близькосхідних суспільствах з диференційованих етнічних, родових, сільських та міських маскулінностей розвинулась у націоналістичну маскулінність, що виявлялося у русі за незалежність. Наприклад, арабський націоналізм на початку XX ст. витікав із занепаду Оттоманської імперії після Першої світової війни. У 1916 р. секретною угодою Сайкс-Піко англійці та французи розділили Близький Схід на сфери впливу. Наступною історичною образою для арабів стала декларація Бальфура 1917 р., яка привела до створення держави Ізраїль. Ці події і сьогодні вмуровані в колективну пам'ять населення цього регіону, що помітно серед сучасних палестинців [1]. Окупація земель, які до цього вважались їхніми, викликало кризу палестинської маскулінності. На переконання деяких палестинців, єдиний шлях захистити батьківщину – це пожертвувати своїм життям під прапором Інтифади (палестинське повстання). Такі заходи розглядаються в ролі єдиної відповіді молодих чоловіків і навіть хлопчиків на хронічне відчуття провини, сорому та приниження Ізраїлем і Заходом. Зазначена тенденція у середині XX ст. стала основною у формуванні маскулінності молодих палестинських чоловіків.

Відповіддю на зростаючий вплив Заходу в регіоні та процес швидкої модернізації стала поява фундаменталістських рухів XX ст. Всього за кілька останніх десятиліть XX ст. фундаменталістські рухи розгорнулися на території всього Близького та Середнього Сходу, керовані такими людьми як Аятола Рухолах Мусаві Хомейні в Ірані, Хасан аль-Банна та Саїд Кутб у Єгипті, Абдул Ала Маудуді в Пакистані, Мустафа ас-Сібаї та Аббасі Мадані, Шейх Нахнах та Алі Белхадж в Алжирі. Вони засудили світський підхід до навчання в університетах та дозволила статтям відвідувати одні й ті самі публічні місця. Ці лідери заперечили західну модель розвитку суспільства і твердо наполягли на безумовному слідуванню ісламу. Ці процеси призвели до появи ісламістської маскулінності. Зокрема, в Ірані з 1960-х років із заснуванням Вільного Руху відбувся культурний зсув із секуляризму в бік радикального ісламу. Релігійна опозиція критикувала Шаха Реза Пехлеві як антиісламську прозахідну маріонетку, що пропагує занепадаючу та порочну західну культуру під виглядом надання свободи жінкам.

Ісламська маскулінність вмонтована в систему культурних настанов на Близькому і Середньому Сході, обумовлених патріархальним суспільством. Патріархат визначає чоловічий формальний контроль над жінками та родиною, що здійснюється батьком, чоловіком та братами. Це виражається в контролі над жінками, особливо через практику, пов'язану з честю та соромом, яка безпосередньо пов'язана з сексуальною поведінкою жінок у цьому регіоні. За оцінками Фонду популяції ООН, 5 тис. жінок та дівчат стають жертвами членів їх родини в ім'я так званого вбивства честі [10].

Іншою особливістю патріархату є велика соціальна бажаність у родині дитини хлопчика, що має кілька передумов. По-перше, з причини незадовільного загального економічного та соціального благополуччя, батьки воліють мати хлопчиків, щоб гарантувати їхнє забезпечене майбутнє. Саме через синів родина має значно більші можливості для встановлення контактів з іншими людьми. Не слід також забувати про бажання продовжити своє прізвище, інакше походження зникає, а це може бути здійснене тільки за наявності хлопчика. Сини, а не доньки, можуть розширити свій вплив у

суспільстві. Таким чином, можна простежити соціальні, культурні й економічні причини більшої бажаності дитини-хлопчика.

Патріархат також підтримується чоловічим обрізанням. Це релігійний обряд, що зобов'язує всіх хлопчиків здійснювати обрізання в ролі проходження ініціації. Однак, це також і потужна культурна практика. В обрізанні втілена практика, де публічно демонструється маскулінна приналежність [1].

Ще одним фактором, що впливає на маскулінність молодих палестинців та ізраїльтян, є військовий аспект. Фактично ритуал військової служби у сучасних близькосхідних арміях символізує перехідний вік від дитини до чоловіка. Учасники палестинської інтифади тісно пов'язують маскулінність із спротивом набагато більшим силам ізраїльтян. Служба в ізраїльській армії викликає почуття зразкової мужності, що нерозривно пов'язано з ідеями сіонізму та ізраїльськими правами на біблейські землі, зі статусом та тріумфом над палестинцями [4; с. 456].

Ісламістські фундаменталістські рухи – джерело продукування ісламістської маскулінності, приписують дотримуватись ідеології раннього більш «чистого» ісламського суспільства та шаріату. Така модель маскулінності базується на принципах джихаду. Найсучасніші мусульмани розцінюють джихад як особисту боротьбу й самовдосконалення та відрізняють її від війни [1]. Західне ж уявлення одномірне і містить у собі розуміння джихаду, як ведення війни, особливо терористичної, що, у свою чергу, є прикладом ісламістської маскулінності.

Поняття шахідизму (мучеництва), що пішло з шийтського ісламу, містить у собі як персональний, так і суспільний рівні зобов'язання захисту ісламу чи ісламської спільноти. Ця концепція самопожертвування була монополізована чоловіками для гарантування собі місця у раю. Витоки цієї ідеї беруть початок у часи раннього ісламу, з короткочасного правління Алі і битви поблизу Карбали у 680 р. Після того, як четвертий халіф Алі був убитий, Хусейн, його другий син, намагався повернути владу у халіфа Язіда, але теж загинув у тій самій битві. Алі як символ «воїна», а Хусейн – «мученика», представляють різні типи маскулінності у шійзмі [4]. Образ Хусейна репрезентує собою хоробрість та протидію тиранії та вшановується у день Ашури, день скорботи у шийтів. Цей звичай глибоко інтегрований у конструкцію ісламської маскулінності шийтів [4, с. 455]. Протягом 8-річної війни Іраку проти Ірану шахідизм став інституціолізованою моделлю вербовки молодих добровольців (басіджи) в Ірані. Ці молоді люди або навіть хлопчики, були невинними мусульманами, які боролись проти сил невірних, стаючи тим самим свідками своєї віри. Фактично басіджи були гарматним м'ясом. Їм же прищеплювались ісламістські ідеали мучеництва. Однак реальність останнього десятиліття розділила басіджів, або ще як їх називають «дітей революції», на дві групи. Перша – ті, хто ще лояльніший до розпочатих ісламістами реформ, їх ідеології та Ісламу. Другі ж стали прихильниками неминучого, на їхню думку, відділення релігії від держави з акцентом на світську демократію. Вони є прихильники екологічних та жіночих рухів за рівність. У той час, як такі думки циркулюють у суспільстві, вони впливають на спосіб життя людей, гендерні настанови та трансформування ідентичності.

У XXI ст. на Близькому Сході економічні й культурні сили глобалізації разом з демографічними змінами дуже впливатимуть на реконструкцію маскулінності та гендерних ролей у цій сфері. Середній вік для цього регіону становить у середньому 21 рік, у той час як 60 – 70% населення Ірану – молодші за 35 років [1]. Молоді чоловіки з вищою освітою знаходяться під величезним соціальним тиском, пов'язаним з близькосхідними моделями маскулінності, що зобов'язують чоловіка забезпечувати доход, як годувальника родини. А демографічні тенденції ускладнюватимуть реалізацію цих потреб у рамках ісламських держав.

Ісламські суспільства натрапляють на зустрічні течії глобалізації, культурної лібералізації, ісламського фундаменталізму, демократизації. У той самий час, іслам, як і християнство, не є монолітним. Разом із радикальними та жорстокими, є також ісламські голоси, які захищають егалітаризм, права людини та демократію. Навіть у такій країні як Іран, що асоціюється з цитаделлю ісламського фундаменталізму, реформатори працювали на зміни, що сприяють миру. У той час, як політичні зміни можуть відбуватися більш швидко, трансформація тендерних відносин відбуватиметься повільніше.

Література

1. Adibi H. Sociology of Masculinity in the Middle East / Adibi Hossein // Proceedings Social change in the 21st Century Conference 2006. Carseldine Campus, Queensland University of Technology. — Режим доступу: <http://eprints.qut.edu.au/6069/>
2. Bayat A. The use and abuse of «Muslim Societies» / Bayat A. // International Institute for the Study of Islam in the Modern World News letter, December, 13(2003).- Режим доступу: www.isim.nl/files/News1_13.pdf
3. Dune B. Power and Sexuality in the Middle East / Bruce Dune // Middle east report. — Режим доступу: <http://www.merip.org/mer/mer206/bruce.htm>
4. Gerami S. Islamist Masculinity and Muslim Masculinities / S. Gerami // Kimmel M S, Hearn J. and Connell R.W. Handbook of Studies on Men & Masculinities, London: SAGE Publications. — 2005 — pp. 448-457. Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=UvAZD45BMDoC&pg=PA448&lpg=PA448&dq=Gerami+S.+Islamist+Masculinity+and+Muslim+Masculinities&source=bl&ots=UIn70MWIWo&sig=kaBx_5Iv6-Zhu58Eyc0tM9KL29Q&hl=uk&ei=juqCS-W1B5zsmwPWsMj0Bg&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CA0Q6AEwAA#v=onepage&q=Gerami%20S.%20Islamist%20Masculinity%20and%20Muslim%20Masculinities&f=false
5. Ghoussoub M. Imagined masculinities: male identities and culture in the modern Middle East / Mai Ghoussoub and Emma Sinclair. London: Saqi Books, 2000. — 294 p.
6. Modd M. Islamic Modernism, Nationalism and Fundamentalism / M. Modd // Chicago: University of Chicago Press. 2005 — 424 p.
7. Ozkan T. Masculinity, Femininity, and the Bem Sex Role Inventory in Turkey Sex Roles // Turker Ozkan and Timo Lajunen // Vol. 52, Nos. 1/2, January 2005. — Режим доступу: <http://www.ingentaconnect.com/content/klu/sers/2005/00000052/f0020001>
8. Peteet J. Male Gender and Rituals of Resistance in the Palestinian Intifada in Ghoussoub / J. Peteet. London: Saqi. 2000 — 324 p.
9. UNESCO Institute of Statistics. (2000-2001). Statistical Tables. — Режим доступу: www.uis.unesco.org/TEMPLAte/htm/Exceltabies/education/ger_tertiary.xls
10. United Nations Population Fund (Yemen Observer). — Режим доступу: <http://www.wluml.org/english/newsfulltxt.shtml?cmd>

Андросович А.Г. Влияние исторических факторов на формирование маскулинности на Ближнем и Среднем Востоке. Статья посвящена анализу влияния исторических, религиозных, экономических, культурных и демографических факторов на формирование образа маскулинности на Ближнем и Среднем Востоке.

Ключевые слова: **маскулинность, Ближний и Средний Восток, общество, ислам.**

Androsovich A.G. The influence of historical factors on masculinity image formation in the Middle East. The article is devoted to the analysis of the historical, religious, economic, cultural and demographic influence on masculinity image formation in the Middle East.

Key words: **masculinity, Middle East, society, Islam.**

УДК 94(477)"1933"

Войціцька І.В.,

аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*Роль П.П. Постишева у проведеної політики колективізації
селянства в УСРР у 1933 р.*

У статті на основі опублікованих раніше праць та власних досліджень аналізуються події 1932–1933 рр., визначаючи у них роль і місце П.П. Постишева.

Ключові слова: голодомор, хлібозаготівлі, колгоспи, радгоспи, куркулі, репресії.

Під час аналізу подій, що відбувались в УСРР у 1932–1933 рр., рано чи пізно постають питання про причини та винуватців трагедії. І якщо з причинами дослідники більш-менш визначились (основною із них були безвідповідальні економічні експерименти радянської влади та бажання Сталіна «утихомирити» українську націю), то з винуватцями справа набагато складніша. Адже осіб, які впливали на хід подій було чимало і визначити, на кому із них лежить більша провина, досить важко. Нещодавно в Україні у судовому порядку головними винуватцями Голодомору 1932–1933 рр. визнано таких радянських посадовців: Й. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова, С. Чубаря, М. Хатаєвича, С. Косіора та П. Постишева. Водночас роль сталінського емісара в Україні П. Постишева залишається малодосліджено у вітчизняній історіографії. А це є досить важливою і актуальною проблемою, особливо у світлі необхідності міжнародного визнання Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» (2006 р.).

До свого призначення другим секретарем ЦК КП(б)У у січні 1933 р. Постишев встиг набути чималого досвіду у справі хлібозаготівель. Він очолював надзвичайну хлібозаготівельну комісію у Поволжі, але, як зазначає більшість дослідників, масштаби голодування там були набагато меншими, ніж в Україні [11, с. 120]. У грудні 1932 р. Постишев приїжджав до УСРР у складі надзвичайної комісії, яка мала провести ревізію, але працював під керівництвом та за вказівками Кагановича. Щоправда, за кілька тижнів роботи він все ж таки встиг відзначитись ініціативним та деякою мірою неординарним рішенням. Уже через тиждень після прибуття він доповів Сталіну про організовані ним масові арешти возів збіжжя на зсипні пункти у Дніпропетровській області [11, с. 57].

Після поїздок Постишева по Дніпропетровській обл. 29 грудня 1932 р. була прийнята «Постанова політбюро ЦК КП(б)У про поширення на Дніпропетровську область заходів, вжитих щодо Одеської області». Згідно з цією постановою, вважалось за необхідне «вислати 700 сімей з 20 – 25 сіл основних відстаючих районів» [2, арк. 73]. Також Карлсону та Реденсу доручалося організувати висилку на Північ «злісних елементів та куркулів (без сімей) у кількості 700 осіб». Крім цього, планувалося до 50 виключених із партії вислати до концтаборів [2, арк. 73].

Москва настільки часто і жорстко критикувала українську парторганізацію, що після Постанови ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. [18, с. 3] усім було зрозуміло – Постишев їде для наведення порядку. «Другий перший секретар» – так називали Постишева в кулуарах, оскільки він отримав від Сталіна необмежені повноваження і міг звертатись до нього навіть в обхід першого секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора [14, с. 70].

Новий секретар почав з того, що разом із новопризначеним головою ДПУ В. Балицьким об'їхав голодуючі райони, вживаючи на місцях рішучих та жорстоких заходів [22, с. 202]. Ці поїздки супроводжувались масовими змінами районного партійного керівництва і тотальними арештами за надумані провини. Зокрема, почались арешти лікарів-ветеринарів через падіж худоби,

співробітників наркомземів за зумисне зараження бур'яном орних земель та підпали. Іноді Постишев у своїх зусиллях доходив до смішного. Так, було заарештовано штат метеостанції за фальсифікацію прогнозу погоди, що начебто призвело до зменшення врожаю [10, с. 273].

Після своїх поїздок Постишев негайно відмовив у відправці продуктів у села і одночасно підкреслив, що не може бути й мови про державну допомогу посівним зерном, що його селяни повинні відшукати самі [19]. З приїздом Постишева держава починає вимагати поставок зерна від колгоспів не лише у формі хлібозаготівель. Згідно з урядовою постановою від 5 лютого 1933 р. колгоспи мали здійснювати натуральну оплату послуг МТС. За нею МТС мали одержувати 20% урожаю хліба в обмін на виконання «...всієї основної сільськогосподарської роботи на полях колгоспу» [10, с. 198]. Слід зазначити, що натуральна оплата за трактори, комбайни та інше устаткування була дуже високою, у той час як ціни, за якими уряд платив колгоспу, надзвичайно низькими. Зрозуміло, що це ще більше погіршувало становище на селі.

6 березня 1933 р. Постишев розіслав телеграми секретарям райкомів, головам райвиконкомів, уповноваженим обкому і начальникам політвідділів МТС та радгоспів Харківської обл., де дорікав їм: «Ви тикаєте в ніс нам труднощі, базикаєте про голодуху...» і вимагав якнайшвидшого різкого збільшення хлібозаготівель [20, с. 55-56].

Водночас, голод уже досяг таких масштабів, що він змушений був дати вказівку заборонити надсилати будь-які офіційні комісії та ведення офіційного обліку померлих [2, арк. 156]. Крім того, з ініціативи Постишева Політбюро ЦК КП(б)У 13 березня 1933 р. прийняло рішення «доручити тов. Балицькому вжити заходів для запобігання проникнення відомостей про випадки голодування... за кордон» [2, арк. 189]. Таким чином, зусиллями Постишева було забезпечено «державну таємницю». Наслідки цих його вказівок ми відчуваємо і сьогодні, коли не можемо підрахувати точну кількість жертв Голодомору 1932 – 1933 рр.

Оскільки рівень колективізації господарств в УССР залишався низьким, Постишев ще більше посилює тиск на селян-одноосібників. З'явилась постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про посилення репресій до злісних нездатчиків хліба, одноосібників» [2, арк. 83]. А наприкінці березня 1933 р. у постанові політбюро ЦК КП(б)У зазначалось: «...Заборонити взагалі харчування за рахунок проддопомоги працездатних колгоспників або одноосібників, хоч і нужденних...» [2, арк. 212]. Крім того, до них почали застосовувати жорсткіші санкції.

Статистика засвідчує, що найбільша частка заарештованих припадала на середняків-одноосібників та рядових колгоспників. За підрахунками В.Нікольського, середняки-одноосібники серед заарештованих у 1933 р. становили 23,9%, а рядові колгоспники – 21,9%, у той час як заможні селяни – лише 16,8% [16, 479]. Ці цифри зайвий раз підтверджують, що основний удар робився по трудовій масі населення. Заможних селян уже майже не залишилось, а середні верстви так і не хотіли йти до колгоспів, тому вістря репресій тепер спрямовувалось проти них. Для змалювання реальної картини слід зазначити, що такі цифри були певною мірою зумовлені селянськими виступами проти влади. Деякі дослідники наголошують навіть про деякого роду терористичні акції з боку селян [4, с. 37].

Крім посилення репресивної та жорсткої політики, під пильним контролем Постишева було проведено нову хвилю переселень українців на Північ і Схід Радянського Союзу. Зокрема, заступник голови ДПУ Карлсон доповідав керівництву, що станом на 12 березня 1933 р. було виселено 58 тис. 411 осіб [6, с. 58].

Виступаючи ревним провідником ідеї загострення класової боротьби, Постишев прискіпливо шукав «шкідників» у тих сферах, які потребували простого оперативного господарського втручання з метою нагодувати людей, врятувати їх від голодної смерті.

Досить спірним також залишається питання про насінневу допомогу УСРР, якої Постишеву вдалось добитись у Сталіна. Так, наприклад, російський дослідник М.Івницький стверджує, що «Постишеву вдалось вговорити його (Сталіна. – Авт.) зупинити викачку хліба і залишити для Вінницької обл. 9 тис. пудів хліба на 121 тис. голодаючих, тобто по одному кілограму на людину» [9, с. 111]. Хоча малоймовірно, що люди отримали весь хліб. Також Постишев активно добивався прийняття Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б) постанови про виділення Україні насінневої позики у розмірі 20 млн. пудів зерна, хоча загалом ця позика виявилась малоефективною за тогочасних умов [21, с. 35]. Деякі дослідники вважають, що Сталін погодився надати Україні допомогу лише

для того, щоб московське керівництво виглядало рятівником селян. Як би там на було, а зусиллями Постишева під час весняної сівби (березень – червень 1933 р.) для України вдалось добитися 559 тис. т зерна: 371640 т насіння, 84760 т продовольчої допомоги, 102690 т фуражу [1, арк. 5-6, 123]. Надаючи допомогу УСРР, Сталін та його найближче оточення намагалися виставити свого посланця рятівником селян, тим самим перекладаючи усю провину за невдачу хлібозаготівельної кампанії на місцеве керівництво і водночас прагнучи піднести свій авторитет.

Слід зазначити, що це було переважно вилучене у попередні місяці у селян зерно. Що ж до продовольчої допомоги, то її обсяг був менший за місячну потребу республіки в хлібі для осіб, які знаходились на централізованому постачанні. Водночас надане насіння дозволяло засіяти на весні 1933 р. майже на 2 млн. га землі більше, ніж у 1932 р. [11, с. 68]. Щоб підвищити якість посівної кампанії, Постишев добився поставки в Україну нової сільгосптехніки, що значно збільшило спроможність МТС.

У своєму прагненні будь-яким чином забезпечити виконання планів хлібозаготівель та збору насіння для посівної кампанії Постишев натравлював селян один на одного, створюючи у суспільстві атмосферу доносів та цькування. Так, 17 лютого за його ініціативою була прийнята урядова постанова, за якою збір насіння проводився засобом хлібозаготівель із наданням частини зібраного тим, хто вилучав хліб [8, с.33]. Кожен, хто вказував, де сусід приховує зерно, одержував від 10 до 15 % виявленого як премію [12, с. 41]. Ця постанова призвела до того, що українські активісти забирали останні засоби до існування у своїх же односельчан. А у майбутньому це стало одним із факторів, який заважав визнанню українського голодомору геноцидом [15, с. 41].

Також для остаточного вилучення насіннєвого зерна у селян до хлібозаготівель залучались «ідейно свідомі» червоноармійці та командири Українського військового округу. За даними Політичного управління РСЧА навесні 1933 р. з них було сформовано 186 бригад, зусиллями котрих викрито 374 «ями» з посівматеріалом [7, с. 203]. Постишев своїми заходами фактично ще більше поглиблював катастрофічне становище у колгоспах. Однак, як цілком слушно зауважує Р. Конквест, «істерична жорстокість, яка супроводжувала втручання Постишева, принесла дуже мало зерна» [10, с. 280].

Оскільки селяни були фізично виснаженими і надзвичайно здеморалізованими морально, у колгоспах не вистачало робочої сили. Тому Постишев на початку посівного періоду, а потім і під час збиральної кампанії 1933 р., ініціював кампанію під гаслом: «Місто на допомогу селу» [3, с. 279]. У руслі цієї кампанії було мобілізовано понад 300 тис. міських жителів [12, с. 43].

Офіційно заготівлі зерна в Україні припинили незабаром після призначення Постишева, щоб показати його та кремлівське керівництво благодійниками. Політику заохочення зернових реквізицій проводили до останнього – нібито, щоб повернути «потрібне насіннєве зерно, вкрадене, чи нелегально розподілене», – як висловлювався Постишев [10, с. 294]. У своїх колективізаторських зусиллях він діяв досить розумно. Під час сівби, а потім і жнив, він ініціював нову хвилю колективізації. Але вже не силою. Голодні і вимучені люди за мізерне громадське харчування добровільно і масово хлинули в колгоспи. Це дозволило значно підвищити відсоток колективізованих господарств [13, с. 511]. На користь такої думки вказує один із епізодів на пленумі ЦК КП(б)У в січні 1933 р., коли голова Дніпропетровського обкому Строганов виступив на захист голодних селян. Постишев тоді категорично заявив: «...хліб у селян треба забрати цілком, до останньої зернини. Може тоді вони наберуться розуму і підуть до колгоспів» [20, с. 205-206]. Слід звернути увагу, що і самі селяни це розуміли, але нічого зробити не могли. Серед свідчень людей, які пережили Голодомор, можна віднайти чимало таких доказів. Наприклад, Федір Коваленко, який мешкав на Полтавщині, свідчив для комісії Дж. Мейса: «Ми не були в колгоспі, але мусіли йти працювати. А вже фактично у 1933 р. наша родина пішла до колгоспу, бо там давали хліб» [5, с. 52]. Таким чином, Постишев поставив українське село на межі вимирання, щоб потім легше завершити колективізацію з максимальною користю для радянської влади.

Підсумки роботи Постишева яскраво характеризують слова М.Хатаєвича: «Між нашим режимом і селянством точиться безпощадна війна. Це боротьба не на життя, а на смерть. Цей рік був роком перевірки нашої сили та їхньої витривалості. Потрібен був голод, щоб показати їм, хто тут господар. Це коштувало мільйони жертв, але колгоспна система має залишитися тут навіки. Ми виграли війну» [23, с. 42].

Література

1. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр.405.
2. ЦДАГО України, ф. 1., оп. 16, спр. 9.
3. Бем Н. Морально-психологічний стан українського селянства в умовах голодомору / Н. Бем // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2008. – № 10. – С. 250-284.
4. Бушин М.І. Висвітлення питання голодоморів радянської доби в Україні професором Шульгою І.Г. / М.І. Бушин, Л.М. Товстопят // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 2 (10). – С. 35-38.
5. Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. 1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 838 с.
6. Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / НАН України; Інститут історії України; Центр дослідження геноциду українського народу; Асоціація дослідників голодоморів в Україні / В.А. Смолій (ред.) — К.-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2003. — 596с.
7. Гриневич Л. Рефлексії Червоної Армії на колективізацію і голод в Україні (1932–1933 рр.) / Л. Гриневич // Голод-геноцид в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. – К. – Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2000. – 536 с.
8. Захаров Є. Злочин без кари / Є. Захаров // Сучасність. – 2008. – № 11. – С. 30–39.
9. Івницький М. Хлебозаготовки 1932-33 р. и голод 33 года / М. Івницький // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків. – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2000. – 536 с.
10. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і терор голодом / Р. Конквест. – Луцьк: Терен, 2007. – 455 с.
11. Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.
12. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду / С. В. Кульчицький. – К.: Товариство «Знання», 1989. – 48 с.
13. Кульчицький С. Демографія голоду / С. Кульчицький // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 листопада 2000 р.: Матеріали / НАН України; Інститут історії України; Центр дослідження геноциду українського народу; Асоціація дослідників голодоморів в Україні / В.А. Смолій (ред.) — К.-Нью-Йорк: Видавництво М.П.Коць, 2003. — 596с.
14. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України (1918–1991) / В. Лозицький. — К.: Генеза, 2005. – 368 с.
15. Мерль Штефан. Голод 1932-1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? / Штефан Мерль // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 51-60.
16. Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час Голодомору в УСРР (1932-1933 рр.) / В. Нікольський // З архівів ЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2001. – №2. – С. 477–496.
17. Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення / М.І. Панчук // Голод 1932–1933 рр.: очима істориків, мовою документів. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 3-66.
18. Постанова ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 року та завдання більшовиків України // Більшовик України. – 1933. – С.3.
19. Правда. – 1933. – 13 лют.
20. Соловей Д. Голгота України / Д. Соловей. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 288 с.
21. Шаповал Ю. Сталінізм і Україна / Ю. Шаповал // УІЖ. – 1991. – № 8. – С. 30–42.
22. Шаповал Ю., Золотарьов В. В.А.Балицький: особа, час, оточення. / Ю. Шаповал, В. Золотарьов. – К.: Стило, 2002. – 509 с.
23. Яшук П.П. П'ятикутна зірка для катастрофи / П.П. Яшук // Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали в 2 кн. – Київ—Нью-Йорк, 1999. – Кн. 1. – 167 с.

Войцיצкая И.В. Роль П.П. Постышева в проведении политики коллективизации крестьянства в УСРР в 1933 г. В статье на основе опубликованных ранее работ и собственных исследований анализируются события 1932–1933 гг. определяя в них роль и место П.П. Постышева.

Ключевые слова: голодомор, хлебозаготовки, колхозы, совхозы, кулаки, репрессии.

Voitsitska I.V. P.P Postyshev's role in realization of the peasantry's collectivization policy in Ukrainian SSR in 1933. On the basis of the published works and private investigation, the events between 1932 and 1933 and the role and status of P.P Postyshev are analysed.

Key words: famine, collective farm, state farm, kulaks, repressions.

УДК 94(477.8)"1929/1947"

Головко М.Л.,

докт. істор. наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху, ректор Академії праці і соціальних відносин ФПУ

*Сутність та своєрідність еволюції національно-визвольного руху
Західної України (1929 – 1947 рр.)*

(продовження статті, початок у Віснику № 2/2010)

Трансформація стратегії й тактики українських націоналістів після перелому у Великій Вітчизняній війні(1943 – 1945рр.)

Публікації таких авторів як О.В. Буцько, І.І. Дробот, О.Є. Лисенко, М.В. Коваль, В. Косик, П. Мірчук, П.В. Рекотов, В.І. Сергійчук, визначають, що ілюзії провідників ОУН відносно використання гітлерівського режиму як союзника чи хоча б сюзерена проголошення української влади в Галичині були значною мірою втрачені уже в червні 1941 р. [33].

Та все ж найцікавішими, на нашу думку, видаються політичні дії українських націоналістів у період безвладного вакууму: коли фашисти вже зрушили зі своїх окупаційних місць, а Червона армія ще не встигла зміцнити владу на звільнених територіях. За цих умов оунівці активізували свої дії, здійснили певні політичні кроки.

Докорінний злам у ході Великої Вітчизняної війни, успішний наступ Червоної армії і розгром гітлерівських військ на Лівобережжі спонукали керівництво ОУН до коригування своїх ідейно-програмних цілей. Головний акцент переносився на боротьбу за суверенну державу, незалежну від будь-якого європейського «гаранта».

Щоб узгодити основні напрями політичної концепції, у серпні 1943 р. на Тернопільщині був скликаний III Надзвичайний Великий Збір ОУН. Аналіз програмних установок супроводжувався відмовою від ідеї державного будівництва на базі однопартійної диктатури. В документах наголошувалося, що «... українська держава має служити для всього українського народу. Вона ні в якому разі не сміє бути доменом чи експлуатаційним тираном якоїсь однієї групи» [34]. Окрім того, в конституційному за характером документі проголошувалася свобода політичних і громадських організацій, слова, друку, світоглядних засад, ліквідація будь-яких форм експлуатації, націоналізація промисловості і транспорту, участь працівників в управлінні виробництвом, 8-годинний робочий день, свобода профспілок тощо [35].

Досвід 1939 – 1941 рр. переконував у тому, що після реставрації радянського режиму населення буде поставлене перед жорсткою альтернативою: покійно прийняти вимоги, запропоновані владою, або чинити опір примусовій інтеграції у соціалістичне суспільство. Щоб не втратити соціальну базу й підготувати населення України до масового ідеологічного впливу з боку більшовиків, ОУН та УПА з осені 1943 р. різко посилюють власну політичну роботу серед мас. Ознайомлюючи населення зі змістом самостійницького руху, пропагандистська референтура акцентує увагу на демократичності майбутньої Української Самостійної Соборної держави (УССД) на відміну від тоталітарних гітлерівського і сталінського режимів. Окрім того, в документах ОУН та УПА виразно простежується відмова від постулату «Україна для українців», апеляція до представників інших народів, які стали жертвою тоталітаризму. Оскільки в колаборантських формуваннях на боці Німеччини воювали бійці різних національностей, що населяли Радянський Союз, оунівські й упівські пропагандисти розповсюджували серед них листівки («Грузини», «Сини Туркменії», «Черкеси, кабардинці, чеченці, адиги, лезгинці, інгуші» та ін.), в яких містився заклик покидати невдячну службу III рейху і створювати спільний фронт

боротьби проти національного поневолення. Слід зазначити, що ці зусилля не були даремними, й восени 1943 р. в лавах УПА вже діяло 15 національних куренів [36].

Для зміцнення цієї роботи наприкінці листопада 1943 р. було скликано Першу конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії, в якій взяли участь 39 делегатів, що репрезентували 13 націй і народностей. Вони прийняли відозву про повалення державного устрою, що опирається на експлуатацію, пригноблення однієї нації іншою, і встановлення принципово відмінного суспільного ладу. «Цей лад, – наголошувалося в документі, – мусить бути побудований на системі незалежних держав кожної нації на своїй етнічній території. Здійснити цей лад можна тільки в безпощадній боротьбі з імперіалістичною правлячою верхівкою, тільки шляхом революції» [37]. Учасники конференції звернулися до бійців Червоної армії, радянських партизанів, робітників військових підприємств, інтелігенції, вояків національних формувань, що діяли на боці Німеччини. Вони роз'яснювали спроби радянської влади шляхом насильства й війни підкорити інші народи, нав'язати імперіалістичний устрій світу, пояснювали необхідність спільної боротьби проти режимів, що запламували себе антигуманною політикою, геноцидом проти власних та інших народів.

Наступним кроком у трансформації ідеологічних засад самостійницького руху стало створення всеукраїнського політичного центру, який взяв би на себе керівництво національно-визвольною боротьбою, представництво інтересів українства на міжнародній арені. Ця інституція мала бути надпартійною і об'єднати навколо себе широкі верстви українського народу, представників різних політичних течій.

Ініціаторами створення такого органу виступили лідери ОУН, командири УПА, громадські й політичні діячі, котрі співпрацювали з антинацистським підпіллям. Серед них було чимало наддніпрянців: кияни К.Осьмак і В. Потішко, П.Чуйна (Житомир), І.Вовчук (Львів), Й. Позичанюк (Вінниця), К.Машко (Дніпропетровськ), волиняни П.Шумовський, Р. Волошин, голова Української демократичної партії В.Мудрий та ін.

Головнокомандувач УПА Т.Чупринка так описував початковий етап підготовки до формування центру: «...Беручи за основу формування загальнонаціонального керівництва українського народу демократичний принцип, Ініціативний Комітет змагав цим способом якнайкраще, якнайповніше відбити в цьому тимчасовому українському парламенті всі, існуючі в той час в Україні, здорові національно-політичні сили. Особливо багато уваги Ініціативний Комітет приділяв притягненню до проєктованого органу представників східноукраїнського громадянства, що стояло в опозиції до більшовицького режиму. Тут особливий натиск покладено на притягнення до цього представництва самостійників молодшої генерації, вихованих уже в умовах большевицької окупації» [38].

3 червня 1944 р. підготовча діяльність Комітету скінчилася, і в липні було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) як «верховний орган українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за УССД». У складі УГВР діяли такі органи: Великий Збір УГВР як вища законодавча інституція, Президія УГВР на чолі з президентом, Генеральний Секретаріат (з виконавчими функціями), Генеральний Суд, Контрольна Колегія. Першим президентом УГВР було обрано К.Осьмака, а до керівних органів Ради увійшли: Р. Шухевич, М. Лебедь, М. Прокоп, Р. Волошин, П. Шанковський, Й. Позичанюк, В. Потішко, Ю. Липа, Р. Лозовський, П. Полтава, О.Галянт, І. Гриньох та ін. [39].

«Платформа УГВР» ілюструвала мету й завдання організації, програмні засади її діяльності. В документі наголошувалося, що УГВР «твориться на принципі повної політичної незалежності своїх прагнень від впливів сторонніх сил і чинників». Саме тому місцем перебування органу визначалися українські землі, а за кордон могли виїжджати окремі члени Ради з певними дорученнями. Це унеможливило перетворення УГВР на еміграційне представництво, а також залежність від урядових чинників країни перебування. УГВР об'єднувала «...всі провідні політичні елементи незалежно від їх ідейного світогляду та політично-групової приналежності, що стоять на ґрунті політичної суверенності Української держави та політичної незалежності українських визвольних прагнень». Об'єднання національно-визвольних українських сил у боротьбі за УССД передбачалося забезпечити «народно-демократичним способом визнання політичного устрою в Українській державі шляхом загального народного представництва»,

утвердженням демократичних свобод, справедливого соціального ладу без класового визиску і гноблення, гарантією громадянських прав усім національним меншинам в Україні. В економічній сфері поряд з підтримкою вільної ініціативи торгівлі планувалося усупільнення основних природних багатств, одержавлення важкої індустрії, транспорту, визначення мінімального і максимального розмірів індивідуального землекористування, розвиток кооперації та ремесел [40].

В «Універсалі Української Головної Визвольної Ради» вказувалося, що вона є «...найвищим керівним органом українського народу на час революційної боротьби, аж до створення Української Самостійної Соборної держави» [41].

Отже, УГВР та її політична платформа творилися на засадах демократизму, плюралізму, гуманізму, міжнаціональної та релігійної терпимості. Можна погодитися з дослідниками, які стверджують, що діяльність УГВР спрямовувалася в річище української національної ідеї [42]. У програмних документах органічно поєднувалися складові чинники останньої: ідея суверенної державності, миру та громадянського суспільства, що функціонує на основі рівності всіх національних і соціальних груп, верховенства закону. Фіксувалася ідея самоцінності людської особистості, взаємообумовленості свободи особи, свободи нації.

Об'єктивно аналізуючи феномен УГВР, не варто перебільшувати її вплив на хід визвольного руху в західноукраїнському регіоні, тим більше, що вже незабаром реальна влада у краї перейшла до більшовиків. Однак не слід і применшувати факту наявності (хоча й структурованої у класичному розумінні) інституцій, що заявили себе представниками тієї частини українського народу, яка бажала боротися і жити у власній суверенній державі. Враховуючи загострення не лише суто військового, а й ідейно-політичного протистояння між сталінським режимом і самостійницькими силами в цей час, сам прецедент набував особливого звучання й ваги для тих, хто боровся проти режиму чи підтримував цю боротьбу.

Як відголосок гостроти внутрішніх суперечностей у керівництві ОУН(Б) та особистих амбіцій стала майже одночасна (червень 1944 р.) поява ще однієї громадсько-політичної інституції – Народно-визвольної революційної організації (НВРО). Започаткували її М. Степаняк, В. Кук і Я. Бусел на знак розбіжності в позиціях з головою бюро проводу ОУН(Б). Вважаючи за необхідне подолати монархічні тенденції у самостійницькому русі, вони створили орган, який мав згуртувати довкола себе всі національно-політичні сили на демократичній платформі й поставити його на місце ОУН, яка не завжди виявлялася на висоті. Згодом ініціатори акції мотивували свої дії чинниками, пов'язаними з просуванням радянсько-німецького фронту на захід, розривом зв'язків між головними керівниками проводу ОУН, що знаходилися здебільшого в Галичині, і тими його членами, які перебували на Волині й Поліссі.

Поява двох позапартійних органів, що претендували на роль центру всеукраїнського визвольного руху, вносила елемент деструктивності в один із найважчих його періодів. Та Р. Шухевич не дозволив розгорітися чварам і розважливими діями пригасив конфлікт. Восени 1944 р. організатори НВРО визнали недоцільність і недалекоглядність своїх кроків [43].

Третім претендентом на місце авангардної об'єднуючої сили наприкінці війни стала Всеукраїнська національна рада (ВУНР). Згадаємо, що спочатку у Львові, а потім у Києві виникли два громадсько-політичних осередки з однією назвою – Українська національна рада (УНР). Заборонивши діяльність будь-яких політичних організацій, окупанти примусили достроково припинити діяльність львівської, а потім і київської УНРад, хоча їхні діячі час від часу здійснювали інтерпеляцію до німецьких властей з приводу жорсткої політики останніх в окупованій Україні. Гітлерівці відповідали масовими арештами і стратами.

Неминучість вигнання нацистів з України спричинила думку про відродження УНР та її реорганізацію у Львові. Переговори між представниками різних груп націоналістичного табору в другій половині 1943 р. не були доведені до кінця через арешти А.Мельника та інших членів ПУН, секретаря УНРаді О.Байдуника, проте ідея консолідації державницьких сил не була похована. На початку 1944 р. відбулися консультації з митрополитом А. Шептицьким, внаслідок яких було досягнуто домовленості щодо реорганізації УНР шляхом об'єднання львівської і київської УНРад, а також Центральної Національної Ради Карпатської України на чолі з Августином Волошиним. Вже 22 січня цього самого року у митрополичих палатах були підписані конституційні документи – «Протокол» і «Декларація». Під ними стоять підписи М.Величківського (голови

новоутвореної УНРади), митрополита А. Шептицького (першого заступника голови), А.Штефана (другого заступника), І.Дубини (першого секретаря), Я. Гайваса (другого секретаря). У серпні в Братиславі прийнято рішення про зміну назви організації на Всеукраїнську Національну Раду [44].

Правовий характер ВУНРади та її прерогативи визначалися тим, що вона проголошувалася «єдиним повновласником всього українського народу на терені Соборної України» і ставила завдання «заступати і вести національно-державну справу українського народу у всіх ділянках його життя» аж до часу «самовизначення української нації через побудову Соборної Української Держави» [45].

На серпневій нараді ВУНР задекларувала власну платформу, що слід розглядати як політичну програму. Відкидаючи монопольне право однієї партії на представництво інтересів усього народу, ВУНР як позапартійний чинник прагнула до об'єднання революційно-визвольних сил при суворій умові, що вони не визнають жодного пріоритету будь-яких позаукраїнських партій, осередків і ведуть безкомпромісну боротьбу проти окупантів. ВУНР обстоювала засади «народовладности з переходовим етапом найбільш двох років чинності Революційного Парламенту, скликаного ВУНР. Проголошуючи себе репрезентантом прагнень народу в Україні та поза її межами, ВУНР у взаєминах з іншими народами визнавала за кожним народом право на його повне політичне і державно-економічне самовизначення на його етнічній території» [46]. Національним меншостям в Україні гарантувалася цілковита громадянська свобода й рівноправність. Декларуючи демократичні свободи, автори документа зазначали, що в економічних питаннях ВУНР виступає за приватну власність, покладаючи остаточне вирішення на Всенародний Парламент. Головним засобом досягнення кінцевої мети – відродження суверенної держави – ВУНР вважала революційну боротьбу!

Поява кількох органів, що напорядкували на винятковому праві бути консолідаційним центром українських самостійницьких сил, явно шкодила боротьбі, тому УГВР уповноважила своє Закордонне Представництво приступити до переговорів з ВУНР для об'єднання. Однак кожна сторона прагнула підпорядкувати іншу, посилаючись на деталі програмних документів. Переговорний процес у Братиславі завершився безрезультатно і поновився лише навесні 1946 р., розширивши коло своїх учасників за рахунок партій соціалістичної орієнтації.

Власне на західноукраїнських теренах УГВР залишалася єдиною інституцією, що могла (з усіма застереженнями) вважатися консолідаційним центром визвольної боротьби. У будь-якому разі всі підрозділи УПА склали присягу на вірність ідеалам, задекларованим програмними документами УГВР. Враховуючи тісний зв'язок УПА з бандерівською ОУН, можна стверджувати, що в регіоні утворився своєрідний ієрархічний трикутник, в якому головна роль верхнього кута належала Раді, а УПА стала єдиною збройною формацією, що продовжувала боротьбу проти сталінського режиму.

До березня 1944 р. (майже протягом року) ОУН та Головна команда УПА накопичували сили, займалися підготовкою командних кадрів, зміцненням матеріальної частини в очікуванні головних подій.

Завершення бойових дій на європейському театрі Другої світової війни не сприймалося лідерами національно-визвольного руху в Україні як сигнал до згортання боротьби. Йшлося лише про вибір тактичних засобів у досягненні все тієї ж стратегічної мети – здобуття суверенної національної державності. Л.Шанковський так характеризував ситуацію: «Насувались різні питання, що буде і як бути далі... Що робити далі, чи зложити зброю, узнати себе переможеними і піти з повинною до НКДБ, як собі цього бажали большевики, чи далі вести боротьбу проти відвічного ворога і як? Кожен здавав собі справу, що після закінчення війни, з якої СРСР вийшов переможцем, він матиме змогу кинути дуже великі сили на боротьбу з українським визвольно-революційним рухом і що вигляди в цій боротьбі є дуже мінімальні» [47].

Проте це не вплинуло на позицію керівництва УГВР і командування УПА. У травні 1945 р. Головний командувач УПА Т.Чупринка видав наказ «До бійців і командирів Української Повстанської Армії», в якому стверджувався намір до «останнього боронити ідеї української самостійності» [48].

У ці самі травневі дні з'явився ще один документ – «Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення Другої світової війни в Європі», який містив оцінку

геополітичної ситуації й перспективи розв'язання «українського питання». Незважаючи на несприятливі умови, автори «Декларації» наголошували, що орієнтиром для національно свідомих сил є «ідея української самостійної соборної держави, що є точним визначеним поняттям і не може бути відмінена жодними «совєтськими Українами» чи іншого роду експозитурами чужого імперіалізму». Усвідомлюючи труднощі у процесі боротьби за визначення державності, керівництво Проводу намагалося морально зміцнити борців за свободу України: «Ми знаємо і віримо, що недалекий вже час остаточного визволення українського народу і створення самостійної держави, і цю віру передаємо народові. Ми хочемо разом з народом дійти до остаточної Великої Мети» [49].

Завершився черговий етап боротьби українських самостійницьких сил за власну незалежну державу. На останній стадії Другої світової війни, після вигнання військ нацистської Німеччини та її союзників за межі України, ОУН та УПА виявилися наодинці зі сталінською системою. Виснажена війною, вона, однак, ні на йоту не відступила від постулатів, за якими будувалось і функціонувало соціалістичне суспільство. Перемога над гітлеризмом, як вважали в Кремлі, надавала моральні та юридичні права встановлювати власні порядки. Сталін повною мірою цим скористався: ліквідація ОУН і УПА була лише справою часу.

Але протистояння Західної України «другій радянській» виявилось неочікувано впертим і тривалим. Не буде перебільшенням сказати, що кожен позицію в регіоні радянській владі довелося здобувати знову.

Жертвами цього протистояння ставали як безпосередні учасники ідеологічного та військово-політичного конфлікту, так і ті, хто не мав до нього безпосереднього стосунку. Не добираючи засобів, сторони йшли до кінця, причому українське підпілля діяло з відчайдушністю приречених, а силові структури СРСР з упевненістю і завзятістю господарів становища. Тоталітарна система знову виявилася сильнішою, хоча боротьба тривала ще довгі повоєнні роки.

«Розчищаючи» шлях до повновладного врядування у краї, партійно-радянський апарат намагався всіляко дискредитувати національно-визвольний рух у всіх його ідейно-політичних і практичних аспектах. Як виявилось, то був лише тимчасовий успіх.

Українсько-польські події (1943 – 1945 рр.)

Характеристика національно-визвольного руху Західної України була б неповною без висвітлення проблеми українсько-польських стосунків під час Другої світової війни. Бачення їх є складовою етнополітичної орієнтації значної частини людей старшого покоління, котрих тривалий час тримала у полоні антиукраїнська ідеологія. І лише об'єктивне висвітлення військово-політичного протистояння дає змогу сучасникам використати досвід та уроки для консолідації державотворчих сил України. Історична правда необхідна також і для формування наукової концепції новітньої історії України, зокрема літопису українсько-польських подій воєнного періоду.

У вітчизняній історіографії ця трагічна тематика висвітлюється широко. І тут кількість публікацій (понад 700) протягом 1990 – 2003 рр. вражає [50]. Однак наукових праць, які б заслуговували на виокремлення, серед них небагато. Справа не лише в симпатіях і антипатіях авторів, у більшості з яких патріотична позиція домінує над принципом об'єктивності. Причини слід шукати глибше – у невмінні чи небажанні працювати з емпіричним матеріалом таким інструментарієм, який би, не спотворюючи, адекватно відтворював тогочасні події.

Гострота сприйняття українсько-польського протистояння в обох країнах спонукала вчених шукати неординарні форми ведення наукової полеміки, шляхи поступового зближення позицій. З цією метою було проведено десять спільних зустрічей польських та українських фахівців, за підсумками яких видано вісім томів матеріалів (п'ять – українською та три – польською мовами) [51]. У 2003 р. у зв'язку з 60-річчям подій на Волині ця проблема резонувала в українському суспільстві у найвищому регістрі. У Польщі й Україні проведено кілька наукових конференцій, відбулася зустріч президентів А.Кваснєвського та Л.Кучми, які вшанували пам'ять жертв кривавого терору без взаємних звинувачень і претензій.

Крім доповідей на конференціях, статей та окремих розділів узагальнюючих праць стосовно цієї теми, власне монографічних досліджень безпосередньо щодо спільної історії двох народів сьогодні ще недостатньо. Наводимо найголовніші з них.

На матеріалах Тернопільщини побудоване науково-популярне видання, підготовлене місцевими науковцями О.Гайдаєм, Б.Хаварівським та В.Ханасом [52], а також книга С.Ткачова [53], присвячена польсько-українському трансферу населення 1944 – 1946 рр.

У 1997 р. вийшла друком монографія О.Буцько «Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов» [54]. Не ставлячи за мету спеціально простежити українсько-польське протистояння в роки війни, авторка, однак, на підставі аналітичних підходів з'ясовує, яким чином боротьба українських і польських підпільних інституцій і збройних формувань між собою, а також з радянською владою викликала масштабні переселення українського й польського цивільного населення протягом 1944 – 1947 рр.

Не можна обійти увагою появу книги, автором якої є Голова Верховної Ради України В. Литвин [55]. Відомий вчений історіософськи осмислює минуле двох народів і об'єктивно оцінює складні, суперечливі сторінки їхньої спільної історії. Автор підтримує твердження більшості польських науковців про те, що дії ОУН спричинили фізичне винищення цивільних мешканців у вигляді «етнічних чисток». Одночасно він вважає: діючи партизанськими методами, і Армія Крайова, і Українська повстанська армія рівнозначно чинили військові злочини, створивши прецедент взаємної помсти.

Помітний внесок у вивчення цієї проблематики зробив В.Сергійчук [56], який займає звинувачувальну позицію щодо політики польської сторони відносно українців. З ним полемізує І. Іллюшин [57], на нашу думку, один із найбільш зважених фахівців у цій царині. Він не погоджується з тим, що причини зіткнення поляків та українців пов'язані з розгортанням антинімецької боротьби ОУН та УПА, оскільки до початку 1943 р. Революційний провід вважав виступ проти німців передчасним і таким, що суперечив інтересам місцевого населення. Ще одну причину конфлікту В. Сергійчук вбачає в тому, що поляки «допомагали як німцям, так і радянським партизанам у геноциді українців» [58]. Натомість І. Іллюшин вважає, що цивільні поляки (не поліцаї) не були причетними до геноциду українців так само, як і радянські партизани. На його думку, антипольська акція «носила масовий характер», доказом чого може слугувати хоча б факт нападу загонів УПА лише протягом 11–13 липня 1943 р. майже одночасно на півтори сотні польських поселень [59]. Фактично цю акцію було сплановано штабом Р. Шухевича.

У 1943 р. головним «театром» польсько-українського збройного конфлікту була Волинь. Менш відомими донедавна залишалися події на західному березі Бугу – в Грубешівському й Томашівському повітах. Виселяючи з цих місць польське населення, нацисти розміщували в польських садибах українські родини, переселені з Замоїщини, де німці творили зразкову колонію. У відповідь польські націоналістичні боївки почали знищувати відомих представників української громадськості, закидаючи їм співпрацю з гітлерівцями. Так було вбито адвоката М. Струтинського, полковника Я. Войнаровського, колишнього сенатора Пастернака, доктора О. Бурнку. В одному з оунівських документів (вересень 1943 р.) читаємо: «Польська контракція відбирає в українців їх найцінніших людей... Те, що відбувається навколо, позначається на всіх ділянках національного життя, особливо на шкільництві, стан якого значно погіршився у зв'язку з нестачею вчителів (галичани реемігрують) і зменшенням кількості учнів; згасає діяльність місцевих організацій,...тим часом в умовах, коли анархія посилюється, сталися перші випадки мордування поляків на зразок тих, що мали місце на Волині» [60].

Гострі взаємні випадки на Грубешівщині, Томашівщині й Волині продовжувались і у 1944 р. За даними польських істориків, протягом 1943–1944 рр. між відділами УПА й Армії Крайової зафіксовано 150 збройних сутичок, внаслідок яких загальні втрати становили з обох сторін по 200 осіб. Жертвами нападів аківських підрозділів стали близько 2 тис. цивільних українців [61].

З просуванням фронту на захід загоны УПА взимку 1944 р. почали стягуватись у Східну Галичину. Але тут польське підпілля зуміло не лише дати відсіч антипольським діям УПА, а й вдатися до активних наступальних дій. Прагнучи припинити терор, львівський «кедив» («керівництво диверсією») здійснив брутальну антиукраїнську акцію у прилеглих до галицької

столиці районах. Її наслідки дали «відповідний» результат: після відходу аківців почалася відплатна акція упівців.

Якщо окреслити теоретичний зріз проблеми, то слід вести мову про те, що протипольські дії ОУН і УПА були пов'язані з прагненням встановити свій вплив (а надалі – створити державу) на теренах спільного мешкання, де українці історично становили більшість. Отже, йшлося про повернення етнічних українських земель під суверенітет національної держави. Тому метою «деполонізації» стало витіснення, а не винищення польського населення, як слушно зауважує польський дослідник Т.А.Ольшанський. Він же стверджує, що в польських колах до 1945 р. «...ніколи не поставало питання про «де українізацію» будь-якої території [62]. Вірогідніше за все, так і було, якщо ініціатива взаємного широкомасштабного переселення 1944 – 1946 рр. згідно з угодою між урядами Польщі й УРСР належить радянському керівництву.

У постанові від 12 червня 1944 р., ухваленій Політбюро ЦК КП(б)У, зазначалося: «У визволених від німецьких окупантів західних областях України німці, німецько-українські націоналісти і польські націоналісти проводили політику нацьковування поляків на українців та українців на поляків, внаслідок чого зараз можливе на цьому ґрунті виникнення різних проблем, потребуючих організаційного вирішення» [63]. «Організаційні рішення» були знайдені швидко і нав'язані прорадянському Польському комітету національного визволення (ПКНВ).

На початковій фазі переселення відбувалося із деяким дотриманням принципу добровільності, але таким чином до УРСР перебралося лише 150 тис. українців – четверта частина тих, що мешкали в «ялтинських» кордонах Польщі. Влітку 1945 р. польські війська і поліція розпочали примусову депортацію, яка охопила 300 тис. осіб і супроводжувалася масовими вбивствами українців. До цих акцій долучилися також польські незалежницькі формування, нерідко керовані чи спрямовувані аківцями, що отримали посади у поліції.

Польський терор призвів до жорстоких відплатних акцій з боку ОУН та УПА. Навесні 1945 р. Закерзоння сколихнула нова хвиля терору. Жахлива статистика тих місяців виглядала так: у селі Павлокоми польськими шовіністичними боївками вбито 300 українців, у селах Сівчині та Березі – понад 200, Малковичах – 250, Паскоровичах, Курилівці, Люблинці – по 200 осіб, у Рахові – 130 [64]. Створивши відтинки «Бастіон», «Данилів» і «Лемко», підпорядковані військовій окрузі «Сян», командування УПА вступило в сутички з польськими «пляцуфками», загонами поліції і самооборони. Водночас відділи повстанців виконували адміністративні функції, забезпечували українське населення харчами, худобою, реманентом, посівним матеріалом. Окремим напрямом діяльності УПА стала протидія репатріації, напади на реєстраційні пункти і залізничні станції, звільнення тих, кого примусово виселяли в УРСР [65].

Пропагандистські референтури проводили роз'яснювальну роботу серед населення, переконуючи його не полишати рідних місць. У вересні 1945 р. була видана відозва «Українці Лемківщини», де, зокрема, вказувалося, що Кремль «торгує цією землею і життям сорока тисяч українців». У документі попереджувалося про те, що чекає в УРСР довірливих емігрантів. У жовтні того самого року всім закордонним представництвам Варшави передали від імені «представників усіх верств українського населення за лінією Керзона» відкритого листа англійською, французькою та німецькою мовами «До цілого культурного світу». Автори документа апелювали до глав держав, першоієрархів світових церков, Червоного Хреста, всіх політичних, громадських і гуманітарних організацій з приводу брутального порушення прав корінних мешканців земель, що увійшли до складу Польщі [66].

Однак, дотримуючись ялтинських домовленостей про сфери впливу, західні демократії залишилися індиферентними до цих інтерпеляцій.

Спротив примусовому переселенню набував крайніх форм. Висаджувались у повітря репатріаційні пункти, рухомий склад, псувались залізничні мости й колії. Упівці палили хати українських селян, вивезених до УРСР, куди переселяли поляків. Досить часто вони допомагали господарям виносити майно, та коли ті чинили опір – вдавалися до зброї.

Якщо на території Польщі ОУН та УПА намагалися протидіяти депортації українців, то на території УРСР, навпаки, підштовхували польське населення до виїзду. При цьому також використовувалися різноманітні засоби. Після того, як поляки виїжджали, вживалися заходи до «освоєння» цих земель.

В інструкції проводу ОУН кушовим провідникам і референтам Волині від 9 лютого 1944 р. зазначалося: «7. Ліквідувати польські сліди: а). Знищувати всі стіни від костьолів та інші польські молитовні будинки; б). Знищувати присадибні дерева так, щоб не залишалося й ознак того, що там міг хтось жити. Не знищувати фруктових дерев при дорогах); в). До всіх польських хат, в яких раніше жили поляки (якщо в цих хатах живуть українці – хати необхідно розібрати і зробити з них землянки); якщо цього не буде зроблено, то будинки будуть спалені й люди, які в них живуть, не будуть мати де перезимувати. Звертається увага ще раз на те, що коли залишиться щось польське, то поляки будуть мати претензію до наших земляків» [67].

Ескалацію польсько-української ворожнечі провокували нерозважливі дії влади і силових структур. Для прикладу, в Комарівському районі Дрогобицької області за вказівкою начальника райвідділу Рябкова восени 1944 р. було створено винищувальний батальйон винятково з осіб польської національності, що вилилося в організоване переслідування українського населення і насильство над ним. У ході операцій проти УПА бійці батальйону знущалися над мешканцями українських сіл, відбирали їхнє майно, палили будівлі, ображали національну гідність своїх жертв, навіть спалили дві жінки й пораненого чоловіка. Дії винищувального батальйону, який дістав назву «польська поліція», розпалювали ворожнечу між польським та українським населенням. Лише після втручання районного прокурора батальйон було реорганізовано, а окремі його бійці притягнуті до кримінальної відповідальності [68].

Траплялося й так, що окремі керівники ОУН і командири УПА з тактичних міркувань ішли на контакти з поляками і навіть вдавалися до спільних акцій. У радянській пресі зафіксовано: «...1944 р. Ватажки бандерівців і польської боївки Народове Сили Збройне, керовані з Лондона Андерсом, у Карпатських лісах підписали «перемир'я» і циркуляр про спільну боротьбу і похід на Схід» [69]. 10 серпня 1945 р. відбулася зустріч представника ОУН «Сокола» з посадовцями повітової влади повіту Ліска, у ході якої відбувся коректний обмін думками і з'ясування позицій сторін у питаннях українсько-польських взаємин [70]. Після попередньої домовленості й приготувань відділ УПА, боївка СБ ОУН разом з групою АК – ВІН («Вольносьць і Неподлеглосць») здійснили напад на м. Грубешів з метою «знищення ворожих інституцій, які шкодять обом народам та тероризують польське й українське населення і підпільні організації, й в цілі надання нашій (АК й УПА) співпраці конкретного характеру»; були зруйновані будівлі, в яких проживали співробітники НКВС, взято штурмом приміщення польської служби безпеки, звідки випущено в'язнів, вбито близько 40 енкаведистів та польських військовослужбовців» [71].

Однак не подібні факти визначили загальний характер українсько-польських стосунків тієї доби. До 1946 р. включно продовжувалося взаємне виселення українців з Польщі та поляків з УРСР. А в 1947 р. настала черга сумнозвісної акції «Вісла».

Українсько-польське переселення мало продемонструвати світовій громадськості добру волю і діяльну участь СРСР у розв'язанні болісних і давніх міжнаціональних конфліктів, а також підтримати прорадянський уряд у Варшаві. Крім того, цією акцією звужувалася зона боївок ОУН і загонів УПА, ліквідація яких на території УРСР вважалася лише справою часу.

Трагічно перегорталася сторінка українсько-польської ворожнечі. Надзвичайну жорстокість цього конфлікту згадуваний фахівець І.І. Іллюшин обумовлює «...як взаємною національною ненавистю, що накопичувалась у свідомості українців і поляків упродовж століть, так і радикальністю заходів, вжитих ОУН(СБ) — УПА у протидії польським прагненням поновити панування на західноукраїнських землях» [72].

Складні питання історії сьогодні використовуються політиками як категоричні аргументи у боротьбі за інтереси влади. Вони інколи «забувають», що історики, послуговуючись принципом історизму, вже визначили багато в чому історичну правду. І тому трактування досліджених історичних фактів стає у вустах політиків проблемою їхньої етики та культури. Тим більше, коли йдеться про генетичний потяг українства до боротьби за свою державність з європейськими цінностями.

Література

33. Буцько О. Військовополонені в СРСР (1941 – 1945 рр.) / О. Буцько // Український історичний журнал. – 2000. – № 4; Дробот І. Україна в Другій світовій війні: навч. посіб. – К., 1998; Коваль М. Україна: 1939 – 1945 рр. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. / М. Коваль. – К., 1995; Коваль М. Друга світова війна та історична пам'ять / М.

- Коваль // Український історичний журнал. – 2000. – № 3, 4; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. / В. Косик. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993; Лисенко О. Стратегія і тактика українських націоналістів (осінь 1944 – весна 1945 рр.) / О. Лисенко // Проблеми ОУН – УПА. Попередня історична довідка. – К., 2000. – С. 96-110. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942 – 1952. / П. Мірчук. – Львів, 1991; Рекотов П. Органи управління на окупованій території України (1941 – 1944 рр.) П. Рекотов. // Український історичний журнал. – 1997. – № 3; Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997.
34. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів з боротьби (1929 – 1955). – Видання ЗЧОУН, 1955. – С. 240-242.
 35. Там само.
 36. Мірчук П. Українська Повстанська армія: Документи і матеріали – Львів, 1994. – С. 308–316.
 37. Там само.
 38. Там само. – С. 67.
 39. Літопис УПА. – 1980. – Т. 8. – Кн. 1. – С. 37, 38.
 40. Там само. – С. 39.
 41. Там само. – С. 40.
 42. Українська Головна Визвольна рада. Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю створення. – К., 1994. – С. 64-66.
 43. Кентій А. Українська повстанська армія в 1944 – 1945 рр. / А. Кентій. – К., 1999. – С. 10,11.
 44. Городинський З. Українська Національна Рада / З. Городянський. – К., 1993. – С. 94.
 45. Там само. – С. 95.
 46. Там само. – С. 102, 103.
 47. Шанковський Л. Історія українського війська / Л. Шанковський. – К., 1991. – С. 112.
 48. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942 – 1952 / П. Мірчук. – Мюнхен, 1953. – С. 288.
 49. Причинки до суспільного мислення. – Торонто, 1982. – С. 142.
 50. Лисенко О. Українсько-польські стосунки періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії: Бібліографічний покажчик / О. Лисенко, О. Марущенко. – К.: Івано-Франківськ, 2003. – С. 124.
 51. Україна – Польща: важкі питання. – Варшава, 2001. – Т. 5. – С. 359.
 52. Гайдай О. Хто пожав «Бурю»? / О.Гайдай, Б.Хаварівський, В. Ханас // Армія Крайова на Тернопіллі 1941 – 1945 рр. – Тернопіль, 1996. – С. 176.
 53. Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944 – 1946 рр. / С. Ткачов. – Тернопіль, 1997. – С. 208.
 54. Буцко О. Украина – Польша: миграционные процессы 40-х годов. / О. Буцко. – К., 1997. – С. 150.
 55. Литвин В. Тисяча років сусідства та взаємодії / В. Литвин. – К., 2002. – С. 133.
 56. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944 – 1953 роках. Нові документи і матеріали. / В. Сергійчук. – К., 1998. – С. 944; його ж. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою населення з УРСР в Польщу в 1944 – 1946 роках. – К., 1999. – С. 192; його ж. Наша кров – на своїй землі. – К., 2000. – С. 88; його ж. ОУН – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 496; його ж. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1977. – С. 440.
 57. Іллюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. / І. Іллюшин. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 312; його ж. Ким і як приймалося рішення про проведення антипольської акції на Волині в 1943 р.? Документи свідчать // Український альманах. – Варшава, 2003. – С. 167 – 171; його ж. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000. – С. 198; його ж. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001. – С. 289.
 58. Сергійчук В. ОУН – УПА в роки війни / В. Сергійчук. – К., 1996. – С. 233.
 59. Іллюшин І. Волинська трагедія 1943 – 1944 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 15.
 60. Іллюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І. Іллюшин. – К., 2001. – С. 170.
 61. Там само. – С. 167.
 62. Ольшанський Т. Польсько-український конфлікт 1943 – 1947. / Т. Ольшанський // 1997. – Число 10. – С. 14.
 63. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 27, арк. 10.
 64. Мірчук П. Українська повстанська армія: Док. і матеріали / Т. Мірчук. – Львів, 1994. – С. 137 – 138.
 65. Киричук Ю. Історія УПА.. / Ю. Киричук. – Тернопіль, 1991. – С. 137.
 66. Мірчук П. Вказ. праця. – С. 141–146.
 67. ОУН і УПА в Другій світовій війні // УІЖ. – 1995. – № 2. – С. 107.
 68. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1363, арк. 39.
 69. Мигаль Т. Страх перед правдою / Т. Мигаль. – Львів, 1978. – С. 8.
 70. Польща та Україна в тридцятих та сорокових роках ХХ ст. Невідомі сторінки з архівів спеціальних служб. Переселення поляків та українців. – Варшава – Київ, 2000. – С. 200.

71. Мірчук П. Вказ. праця. – С. 152 – 155.
72. Іллюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні / І.Іллюшин. – К., 2001. – С. 197.

УДК [94(477):324](092)"1989/1990"

Деревінський В. Ф.,

*канд, істор. наук, доцент кафедри політичних наук
Київського національного будівництва та архітектури*

Участь В. Чорновола у виборчих кампаніях 1989–1990 рр.

У статті розкривається участь В. Чорновола у виборчих кампаніях 1989–1990 рр., поданого його передвиборчу програму та відображено репресивні заходи влади супроти нього.

Ключові слова: В. Чорновіл, вибори, УГС, Верховна Рада.

Наприкінці ХХ ст. в Україні відновилася практика проведення вільних виборів виразників волі громадськості. Перші майже демократичні вибори відбулися у 1989 – 1990 рр. Активну участь у них взяв донедавна політичний в'язень радянських таборів В'ячеслав Чорновіл. Виборчі кампанії, на його переконання, були одним з найдієвіших методів посилення опозиційних сил, демократизації представницьких органів, зміни сутності влади і наближення часу відновлення незалежності України. Завдяки такій його позиції він долучився до зміни політичної системи країни. Враховуючи те, що Чорновіл був одним з тих, хто зробив значний внесок в утвердження демократичних принципів парламентаризму в Україні, необхідно ретельно вивчити його змагання за політичні права громадян. Розгляд у такому ракурсі особи В. Чорновола дозволить виявити нові особливості становлення багатоманітної картини української політичної дійсності, відкрити новий аспект життєдіяльності цієї непересічної постаті.

Проаналізувавши наявні публікації про В. Чорновола, доводиться констатувати, що початковий етап його парламентської роботи залишається поза межами ґрунтовних досліджень науковців. Деякі моменти його участі у виборчих кампаніях 1989 – 1990 рр. розглядаються в окремих працях [1]. По суті, не опрацьованим залишається цілий пласт матеріалів, що стосується зазначеного аспекту його діяльності. Наявна своєрідна «біла пляма» у вивченні біографії В. Чорновола не є такою екстраординарною з огляду на те, що донедавна були взагалі поодинокими дослідження про його життєдіяльність. Останнім часом з'явилися окремі публікації про формування його світогляду, громадсько-політичну діяльність, обставини загибелі [2]. Велике значення для витворення об'ємного портрету Чорновола через призму його праць, поглядів та різноманітних документів його епохи робить започатковане Міжнародним благодійним фондом В'ячеслава Чорновола і видавництвом «Смолоскип» десяти томне видання його праць [3].

Через відсутність досліджень, в яких розкривалася його участь у виборчих кампаніях 1989 – 1990 рр. було підготовлено цю статтю. У ній висвітлено боротьбу Чорновола за демократизацію виборчого законодавства, поданого його передвиборчу програму, досліджено участь у виборчих перегонах та відображено репресивні заходи влади супроти нього.

Будучи керівником однієї з дієвих українських організацій другої половини 80-х років – Української гельсінської спілки, В. Чорновіл взяв активну участь у виборах до Верховної Ради

СРСР. Під його впливом Спілка ухвалила рішення проводити гнучкий бойкот виборів як шляхом неявки на виборчі дільниці, так і анулювання виборчих бюлетенів чи перетворення їх на недійсні. Впродовж виборчої кампанії члени УГС мали активно роз'яснювати позиції Спілки щодо виборів, критики недемократичних законів та підтриманих владою кандидатів, а також пропагувати принципи діяльності УГС [4]. Пропонувалося членам Спілки підтримати конкретного кандидата у депутати у тому разі, коли він визнає вимоги УГС, а також погодиться добиватися:

- надання УРСР права вето на прийняття союзних законів;
- надання українській мові статусу єдиної державної мови в Україні;
- встановлення суверенітету УРСР над своїми економічними і природними багатствами;
- ліквідації АЕС в республіці.

Небезпідставність такої позиції полягала у тому, що виборчий закон був антидемократичним, оскільки згідно з ним депутати обирались не тільки від населення, а й додатково від КППС, комсомолу, творчих спілок, АН СРСР, офіційних всесоюзних громадських організацій. Причому обирались не всіма членами цих організацій, а керівними органами. А у територіальних округах був запроваджений багатоступеневий порядок висунення кандидатів у депутати: перед реєстрацією кандидатів відбувалися «окружні збори», які вирішували, кого з незалежних висунувців допустити до участі у виборах, кого ні. Потім всесоюзний з'їзд народних депутатів обирав Верховну Раду СРСР. На думку С.Грабовського, ця система нагадувала вибори від курій у Російській імперії, коли різні стани суспільства мали істотно відмінне представництво в органах влади, коли «політичні фільтри забезпечували домінування в законодавчих структурах чинної еліти» [5].

Активна участь УГС та інших неформальних організацій у виборчій кампанії вплинула на підсумок виборів. У Львові внаслідок бойкоту у голосуванні 26 березня взяло участь 40 % виборців, не було обрано депутатів у чотирьох з дев'яти виборчих округів. Залишили виборці без мандата і першого секретаря обкому КПУ Я. Погребняка. У ході двох турів виборів обрано депутатами кандидатів, підтримуваних УГС, зокрема Р. Братуня у Львові, Р. Гром'яка у Тернополі.

Успіх, досягнутий УГС у ході виборчої кампанії, зумовив чергове посилення репресій влади проти неї. Зазнав утисків В. Чорновіл. На початку травня 1989 р. його викликали до прокуратури та попередили про неприпустимість організації і участі у проведенні несанкціонованих мітингів, інакше проти нього будуть застосовані дії згідно із законодавством. 22 травня, у переддень повторного голосування у Львові, яке бойкотувала УГС, уперше після повернення в 1985 р. із заслання В.Чорновола заарештували й ув'язнили на 15 діб у тюрму м. Золочева Львівської області. Протиправні дії влади викликали обурення громадськості, яка протягом часу ув'язнення Чорновола проводила різноманітні акції протесту [6]. Усього по Львівській області за проведення несанкціонованих мітингів у травні 1989 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності 19 осіб, у тому числі 15 осіб – до адміністративного арешту.

У другій половині 1989 р. В.Чорновіл активно включився у виборчу кампанію до обласної ради та Верховної Ради УРСР. З літа брав участь у боротьбі за демократизацію нового закону про вибори народних депутатів. Одним із його способів протидії ухваленню антидемократичного закону було оприлюднення задовго до початку виборів, у серпні 1989 р., першого варіанту власної виборчої програми. У ній він зазначив, що опублікування проекту закону є свідченням прагнення «партійно-бюрократичного апарату в Україні будь-якою ціною утриматися при владі», тому із затвердженням цього проекту залишиться «...небагато надій на демократичний склад верховного органу влади республіки» [7]. Усвідомлюючи важливе значення проведення вільних виборів, В.Чорновіл вважав, що «питання стоїть як ніколи прямо: хто кого? Чи народ і його дійсні представники переможуть партократію... чи нас знову зуміють обманути, роз'єднати» [8].

Починаючи з вересня, він взяв участь у масових протестних мітингах і демонстраціях із вимогою усунути антидемократичні положення закону про вибори. Під тиском громадськості Верховна Рада УРСР прийняла закон про прямі і рівні вибори на альтернативній основі, з вільним обговоренням програм кандидатів та контролем громадськості за підрахунком голосів.

У листопаді 1989 р. для координації виборчої діяльності утворився Демократичний блок, до складу якого увійшло 43 громадські організації та групи (НРУ, «Меморіал», УГС та ін.). У

виборчому маніфесті Демблоку проголошувалась боротьба за досягнення реального політичного і економічного суверенітету України, створення багатопартійної системи в республіці, рівноправність всіх форм власності, за відродження українського народу і нацменшин, свободу совісті [9].

Кандидатуру В.Чорновола запропонували висунути кандидатом у народні депутати до Верховної Ради УРСР на координаційній раді Львівської філії УГС 6 листопада 1989 р., разом з такими особами як Б.Горинь, І.Деркач, С.Хмара, М.Горинь та ін. На наступній координаційній раді 13 листопада В.Чорновіл запропонував виставляти одних і тих самих кандидатів як у Верховну Раду, так і в обласну раду одночасно, а також, щоб влада не завадила реєстрації претендента, пропонував зголошуватися в кількох округах. Наголосив на потребі сформувавши пріоритетний список кандидатів і продумати можливість офіційного висунення членів Співки через інші організації. Також він висловив думку про виставлення на першому етапі якомога більше кандидатів від УГС в різні округи, а на другому провести узгодження з іншими неформальними організаціями про єдиного кандидата. Проте, ця його пропозиція не отримала підтримки більшості присутніх. У доповнення до названих на попередньому засіданні ради осіб він запропонував висунути кандидатами в депутати: Н. Стець, Я. Кендзьора, О. Петрика та В. Путька. У ході обговорення округів по висуненні оголошених кандидатів у депутати, В. Чорновола вирішили висувати по Шевченківському виборчому окрузі, а додатково по Самбірському.

Під час утворення львівського виборчого Демократичного блоку розглянуто запропоновані кандидатури. Визначено потребу мати три списки кандидатів: у перший включалися ті, за обрання яких треба боротися до останнього, у другому і третьому допускалися певні варіанти. До першого списку включили В.Чорновола разом з О.Влохом, М.Горинем, Є.Гринівим, І.Юхновським. Крім того, що В.Чорновіл був висунутий УГС і підтриманий Демблоком, його також захотіли бачити виразником своїх інтересів 16 трудових колективів.

Масова підтримка В.Чорновола та інших демократичних кандидатів стурбувала владу. В листі заступник завідувача відділу організаційно-партійної і кадрової роботи ЦК КПУ Н.Литвин у ЦК КПУ від 13 грудня 1989 р. писав, що «...помітно посилюється натиск неформальних об'єднань і груп, особливо Руху, які прагнуть добитися висунення максимально можливого числа своїх претендентів, в першу чергу у народні депутати УРСР» [10]. В свою чергу, продовжував Н.Литвин, «...факти свідчать, що представники екстремістських формувань помітної протидії зі сторони партійних комітетів не зазнають. Так, В.Чорновіл був висунутий кандидатом на підприємстві обчислювальної техніки та інформації, де працювало 760 осіб, у тому числі 114 членів партії. На конференції були присутніми 147 делегатів, виступили двоє безпартійних. За В.Чорновола проголосувало 103, проти – 5, утрималось –14. Другий кандидат – голова міськвиконкому Б.Котик отримав «за» лише 7 голосів» [11].

На рівні республіки і області влада намагалася чинити спротив висуненню незалежних кандидатів. Однак, за свідченням Л.Кравчука, процес перебудови послабив владу, тому директиви на місцях виконувати ставало все важче і втручання партійних органів у хід виборчої кампанії виявився мінімальним, особливо в Західній Україні та Донбасі. Крім того, спроби місцевої влади ставити кому-небудь з опозиційних кандидатів проблеми на шляху до здобуття мандата зазвичай лише підвищували його шанси на перемогу [12].

Львівський обком КПУ заради здобуття депутатських мандатів розробив інструкцію щодо виборів, в якій зазначалося, що у разі необхідності партійні кандидати повинні обіцяти виборцям навіть самостійну Україну, йти на тісний контакт із неформальними організаціями, намагатися бути висунутими від них. Перший секретар Львівського обкому КПУ Я. Погребняк прагнув, щоб його підтримав львівський Рух, і на одному із засідань Президії львівського НРУ обговорювалося питання про його підтримку в «інтересах справи». Однак, В.Чорновіл та члени УГС категорично виступили проти цього, мотивуючи недопустимим пов'язувати себе з тими, хто заради мандата займає «дворушну» позицію. Із цього приводу Я. Погребняк в інтерв'ю газеті «Віче» жалкував, що досить агресивно ведуть себе діячі УГС. Натомість В.Чорновіл висловився за підтримку голови львівського міськвиконкому Б.Котика, який тісно співпрацював із неформальними організаціями.

В. Чорновіл пояснював «дворушну» позицію влади наслідком «катастрофічного падіння авторитету правлячої комуністичної партії». Тому не випадково секретар Шевченківського райкому Т.Вербицька, яка була опонентом В.Чорновола на виборчому окрузі, у передачі на радіо серед пунктів своєї програми повторила основні положення Декларації принципів УГС, які ще недавно називали екстремістськими і антирадянськими [13].

Задля об'єднання зусиль та збору інформації, кілька обласних комітетів КПУ провели консультації з керівниками громадських організацій про план спільних дій. Проте, на цих зустрічах лідери неформальних організацій, як правило, не розкривали свою передвиборчу тактику, прагнули уникати прямої розмови про висунення можливих спільних кандидатів у депутати, але цікавились, в яких округах висуватимуться перші секретарі обкомів і представники облвиконкомів.

З початком офіційної реєстрації кандидатів у депутати, В.Чорновіл та інші представники неформальних організацій відмовився одразу реєструватись, заявивши, що дадуть згоду балотуватися після того як зареєструються партійні і радянські функціонери, щоб убезпечитись від провокацій.

2 січня 1990 р. В.Чорновіл у заяві до окружної виборчої комісії дав згоду балотуватися по 43-му виборчому окрузі Шевченківського району м. Львова в депутати Львівської обласної Ради народних депутатів [14]. Невдовзі зголосився балотуватися до Верховної Ради УРСР по Шевченківському виборчому окрузі №264 м. Львова. Разом із ним претендентами на мандат депутата Верховної Ради по Шевченківському в/о було зареєстровано 11 осіб. Серед них був перший секретар Шевченківського райкому КПУ Ю.Бойченко та секретар того ж райкому Т.Вербицька. У цілому по Україні також була велика кількість бажаючих стати депутатами Верховної Ради. На 450 місць претендувало 2900 кандидатів, і лише в чотирьох округах не було альтернативних кандидатів.

У своїй програмі В. Чорновіл чітко записав, що знаходиться на «позиції повної державної незалежності України як єдиного надійного порятунку від економічної, екологічної, духовної катастрофи для всього населення України, без огляду на національність». Тут же він наголошував, що «...моя система поглядів, моє бачення майбутнього України – не результат раптового прозріння в умовах «перебудови», як у деяких свіжовиявлених «радикалів», а зрілий плід 30-річних ідейних пошуків, за які я заплатив в часи брежнєвсько-андроповського лихоліття п'ятнадцятьма роками тюрми, концтабору, якутського заслання. Ще в середині 60-х рр. я остаточно визначив для себе ті три «кити», на яких, за моїм глибоким переконанням, має надійно триматися майбутня відроджена Україна, їхні імена – державність, демократія, самоврядування». Також Чорновіл наголошував, що його програма-мінімум національного порятунку відображена у Декларації принципів УГС, співавтором якої був. З моменту обрання депутатом Верховної Ради України мав намір добиватися прийняття кількох першочергових законопроектів. Таким визначив 12 законів: про державний суверенітет України, про державний устрій України, про економічну самостійність та регіональний госпрозрахунок, про власність, про землю і землекористування, про захист українського довкілля, про громадянство України, про статус української мови як єдиної державної у межах України, про національні меншини України, про вибори, про громадянські організації, про вірування. Вважав, що прийняття і впровадження цих законів кардинально змінить ситуацію в Україні, створивши надійну основу відновлення її суверенітету. Після них потрібно було ухвалити закони «другого ряду», наприклад, про робітниче самоврядування на державних підприємствах, про національну символіку, новий закон про вибори, мітинги і демонстрації, про недоторканність особи, про розпуск КДБ як політичної поліції, про оголошення злочинцями проти людства організаторів й виконавців репресій у сталінські та брежнєвські роки тощо [15]. Крім того, В.Чорновіл заявляв, що добиватиметься не доопрацювання існуючої Конституції УРСР, а прийняття принципово нової Конституції України.

Він зауважив, що якщо його програма для когось виявиться занадто заполітизованою, яка надає замало уваги безпосереднім потребам кожного працівника, то це не так. Спроба вирішення таких конкретних питань без радикальної зміни існуючої політичної системи приречена на крах. Тому, радянську суспільно-політичну систему, як зазначав Чорновіл, потрібно не ремонтувати, а демонтувати і викинути на смітник історії, замінивши принципово новою. Під час дискусії на

львівському телебаченні поставив запитання, чи має КПУ моральне право претендувати на якусь керівну роль у суспільстві, коли вона є причетною до винищення мільйонів громадян країни [16].

Влада та провладні кандидати у ході виборів намагалися перешкодити його виборчій кампанії, дискредитувати в очах виборців. Подавалася неправдива інформація в ЗМІ, по Львову в ночі розклеювали листівки з наклепницькими вигадками про нього. Окремі кандидати – опоненти В.Чорновола, поширювали неправдиву інформацію. Зокрема, Н.Найчук – відповідальний секретар Львівської секції Радянського комітету ветеранів війни, на зустрічі з виборцями 24 лютого заявила, що В.Чорновіл, нібито, одержав із-за океану від спецслужб для проведення передвиборчої агітації 600 тис. доларів. Присутнім на цій зустрічі з виборцями, що відбувалася в Шевченківському райвиконкомі м. Львова, був перший секретар Шевченківського райкому КПУ м. Львова Ю.Бойченко [17]. У видрукованих бюлетенях для таємного голосування напроти прізвища В.Чорновола поставили запис «не працює», хоча він в автобіографії написав, що працює на посаді керівника прес-служби УГС, а також, що є співголовою львівського обласного «Меморіалу», членом обласної ради Товариства української мови імені Т.Шевченка, членом Великої ради Руху. На думку В.Чорновола, це було зроблено з причини дискримінації, покликаної створити пропагандистський тиск на виборців, виставивши його як неробу («тунеядця»). В оточеній виборчій комісії йому пояснили, що відповідний запис зробили за вказівкою з Києва зі ЦВК, яке не визнає УГС як незареєстровану організацію. На заперечення, чому не взяли до уваги участь у керівних органах інших зареєстрованих організаціях (ТУМ, НРУ, «Меморіал»), він не отримав відповіді. Як і на питання, що навіть КПУ не є офіційно зареєстрована, але у виборчих бюлетенях напроти її посадовців не стоїть запис «не працює» [18].

Безперспективність владної протидії вже засвідчило здійснене його виборчою групою опитування громадської думки у мікрорайонах Шевченківського округу. Навіть у квартирах, де жили комуністи, кадрові військові чи російськомовні львів'яни ставлення до «ославленого» пресою «екстреміста» виявилось значною мірою нейтральним або позитивним. А до ідеї повного економічного й політичного суверенітету України майже всі опитані поставилися схвально. Переконалим підтвердженням правдивості опитування стали результати волевиявлення виборців. Підтримали обрання В.Чорновола депутатом Верховної Ради 55, 613 тис., або 68,60% виборців. Основний його конкурент – перший секретар Шевченківського райкому КПУ набрав лише 12, 59%, тобто за нього висловилося 10 207 осіб. Набрати таку кількість голосів йому дозволило те, що в цьому виборчому окрузі проживала велика кількість партійних й радянських функціонерів та офіцерів радянської армії.

З обранням В.Чорновола депутатом Верховної Ради його також вибрали і депутатом Львівської обласної ради. Тож, В.Чорновіл здобув серйозну перемогу в окрузі, який із погляду влади мав бути її оплотом. У Львівській області депутатами стали висуванці Демократичного блоку: С.Хмара, І.Юхновський, Р.Іваничук, І.Драч, М.Горинь, О.Влох, Б.Горинь, Д.Чобіт, І.Калинець, М.Косів, Я.Кендзьор. У цілому, мандати депутатів отримало 12 членів УГС. У Верховній Раді було вперше сформовано демократичну опозицію, яка нараховувала понад 100 депутатів. Крім того, хоч близько 85 % депутатів Верховної Ради становили комуністи, але не всі вони поділяли політичну позицію ЦК КПРС і ЦК КПУ, що впливало з листа В.Шевченко до ЦК КПУ від 6 травня 1990 р.

Багатьох представників КПУ було забалотовано, не був обраним депутатом перший секретар Львівського обкому Я.Погребняк. У Львівській, Івано-Франківській та Тернопільській областях за кандидатів від Демблоку віддали голоси 85% виборців. Тому в цих регіонах комуністи опинилися в опозиції. Вперше виник такий дивний феномен як антикомуністична радянська влада [19].

Для В. Чорновола перемога на виборах мала велике значення. Вона виявилася об'єктивною оцінкою з боку широкої громадськості його ідей і дій, які десятиліттями викривлялися радянським тоталітарним режимом. В.Чорновіл перетворився з переслідуваної владою особи на всенародно визнаного діяча, законотворця; став одним із тих, хто ламав стереотипи про Україну, національну ідею та щодо таких «незгодних» як він, серед української спільноти. За свідченням майбутнього голови Верховної Ради України І.Плюща, він пройшов це випробування виборами як лідер [20]. Слід констатувати, що участь у перших напівдемократичних парламентських виборах сприяла

набуттю нового досвіду політичної боротьби з радянською системою та заклала основи для наступних передвиборчих перегонів у незалежній Українській державі.

Література

1. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст.: Політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. — Львів: Кальварія, 1997.
2. Васишин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя: У 3 ч. / Г. Васишин. — К., 1998–1999; Деревінський В. Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола В. Деревінський // Українознавство. — 2006. — № 1; Степаненко М. Майже все про загибель В.М.Чорновола / М. Степаненко. — К., 2006.
3. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. / В. Чорновіл. — К., 2002–2009.
4. Рекомендація ВК УГС членам УГС і всім виборцям як здійснювати гнучкий бойкот виборів // Архів В.Чорновола.
5. Грабовський С. Державне самоствердження України у другій половині XX ст.: Науково-методична розробка на допомогу лектору-викладачу народного університету українознавства / С. Грабовський. — К., 2001. — С. 46.
6. ЦДАГО України, ф. 271, оп. 2, спр. 1, арк. 162.
7. Чорновіл В. Моя виборча програма / В. Чорновіл // Архів В.Чорновола.
8. Не виголошений виступ на мітингу Руху в Києві 22 жовтня 1989 р. // Архів В.Чорновола.
9. ЦДАГО України, ф. 270, оп. 1, спр. 81, арк. 2.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 2540, арк. 137.
11. Там само. — С. 138.
12. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми / Л. М. Кравчук. — К., 2002. — С. 48–49.
13. Чорновіл В. Совість – наш основний шанс (із передвиборчої дискусії на львівському телебаченні, лютий 1990 р.) / В. Чорновіл // Архів В.Чорновола.
14. Заява В.Чорновола до окружної виборчої комісії 43-го округу по виборах депутатів Львівської обласної Ради народних депутатів // Архів В.Чорновола.
15. Чорновіл В. Моя виборча програма / В. Чорновіл // архів В.Чорновола.
16. Чорновіл В. Совість – наш останній шанс (передвиборче інтерв'ю на львівському телебаченні) / В. Чорновіл // Архів В.Чорновола.
17. Заява В.Чорновола в окружну виборчу комісію Шевченківського в/о № 264 по виборах до Верховної Ради УРСР кандидата в народні депутати УРСР Чорновола В.М. // Архів В.Чорновола.
18. Протест В.Чорновола в окружну виборчу комісію Шевченківського виборчого округу № 264 м. Львова кандидата в народні депутати Чорновола В.М. // Архів В.Чорновола.
19. Алексеев Ю.М., Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.) / Ю.М. Алексеев, С.В. Кульчицький, А.Г. Слюсаренко: навч. посіб. — К., 2000. — С. 63.
20. Батенко Т. Галицькі намісники / Т. Батенко. — Львів, 2004. — С. 16.

Деревинский В.Ф. Участие В. Чорновола в избирательных кампаниях 1989–1990 гг. В статье раскрывается участие В. Чорновола в избирательных кампаниях 1989–1990 гг., представлена его передвиборная программа, отображены репрессивные меры власти против него.

Ключевые слова: **В. Чорновил, выборы, УГС, Верховная Рада.**

Derevinskiy V.F. V.Chornovil's participation in the election campaigns of 1989–1990. The article reveals V.Chornovil's participation in the election campaigns between 1989 and 1990. His electoral programme is presented. Repressive measures of the authority against V.Chornovil are pointed out.

Key words: **V.Chornovil, elections, USC, Verkhovna Rada.**

УДК 316.347-057.87(477-25)

*Левицький В.В.,**аспірант кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Уявлення про етнічну ідентичність студентів м. Києва
(на прикладі НПУ імені М.П. Драгоманова)*

У статті розглядаються етнопсихологічні, мовно-культурні й суспільно-політичні особливості етнічної ідентичності студентів м. Києва.

Ключові слова: студенти, молодь, етнічна ідентичність.

Усвідомлення громадянами України своєї належності до українського етносу є однією з найважливіших передумов творення незалежної української державності. Сучасна етнологічна наука визначає етнічну ідентичність як «...відчуття належності до певної етнічної спільноти, однаковості з іншими її членами»[1]. До характерних рис етнічної ідентичності відносять спільну територію, мову, культурні особливості, традиції, звичаї, їжу, одяг тощо [2]. Слід зазначити, що у дослідницькому середовищі концепція етнічної ідентичності не має чіткої визначеності. «Етнічна ідентичність і далі становить один з найнеясніших і найзагадковіших аспектів соціальних структур, а водночас — найголовніший і найважливіший» [3].

Особливо суттєвого значення процес утвердження української етнічної ідентичності набуває тоді, коли йдеться про студентство — найбільш освічену частину української молоді, від якої найближчими десятиліттями залежатиме майбутнє України. До певної міри простежити цей процес можна за допомогою відповідних соціологічних досліджень [4]. Щоправда здебільшого вони присвячені етнічній ідентичності молоді загалом [5]. Певні аспекти етнічної ідентичності студентів досліджують також психологи [6]. Водночас, цілісного етнологічного дослідження з цієї теми досі не створено. На нашу думку, особливий інтерес має викликати етнічна ідентичність студентів-педагогів, адже саме вони за кілька років формуватимуть світогляд молодого покоління українців.

З'ясуванню характерних особливостей етнічної самоідентифікації українських студентів-педагогів було присвячене дослідження автора, проведене за допомогою методу анкетування серед студентів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова у м. Києві з 30 листопада до 14 грудня 2010 р. Воно охопило 227 студентів 1 – 5 курсів чотирьох структурних підрозділів НПУ: Інституту природничо-географічної освіти та екології, Інституту української філології, Інституту корекційної педагогіки та психології, Фізико-математичного інституту. Такий вибір факультетів був обумовлений бажанням охопити студентів, які належать до різних вікових груп та різних напрямів підготовки.

Питання, покликані розкрити особливості етнічної самоідентифікації студентів були поділені на кілька блоків. Перший з них безпосередньо стосувався самовизначення. Студентам пропонувалось вказати їхню національну приналежність, етнічне походження батька й матері, уточнити, чи відчувають вони сталий зв'язок із власним народом або іншими народами. Решта питань мали на меті уточнити ті чи інші особливості етнічної ідентичності й стосувалися мови та двомовності, готовності до міграції, релігійності, ставлення до історії та культури України, народних традицій, Української держави та її зовнішньополітичних орієнтирів, іноземних держав

та націй. Значна частина запитань торкалася проблеми етнічної, расової та релігійної толерантності студентів.

Студентів попросили також вказати ті джерела, які найбільше вплинули на формування їхньої особистості. За відповідями виявилось, що 64 (28,2%) опитаних своєму особистісному формуванню завдячують батькам, 13(5,73%) — навчанню у школі та університеті, 10(4,4%) — друзям. Інші джерела формування вказали 14(6,17%) осіб, з них 4(1,76%) зазначили, що найбільше на них вплинула музика. Водночас, переважна більшість студентів – 123(54,18%) вказала кілька основних джерел, причому найчастіше на становлення особистості найбільший вплив здійснили батьки та навчання. Характерно, що жоден з опитуваних не заявив про те, що на його формування вплинуло перебування в юнацькій або молодіжній організації. Уточнююче запитання виявило, що студенти НПУ практично не охоплені мережею молодіжних організацій. Про своє членство у подібному об'єднанні заявило лише 12(5,29%) з 227 опитуваних. Чітко вказати назву своєї організації спромоглися шість студентів, які входять відповідно до екологічної організації «Зелений пояс», молодіжної благодійної організації «Воскресіння», РГМО «Кристал», «Я люблю Україну», «Сім'я та молодь», «Студентський актив».

Питання щодо етнічної приналежності опитуваних було свідомо сформульовано як прохання вказати свою «національність». Це не зовсім коректно з точки зору сучасної етносоціології, в якій «національність» прийнято ототожнювати з громадянською приналежністю, однак широкий загал українського суспільства за традицією, що склалася ще за радянських часів, сприймає поняття «національність» саме як етнічне походження. Абсолютна більшість опитуваних – 216(95,15%) вказали свою національну приналежність як українці. 11(4,85%) осіб дали інші варіанти відповідей. З них лише чотири особи, включаючи двох іноземних громадян, дали однозначну відповідь на запитання й вказали туркменську 2(0,88%), російську – 1(0,44%) та вірменську 1(0,44%) приналежність. Одна особа підкреслила, що «немає національності».

Решта зазначили свою «національність» як змішану, найчастіше українсько-російську та українсько-польську. Усі, хто відповіли таким чином, є дітьми, які походять зі змішаних шлюбів. Їхнє уявлення про самоідентифікацію відповідає етносоціологічному поняттю «маргінальний прошарок», представники якого мають подвійну ідентичність [7]. Водночас, питання про етнічне походження батьків дає зрозуміти, що здебільшого особи, один з батьків яких не є українцем, все ж таки схильні відносити себе до українського етносу. Так, у 188(82,82%) опитуваних обидва батьки є українцями, у 34 (14,98%) українцем або українкою є лише один з батьків (другий найчастіше — росіянин або росіянка) й лише у 3(1,08%), включаючи двоє (0,88%) громадян Туркменістану, обидва батьки належать до інших етносів. Ці дані корелюють з результатами опитувань серед студентів, які проводилися раніше й вказують на стрімкий характер асиміляційних процесів у молодіжному середовищі.

Питання, покликане уточнити ієрархію ідентичностей студентів виявило, що опитані відчують себе насамперед представниками свого етносу: 158(69,6%), з них 156(68,72%) вказали, що вони вважають себе саме українцями. 37(16,3%) осіб відчують себе насамперед вихідцями зі свого регіону, тобто вони тісніше пов'язані зі своєю «малою батьківщиною». Для 12 (5,3%) осіб притаманні космополітичні тенденції, вони ідентифікують себе насамперед як «громадяни світу». Тісний зв'язок зі своїм етносом відчуває 148 (65,2%) осіб. Негативну відповідь дали 52(22,9%) особи, решта або вагалася або намагалася уникнути прямої відповіді на це запитання.

Європейцями себе відчуває лише трохи більше половини опитаних – 139(61,23%) осіб. Однозначно не визнає свою приналежність до європейської цивілізації 62(27,3%) особи. Для визначення етнопсихологічної було сформульоване також питання щодо відчуття спорідненості з іншими народами. Виявилось, що значна частина опитаних – 86(37,88%) не відчуває такої спорідненості взагалі, ще 19(8,37%) не дали відповіді на питання. Решта опитаних тією чи іншою мірою відчуває спорідненість з росіянами – 45(19,8%), поляками – 19(8,37%), «слов'янами» – 13(5,73%), білорусами – 11(4,85%) та іншими, виключно європейськими, націями.

Неабияку важливість має блок питань, які стосувалися мови, адже саме мова подекуди відіграє провідну роль у комплексі етнічної ідентичності. Кількість студентів, які вказали українську своєю рідною мовою – 205(90,3%) майже відповідає кількості опитаних, які вважають себе етнічними українцями – 216(95,15%). Характерно, що 12(5,28%) осіб зазначили: вважають

рідними одночасно дві мови — російську й українську. З точки зору етнолінгвістики це — нонсенс, адже поняття «рідна мова» ототожнюється з поняттям «материнська мова». Водночас порівняно велика кількість характеризує мовну ситуацію у містах України, де панує білінгвізм та високий рівень інтеграції російської та української мов на рівні побутового спілкування. До певної міри цю ситуацію ілюструє відповідь одного з респондентів, який з очевидною самоіронією визначив свою рідну мову як «суржик». Характерно, що російську рідною мовою визнало лише 5 (2,2%) осіб.

Подібні тенденції етномовного розвитку сучасної України ще чіткіше характеризує питання щодо мови спілкування студентів. Виявляється, що кількість опитаних, для яких українська мова є мовою щоденного побутового спілкування — 139(61,23%), суттєво поступається кількості респондентів, які визнали українську рідною мовою. Одночасно українську та російську у щоденному спілкуванні вживає 65(28,63%) респондентів, вони не змогли визначитися з тим, якій мові надають перевагу. 21(9,23%) респондент спілкується російською мовою. Цікаво зазначити, що лише 156(68,72%) респондентів назвали українську мовою спілкування своїх батьків. У родині 41(18,06%) респондента батьки спілкуються одночасно російською й українською, у 25(11,01%) мовою спілкування батьків є російська. Характерно, що респонденти переважно хочуть зберегти ситуацію, яка склалася. Це бачимо з відповідей на запитання щодо бажаної мови спілкування дітей. 156 (68,72%) респондентів вказали, що хочуть, щоб їхні діти спілкувалися українською мовою, 53(23,35%) бажають, щоб їхні діти спілкувалися двома мовами або навіть більше, причому майже в усіх відповідях з цієї категорії як одна з бажаних мов спілкування дітей фігурує російська. Прикметно, що шість осіб бажає, щоб їхні діти спілкувалися російською — це навіть трохи більше ніж кількість респондентів, які визнали російську мову рідною.

Наведені вище дані дозволяють поставити під сумнів об'єктивність відповіді респондентів на питання щодо рідної мови — реальну ситуацію демонструють швидше відповіді на питання щодо своєї мови спілкування, мови спілкування батьків та бажаної мови спілкування дітей, які взаємно узгоджуються. Значно вища кількість тих, хто вказав українську мову своєю рідною, пояснюється, очевидно, зростанням соціального престижу української мови, яке відбувається на тлі існуючої й прогресуючої двомовності. На збереження двомовності в середовищі української молоді впливає насамперед середовище: 151(66,52%) респондент відповів, що легко переходить на іншу мову спілкування залежно від співрозмовника. Лише 28(10,1%) осіб завжди спілкуються виключно українською мовою. Широко розповсюджена двомовність фактично знівелювала дані щодо володіння студентами іноземними мовами. 64 респонденти зазначили, що єдиною іноземною мовою, якою вони володіють, є російська. Однак, враховуючи рівень поширеності російської мови, до цієї кількості можна віднести принаймні більшість з тих 42(18,5%) респондентів, які взагалі не дали відповіді на це запитання. 128(56,4%) осіб, крім української та російської, володіють ще однією (переважно європейською) мовою. 23(10,13%) респонденти володіють трьома (1,32%) й більше іноземними мовами. На завершення аналізу мовного блоку питань додамо той факт, що 204 (89,87%) респонденти не вважають, що в Україні потрібно ввести другу державну мову, при цьому чимало осіб при заповненні анкети прагнули особливо підкреслити свою категоричність у цьому питанні. За введення другої державної мови виступає 18(7,9%) респондентів, ще три (1,32%) вагалися з відповіддю.

Для визначення етнічної ідентичності студентів значення мають також показники їхньої міграційної активності. У межах України змінити місце свого проживання готові 119(52,42%) респондентів, не готові — 89(39,2%). Решта респондентів не змогла дати однозначну відповідь на це питання. Інакше виглядає ситуація з готовністю до міжнародної міграції. Назавжди покинути Україну готові 64(28,19%) особи, 129 (56,82%) дали негативну відповідь на це питання, ще 36(15,85%) — вагалися. Водночас, до тимчасового виїзду за кордон з метою навчання або роботи готова переважна більшість опитаних — 175(77,09%). Строк бажаного закордонного життя коливається від кількох місяців до кількох років. Найбільше приваблюють українських студентів англійські країни, насамперед Велика Британія та США. Серед інших бажаних напрямів — скандинавські країни, Німеччина та інші країни Західної, а подекуди й Центральної Європи. Характерно, що єдиною азійською країною, до якої готові тимчасово виїхати українські студенти, є Японія. Такі регіони світу як Африка, Далекий та Близький Схід, Південно-Східна Азія

респондентів взагалі не цікавлять як можливий об'єкт міграції. Слід відзначити, що для більшості респондентів бажання виїхати за кордон тимчасово або назавжди є швидше інтуїтивним або таким, що базується на опосередковано здобутій інформації про іноземні країни. На це вказує той факт, що 145(63,88%) респондентів взагалі не виїжджали за межі України. З 76(33,48%) осіб, які встигли побувати за кордоном, 32(14,09%) перебували лише в країнах колишнього СРСР (найчастіше – у Росії). Лише 13(5,73%) осіб встигли відвідати дві (0,88%) країни, 10(4,4%) респондентів побували у трьох (1,32%) та більше країнах. Водночас, було помічено, що значна кількість респондентів вперше відвідала інші країни саме під час навчання в НПУ. Наприклад, з 21(9,25%) опитаного першокурсника Інституту української філології за межами України були лише п'ять (2,2%), тоді як на п'ятому курсі з 42(18,5%) опитаних за кордоном побувала майже половина, а саме – 18(7,9%) осіб.

Важливу роль у комплексі етнічного самоусвідомлення відіграє історична пам'ять і ставлення до подій минулого України. Студентам запропонували визначити рівень своєї зацікавленості історією та культурою України, а також дати оцінку трьом важливим проблемам історії України ХХ ст. – перебуванню у складі СРСР, Голодомору 1932 – 1933 рр., діяльності ОУН-УПА. Було з'ясовано, що принаймні на словах у більшості студентів історія викликає інтерес. 175(77,09%) респондентів цікавляться історією свого рідного краю, 196 (86,34%) люблять книги й фільми з історії України (негативні відповіді на ці питання дали 18(7,93%) і 20(8,8%) респондентів відповідно). При цьому опитані студенти, як правило, не можуть пригадати фільм або книгу з історії України, з якою ознайомилися востаннє. Неочікуваним було те, що 42 (18,5%) респонденти зазначили, що востаннє дивилися фільм «Тарас Бульба», який демонструвався в українському прокаті у 2009 р. Це унікальний випадок, адже жоден інший фільм або книга не могли похвалитися хоча б двома шанувальниками серед опитаних студентів одночасно. Доводиться констатувати, що значна кількість студентської молоді формує уявлення про минувшину свого народу за художніми творами, в яких зі зрозумілих причин історичні події можуть подаватися у викривленому світлі, а факти підмінюватися вимислом.

В оцінках історичних подій серед студентів немає однотайності, однак відчувається вплив на формування історичного світогляду студентів системи освіти незалежної України. Так, опитані студенти здебільшого негативно (102), швидше негативно – 24(10,57%), або дуже негативно – 2(0,88%) оцінюють факт знаходження України у складі СРСР. Позитивну оцінку цьому явищу дали 43 (18,9%) респонденти, швидше позитивну — 12(5,29%) й дуже позитивну — лише 1(0,44%). Вагалися з відповіддю 43(18,94%) опитаних. Інакше розподілені відповіді на запитання щодо оцінки ролі ОУН-УПА в роки Другої світової війни. Позитивно діяльність ОУН-УПА оцінили 72(31,71%) респонденти, дуже позитивно — 14(6,17%), швидше позитивно — 7(3,03%); негативно — 26(11,45%), дуже негативно — 4(1,76%), швидше негативно — 3(1,32%). Чимало опитаних – 18(7,9%) заявили про нейтральне ставлення до цього явища, 28 (12,33) — вагалися або уникли прямої відповіді. Менше невизначеності викликало питання про Голодомор 1932 – 1933 рр. Геноцидом, тобто цілеспрямованим винищенням українського народу Голодомор вважає 128 (56,38%) респондентів, тоді як 82 (36,12%) застосували щодо цього явища більш нейтральні визначення, такі як «трагедія», «велике горе» тощо.

Релігійність, як одна з традиційних цінностей, також значною мірою впливає на формування етнічної ідентичності. Здебільшого студенти НПУ є віруючими людьми – 175(77,09%) проти 35(15,42%), вагаються — 17(7,45%). Більшість респондентів відносить себе до православних християн, 84(37%) визначили свою релігію як «християнство». Чотири (1,76%) респонденти ідентифікували себе як католики або римо-католики, два (0,88%) — як протестанти-баптисти, два (0,88%) — мусульмани (обидва — громадяни Туркменістану). Релігійність багатьох опитаних можна оцінити як поверхову. Лише 32(14,09%) особи регулярно відвідують культові споруди. 183 (80,6%) респонденти роблять це дуже рідко, від одного разу на місяць до одного разу на рік. Більшість студентів продемонструвала обізнаність з сучасними проблемами православної церкви в Україні. 125(55,06%) респондентів позитивно оцінили б об'єднання православних церков (негативно — 35(15,42%)). Водночас, 16 (7,05%) респондентів байдужі до цієї проблеми, 47(16,97%) не змогли дати відповідь на це питання, що, очевидно, пов'язано з їхньою недостатньою обізнаністю.

Більшість студентів вшановує православні свята. 42(18,5%) опитаних святкують як мінімум Різдво та Великдень, у 107(47,14%) студентів кількість свят, які вони вшановують, сягає шести. Більше шести православних свят вшановують 72(31,72%) студенти. Водночас, слід зазначити, що лише порівняно невелика кількість студентів змогла перерахувати назви більше трьох-чотирьох свят. Багато відповідей звучали приблизно як «вшановую усі православні свята», що навряд чи може відповідати дійсності. Оскільки православні свята можна розглядати як елемент традиційної культури, інтерес до них з боку студентів може розглядатися у зв'язку з відродженням народних звичаїв та традицій. Відповіді студентів переконують, що в основному вони позитивно ставляться до цього процесу. Зокрема, 201(88,55%) респондент вважає, що в сучасному суспільстві мають відроджуватися традиційні етнічні звичаї та традиції. 185(81,5%) опитаних студентів заявили, що в їхніх родинах ці звичаї та традиції вшановуються. Ще 19(8,37%) заявили про дотримання деяких традицій. Інформацію про традиційну українську культуру студенти отримують від батьків – 89(39,2%), засобів масової інформації – 109(4,4%), викладачів 8(2,52%) та з кількох джерел одночасно (118(52%)). Цікаво зазначити, що чимало студентів конкретизували свою відповідь зазначенням, що джерелом, з якого вони дізнаються про народну культуру, є «бабуся».

Звичаї та традиції викликають безумовне зацікавлення студентів: 205(90,3%) з них хотіли б розширити коло своїх знань з цієї теми. Уточнюючі питання дозволяють вичленили кількість осіб, для яких інтерес до народної культури та зв'язок з традиціями насправді є «покликом душі». Так, 137(60,35%) опитаних заявило про те, що любить українську етнічну музику. 50(22%) респондентів ставиться до неї негативно й 35(15,41%) вагалися з відповіддю. Характерно, що лише 61(26,87%) особа зазначила, що має у своїй фонотеці альбоми виконавців української народної музики. Проте, як виявилось, здебільшого це музичні твори естрадних виконавців, які співають українською мовою. Справжніх поціновувачів аутентичного українського фольклору виявилось вкрай небагато. Кращою виглядає ситуація з народним одягом: 142(65,55%) респонденти мають у своєму гардеробі принаймні один предмет народного вбрання, 183(80,6%) — хотіли б мати такі предмети. У 157(69%) осіб у родині зберігаються предмети побуту, які належали їхнім предкам.

Деякі питання мали на меті ставлення студентів-педагогів до української державності. З'ясувалося, що майже всі респонденти – 225(99%) підтримують незалежність України. При цьому, на жаль, гордість за свою державу відчуває лише 102(45%) особи. 69(30,4%) респондентів такої гордості однозначно не відчувають, решта – або вагалися, або не змогли дати відповідь на це запитання. Зі зброєю у руках українську незалежність готові захищати лише 100(44,05%) опитаних, – 82(36%) — ні, 34(15%) — вагаюся, хоча можлива така невелика кількість ствердних відповідей пов'язана з тим, що більшість опитаних — молоді жінки, які не вважають збройний захист держави своїм обов'язком.

Державні символи України, такі як прапор, гімн та герб, у 176(77,5%) респондентів викликають ті чи інші позитивні почуття, такі як «патріотизм», «гідність», «відповідальність», «любов до Батьківщини», «гордість за героїзм предків», «відчуття свого, рідного», «сильність духу», «віру в незнищенність українського народу» тощо. Деякі респонденти зазначили, що державні символи викликають у них «тепло», «любов», «хвилювання», «задоволення», «щастя» й навіть «терплячість». Серед негативних відповідей були й такі: «гімн більше схожий на траурну пісню», «символи найпростіші», «застій», «апатія», «плач», «офіціоз». Багато опитаних відчувають до державних символів байдужість. Більше половини респондентів (119(52,4%)) вважають такі державні свята як День Незалежності та День Конституції великими святами. Для 57(25%) – це лише додаткові вихідні, решта сприймає їх переважно як свята і як додаткові вихідні одночасно.

Цікаві результати дали відповіді на запитання щодо зовнішньополітичних орієнтирів України та становища держави на міжнародній арені. Відносна більшість респондентів вважає, що деякі іноземні країни становлять загрозу для України, причому здебільшого студенти називали Росію – 98(43,17%) та з великим відривом США – 18(8%). 6(2,6%) осіб вважають, що загрозу становлять обидві ці держави. Поодинокі респонденти називали такі країни як Ізраїль, Ірак та ін. 69(30,4%) респондентів вважає, що зовнішньої загрози для України не існує. Найбільш дружніми країнами були названі Польща – 64(28,2%), Грузія – 45(19,8%) та Білорусь – 35(15,42%). Серед

дружніх країн були названі також Росія – 18(8%), США – 18(8%), Європейський Союз – 10(4,4%) і Німеччина – 7(3,08%). Подібний розподіл відповідей вказує на те, що студенти до певної міри стежать за подіями міждержавних відносин, хоча чимало відповідей можна вважати швидше інтуїтивними. 110 (48,05%) респондентів бачить майбутнє України як нейтральної держави, 47 (20,07%) воліли б бачити державу членом НАТО, 5 (2,27%) — у військово-політичному блоці на чолі з Росією. 37(16,3%) респондентів дали інші варіанти відповідей, з більшості яких випливає бажання бачити Україну незалежною європейською державою. Нарешті, членом Європейського Союзу Україну хочуть бачити 172(75,77%) опитаних, проти — 32(14,1%).

Останній блок запитань був присвячений оцінці рівня толерантності студентів, зокрема етнічної, расової та релігійної. Майже половина опитаних – 104(45,8%) негативно ставиться до емігрантів, які прибувають до України з країн Азії та Африки й вважають, що вони становлять загрозу майбутньому українського народу (відповідь «ні» – зазначили 83(36,56%) особи). Чотири питання стосувалися готовності українських студентів до вступу у шлюб з представниками іншої нації, держави, раси або релігії. Виявилось, що опитані найбільш толерантно ставляться до представників інших національностей і громадян іноземних держав. До вступу у шлюб із ними готові 118(52%) та 130(57,3%) опитаних відповідно – 82(36%) та 62(27,3%) були б категорично проти цього). Найменше охочих знайшлося до вступу у шлюб з представниками іншої раси – 49(21,59%) та релігії – 60(26,43%). Однозначно проти цього 154(67,84%) та 139(61,23%) респондентів відповідно. Характерно, що 82(36%) опитаних вважають, що збільшення чисельності віруючих нехристиянських конфесій в Україні становить загрозу для безпеки держави. Слід додати також, що близько десятої частини респондентів не змогли дати однозначної відповіді на питання щодо шлюбу.

Два останні питання стосувалися відчуття неприязні до представників національних меншин та інших народів. Виявилось, що переважна більшість такої неприязні не відчуває взагалі – 187(82,4%) та 172(75,77%) відповідно. 29(12,77%) респондентів відчувають неприязнь до національних меншин. При цьому, зі списку більш-менш численних національних меншин України неприязнь викликають росіяни, поляки, татари, цигани та євреї. Водночас, більшість тих, хто дав ствердну відповідь на це питання, відчувають неприязнь переважно до китайців, в'єтнамців, узбеків, «азіатів», «негрів», арабів, «кавказців» та ін. Цілком очевидно, що у цьому випадку йдеться про роздратування, яке частина студентів відчуває до мігрантів. Неприязнь до інших народів відчуває 45(19,8%) осіб, причому негативне ставлення спостерігається практично до тих саме народів, що й у попередньому питанні. Показово, що група студентів, у якій навчаються два громадянина Туркменістану, дещо менш толерантно налаштована до іноземців ніж інші. Зокрема, у цій групі з 27 осіб 6, тобто 22 % зазначили, що відчувають неприязнь до інших народів. При цьому, самі громадяни іноземної держави, принаймні, судячи з їхніх відповідей, цілком лояльно налаштовані до України та українців.

Отже, проведене опитування дозволяє сформулювати комплексне уявлення про етнічну ідентичність майбутніх викладачів, які нині є студентами провідного педагогічного вищого навчального закладу України. Переважна більшість опитаних студентів вважає себе українцями, підтримує незалежність Української держави (хоча й не завжди пишається нею) й пов'язує своє майбутнє саме з Україною. У середовищі студентів українська етнічна приналежність та вживання української мови вважається престижними. Порівняння кількості студентів, батьки яких мають різне етнічне походження з кількістю тих, хто ідентифікує себе саме як українців вказує на процес консолідації українського етносу, у якому поступово розчиняються представники інших національностей. Студенти тяжіють до православних релігійних цінностей, прагнуть ближче наблизитися до традиційної етнокультури. Українські студенти певною мірою відчувають спорідненість з іншими слов'янськими народами, проте переважають почуття самодостатності українського етносу. Оцінка подій історичного минулого українського народу здійснюється переважно з позиції громадян незалежної держави. Відчувається, що студентам не вистачає джерел інформації про історію та культуру України, доступних і захоплюючих, але, водночас, неупереджених. Найвищий рівень української ідентичності притаманний приблизно 150 з 227 респондентів, тобто близько 66%. Опитування продемонструвало, що студенти переважно толерантними людьми, хоча негативне ставлення до мігрантів з країн Азії та Африки

простежується доволі чітко. Студенти-педагоги відчувають себе більшою мірою європейцями й відчувають прагнення наблизити Україну до Європи.

Література

1. Бичко О. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України: Автореф. дис... канд. психол. наук. / О. Бичко – К., 2004. – 20с.; Струніна В. Етносоціальні установки студентської молоді у структурі міжособистісної взаємодії: автореф. дис... канд. психол. наук. / В. Струніна. – К., 2007. – 20с.
2. Галушко К. Народи, етноси, нації... Знайди відмінності / К. Галушко. – К.: Темпора, 2007. – С. 19-20.
3. Елісон Л. Етнічна належність (ethnicity) / Л. Елісон // Короткий оксфордський політичний словник: пер. з англ. – К.: Основи, 2005. — С. 221.
4. Жданова І. Національна свідомість в системі цінносних орієнтацій української молоді / І. Жданова Г. Колесникова // Державний інститут розвитку сім'ї та молоді [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dipsm.org.ua/files/2008/11/natssvidomist.doc>; «Молодь в Україні». Дослідження молодіжного сектору: проблеми та перспективи / За ред. О.І.Локшиної. — К.: Студія «uStudio Design», 2006. — С. 61-169.
5. Картунов О. Етнічна ідентичність (характерні риси) / О. Картунов // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Довіра, 1996. — С. 35–36.
6. Кисельов О. Національна та релігійна толерантність київських студентів: Матеріали соціол. дослідження / О.Кисельов, Г.Кисла, Г.Середа, Л.Владиченко, О.Середа. – К.: Ансар Фундейшн, 2006. – 35с.
7. Рудницька Т. Ідентичність етнічна / Т. Рудницька // Етнічний довідник. Ч. 1. Поняття та терміни. –К.: ЕрІДс, 1997. – С. 69.

Левицький В.В. Представление об этнической идентичности студентов г. Киева (на примере НПУ имени М.П. Драгоманова). В статье рассматриваются этнопсихологические, язычно-культурные и общественно-политические особенности этнической идентичности студентов г. Киева.

Ключевые слова: **студенты, молодежь, этническая идентичность**

Levytskyi V.V. Ethnic identity of the students of Kyiv (case study of National pedagogical Dragomanov university). The article is devoted to the ethnopsychological, lingual, cultural and political aspects of the ethnic identity of the students of Kyiv.

Key words: **students, youth, ethnic identity**

УДК 94(477):[323.28(2):316.344-056.317]"19"

Лиса О. І.,

*викладач кафедри суспільних дисциплін
Вінницького міжрегіонального вищого професійного училища*

*Вплив органів влади Російської імперії на
формування політичних настроїв представників
інтелектуальної праці в Україні на рубежі ХХ ст.*

У статті на основі аналізу широкого кола історичних джерел висвітлюється діяльність органів влади Російської імперії у формуванні політичних настроїв представників інтелектуальної праці на рубежі ХХ ст.

Ключові слова: Російська імперія, інтелігенція, поліція, державна влада, політичні погляди.

Для формування морального стану суспільства у Російській імперії широко застосовувався таємний нагляд за представниками різних верств населення. Більшість представників інтелектуальної праці знаходились у полі зору каральних органів Російської імперії, які вели сувору боротьбу з поширенням негідних владі політичних настроїв. У сучасній українській історіографії ця проблема практично не розглядалася. Тому метою цієї публікації є аналіз впливу карально-репресивного апарату Російської імперії на формування політичних настроїв інтелектуалів, які проживали на українських землях із виділенням його найбільш поширених методів.

Інтелігенція потрапляла під пильний нагляд відповідних органів за ініціативи губернатора. В основному приводом для цього були сумніви чиновників у благонадійності конкретної особи. У 1875 р. циркуляром МВС від 7 березня на всіх підприємствах і установах вводився нагляд за українофілами [1], а письмовим розпорядженням від 26 серпня 1878 р. уряд надавав загальний поліції і жандармерії «...вільний допуск на всі фабрики і заводи в будь-який час для обшуків там або арештів» [2].

Санкцію на встановлення негласного нагляду, наприклад, подільський губернатор отримав від міністра внутрішніх справ 12 березня 1882 р. Положенням про таємний поліцейський нагляд [3]. Способи негласного нагляду дозволялося обирати начальникам губерній на власний розсуд. Була надіслана спеціальна форма, за якою здійснювався негласний нагляд. Вона вміщувала відомості про сімейний стан, майнове становище, місце постійного проживання, обставини життя, заняття, дату, № розпорядження Департаменту поліції про встановлення нагляду, вихідцем з якого стану була особа, за якою встановлювалося стеження. Причому негласний нагляд був засобом коригування політичних поглядів мешканців України, оскільки його результати могли бути використані як засіб відповідного політичного тиску у випадку, коли вдавалося отримати певні компрометуючі матеріали.

Негласний нагляд встановлювався за різними категоріями людей незалежно від віку, професії, походження, національності. Особливу увагу приділяли визначенню політичних настроїв студентства, встановлюючи негласний нагляд під час перебування на канікулах, коли здавалося увага влади до вчинків молодих людей послаблювалася [4]. Перед виїздом на канікули, практику чи екскурсію необхідно було надати до охоронного відділення списки студентів та викладачів для їх утвердження та перевірки на благонадійність [5]. Підозри в участі в різного роду політичних заворушеннях обов'язково призводили мінімум до виключення із вузу, а іноді супроводжувалися

висилкою [6]. Причому списки виключених за антиурядові виступи студентів відразу передавалися до поліції [7]. У результаті у осіб, запідозрених у неблагонадійності у більшості випадків проводилися обшуки, які супроводжувалися арештами [8]. Вже влітку 1899 р. з представників силових міністерств Росії у кожному університетському місті терміново були створені «особливі наради» для розбору справ про студентські заворушення [9].

Підозра у неблагонадійності автоматично загрожувала тим студентам, які намагалися відстоювати національну символіку українців, використовувати український національний одяг. Дізнавшись про такі «вольності», подільський губернатор наказав поліції суворо пильнувати за тим, хто буде помічений у використанні національного одягу або будь-яких умовних знаків чи надавати цьому будь-якого значення як заявам проти існуючого уряду. Всіх таких осіб потрібно було передавати до поліції [10].

Представникам української інтелігенції ставили у вину випадки, коли вони разом працювали із селянами у полі, співали пісень або читали твори українських письменників чи поетів [11]. Щоб вільно орієнтувати жандармських офіцерів для пошуку і вилучення небажаної для царату, за словами директора Департаменту поліції С.П.Білецького, «...все, що було нового у підпільній пресі і на російському, і на закордонному книжковому ринках із галузі соціальних питань, все виписувалося, перекладалося, читалося, посилалося у вигляді щомісячників жандармським офіцерам»[12].

Серед представників інтелігенції часто були об'єктом нагляду представники єврейської національності. У деяких циркулярах МВС акцентувалася увага подільського губернатора на здійсненні постійного посиленого нагляду за цими особами [13]. Фактично подільський губернатор проводив політику царського уряду щодо обмеження кількості населення єврейської та польської національності у Правобережній Україні, яке вимагало посиленої уваги та додаткової роботи. Про її масштаб можна судити з того факту, що у губернській управі велося окреме діловодство, що стосувалося справи виселення євреїв з прикордонної зони. Губернатор, під керівництвом якого проходили ці заходи, вказував, що на його долю випало виселити із зазначеної території 1900 єврейських сімей і ця робота виявилася найскладнішою [14].

Об'єктом посиленої уваги були й особи польської національності, особливо представники інтелектуальної праці, в особі яких царський уряд бачив загрозу своєму пануванню за рахунок можливості повторних антиросійських виступів. Так, у річному звіті губернатор повідомляв про відсутність позитивних змін у польському питанні із зазначенням факту відсутності ознак зближення та примирення польської інтелігенції з російським населенням [15].

Політика політичного тиску на польське та єврейське населення проводилася й за рахунок позбавлення його права набувати землю у власність з метою обмеження поширення його політичного впливу в краї [16].

Заходи царського уряду по формуванню вигідних владі політичних настроїв проводилися й щодо іноземних представників розумової праці. Необхідність здійснення таких заходів диктувалася прикордонним знаходженням Подільської губернії. Нагляд встановлювався за іноземцями, які проживали в губернії або тимчасово знаходилися тут. Подільський губернатор визнавав, що іноземці «...чужі по духу і побутовим умовам російській державності» [17]. Виразом політичного тиску на іноземців було прагнення царських урядовців змусити їх до прийняття російського підданства. Причому тенденція до прийняття російського підданства спостерігалася після прийняття законів, якими обмежувалось право іноземців на землеволодіння. Таким чином, економічний тиск використовувався з метою коригування політичних настроїв мешканців України.

Особлива увага російських чиновників була прикута до визначення рівня «благонадійності» службового персоналу, яка ставала однією з основних ознак відповідності займаній посаді. З метою забезпечення благонадійності посадових осіб адміністрація губернських установ була зобов'язана надавати губернаторам для перегляду своїх постанов про прийняття, переміщення чи звільнення посадових осіб. Використання кадрової політики з метою політичного тиску на службовців призводило до поширення свавілля та відповідного незадоволення діями влади. Нерідкими були випадки зведення рахунків між посадовцями із використанням різного роду відомостей, що могли слугувати ознакою неблагонадійності. Окремі категорії службовців мали

для вступу на посаду отримати «посвідчення про благонадійність», без якої вступ на державну службу був неможливим [18].

Начальник губернії повинен був стежити за складом службового персоналу в губернії. Тому він збирав відомості про здібності, моральні якості та спосіб життя осіб, які призначалися чи вибиралися ним безпосередньо чи іншими адміністративними органами. Засобом тиску на представників розумової праці було й право губернатора щодо атестації мирових суддів, які у Подільській губернії не обиралися, а призначалися на цю посаду. Однак на практиці найбільш поширеним виразом покарання представникам адміністрації було оголошення догани із загрозою подальшого звільнення із займаної посади [19].

Така статистика вказувала мінімум на дві речі. По-перше, загроза звільнення була досить серйозною підставою для виправлення виявлених недоліків у роботі чи політичних поглядах, оскільки могла бути причиною подальшої втрати основного джерела власних доходів, яке пов'язувалося із благополуччям імперії у цілому. По-друге, загроза такого відносно легкого покарання засвідчувала про якщо не цілковиту, то принаймні стабільну підтримку дій російського уряду українськими чиновниками. У іншому випадку розміри репресивної діяльності проти них могли б бути суттєво розширені. Тому можна говорити про відсутність економічного підґрунтя для поширення в середовищі українських посадовців кардинальних антиросійських поглядів та прагнення до вирішення українського національного питання. Пов'язування стабільності імперії із власним добробутом диктувало на рубежі ХХ ст. безперечну політичну відданість російському імператорові. Це було причиною відносно низької популярності в середовищі управлінської аристократії ідеї утворення Української незалежної держави, а також відсутності прагнення до ідеологічної самостійності, заснованої насамперед на економічних поглядах, представників розумової праці.

Начальник губернії у випадку доведення неблагонадійності особи міг виявити незгоду стосовно дій адміністрації щодо її призначення на відповідну посаду. Правда, у циркулярі про розширення прав губернаторів від 18 лютого 1867 р. містилася примітка, згідно з якою не накладення вето протягом двотижневого строку розцінювалося як згода [20]. Підозра у неблагонадійності могла закінчитися, особливо для представників неросійських народів, висилкою, яка поєднувалася із втратою землі. На ці землі уряд зобов'язував переселяти виключно росіян [21]. Такий стан речей за умов надмірної бюрократизації системи управління в Російській імперії дозволяв окремим особам уникати звільнення чи переміщення за недоречні висловлювання чи події. Крайня зайнятість губернатора та необхідність для нього контролювати велику сферу діяльності представників розумової праці із допомогою обмеженого апарату помічників (наприкінці ХІХ ст. – 34 особи у штаті канцелярії) була однією з передумов можливості майбутнього поширення опозиційних настроїв у середовищі української управлінської інтелігенції.

Окремо слід наголосити на можливостях коригування політичних вподобань представників судової гілки влади з боку російської адміністрації. У 1880-х роках було відновлене право губернатора впливати на судові органи через можливість перегляду списків присяжних засідателів із впливом на комісії, які складали такі списки. Дані про кандидатів на посади у комісіях повідомлялися за особливою формою, що включала відомості про освіту, займану посаду і термін перебування, віросповідання, рід занять, наявність фізичних недоліків, майнове положення (кількість землі, вартість нерухомого майна) [22].

У плані впливу на політичні настрої українства досить неоднозначним був Емський указ 1876 р. Українська історіографія традиційно оцінювала його вкрай негативно. Однак його прийняття мало дві сторони стосовно визначення морального стану українців.

Емський указ діяв впродовж відносно тривалого часу і реалізація його положень вплинула на ціле покоління українського народу. Поряд із запровадженням у 1874 р. загальної військової повинності, інтенсивним зростанням міст дія указу була спрямованою асиміляційною акцією. Однак асиміляційна політика, побудована на забороні, не була занадто ефективною. За свідченнями С.Єфремова, дія указу не призвела до знищення українського руху [23].

У другій половині ХІХ ст., на думку окремих дослідників, царська політика коливалася між періодами толерантності (1850–1863 рр., 1880–1900 рр.) та періодами обмежень та репресій

(1863 – 1870 pp.) [24]. Однак, незважаючи на тимчасові послаблення тиску на українство, репресії царизму проти інтелігенції, яка репрезентувала в тогочасному українському суспільстві як інтелектуальну, так і політичну еліту суспільства, мали на меті асиміляцію української нації як такої.

Проте остаточно знищити репресивними заходами український рух творцям цієї політики не вдалося. Російська державна машина та російський націоналізм виявилися не готовими до реалізації цього надзвичайно складного завдання [25]. М.Грушевський наголошував, що всі заборони та репресії, спрямовані проти українців, не знищували, а лише гальмували вільний розвиток культурних сил українського населення [26]. Відповідно до висновку, Н. Щербак, яка досліджувала особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст., наголошував саме така політика царизму зрештою прискорила процес національного самоусвідомлення українців та змусила представників інтелігенції зробити свій вибір [27].

Ставлення представників інтелігенції до обмеження російським урядом вживання рідної мови залежало від багатьох обставин, які визначалися їх економічним, освітнім та соціально-побутовим становищем. Завдяки русифікаторській політиці вже наприкінці XIX ст. в Україні значна частина інтелігенції вважала себе водночас і малоросом (українцем), і росіянином. Найвідоміший приклад цього типу – це козацька старшина, члени якої шукали визнання як члени російського дворянства і тому швидко асимілювалися і русифікувалися, оскільки громадська думка в середовищі освічених людей позитивно ставилася до «обрусіння» [28]. Частина зросійщених українців також намагалися публічно доводити, ніби український народ не хоче ані української школи, ані мови. Все це збудило традиційну підозрілість і недовіря російської адміністрації й уряду до українського руху [29]. У той самий час у друкованій пресі висловлювалася думка, що головним стимулом для «обрусіння» залишалася репресивна політика уряду [30].

Розвиток культурницької фази українського руху у другій половині XIX ст. був спрямований на консолідацію та мобілізацію української інтелігенції, що знаходилася під впливом ідей романтичного націоналізму, намагаючись формувати національну самосвідомість народу засобами освіти рідною мовою, створення сучасної національної літератури та гуманітарної науки, передусім етнографії та історії. Незважаючи на те, що ця інтелігенція була малочисельною і не виходила з кола культурологічних проблем, вона зустріла різкий спротив з боку імперської бюрократичної верхівки та тієї частини російського суспільства, яке було заангажоване ідеями російського націоналізму, в основі якого лежала ідея великої російської нації, яка мала об'єднати всі слов'янські народи імперії. Цей спротив швидко переріс на репресивну державоохоронну політику, найхарактернішими виявами якої стало підписання Валувського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. Ці акти поставили українську культуру за межі легального існування в імперії, надзвичайно сильно загальмували розвиток українського руху, інспірували асиміляційні процеси, долучились до формування малоросійської ідентичності у частини населення, в тому числі й серед представників інтелектуальної праці.

Література

1. Центральний державний історичний архів у м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 442, оп. 824, – спр. 81, – арк. 18.
2. Там само, оп. 828, спр. 221, арк. 16.
3. Там само, ф. 1335, оп. 1, спр. 20, ч. 1, – арк. 22.
4. Там само, ф. 442, оп. 837, спр. 146, – арк. 4; Там само, оп. 845, – спр. 153, арк. 2 (на звороті); Там само. – ф. 707, оп. 262, спр. 4, – арк. 2; Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – ф. д-456, оп. 12, арк. 9.
5. ЦДІАК, ф. 275, – оп. 1, спр. 127, арк. 23, 26 (на звороті).
6. Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 30, арк. 106; Державний архів м. Київ (далі – ДАК), ф. 16, оп. 469, спр. 155, арк. 1–2.
7. ЦДІАК, ф. 442, оп. 849, спр. 15, арк. 37; Там само, ф. 442, оп. 849, спр. 15, арк. 52.
8. Там само, ф. 442, оп. 849, спр. 15, арк. 171.
9. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 18, арк. 38.

10. Копилов А.О., Заводовський А.А. Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичній думці України другої половини XIX ст. / А.О.Копилов [та ін.] // Укр. іст. журн. – 2003. – № 2. – С. 62.
11. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 7-8 (на звороті); Там само, ф. 442, оп. 810, спр. 132, арк. 211 (на звороті).
12. Ченцов В., Архирейский Д. Политический сыск в царской России: кадровый аспект деятельности спецслужб / В.Ченцов [и др.] // В мире спецслужб. – 2004. – № 4. – С. 16.
13. ЦДІАК. – Ф. 442, оп. 629, спр. 195, арк. 5; Там само, оп. 192, спр. 141, арк. 1-3.
14. Там само, ф. 442, оп. 542, спр. 100, арк. 73.
15. Там само.
16. Державний архів Хмельницької області, ф. 228, оп. 1, спр. 10202, арк. 21–28.
17. ЦДІАК, ф. 442, оп. 542, спр. 100, арк. 72.
18. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 434, арк. 68-70.
19. ЦДІАК, ф. 442, оп. 849, спр. 494, арк. 2–3; Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО), ф. д-286, оп. 1, спр. 489, арк. 298-303.
20. ЦДІАК, ф. 1191, оп. 12, спр. 2, арк. 3.
21. Там само, ф. 442, оп. 815, спр. 463, арк. 2 (на звороті).
22. ДАВО, ф. д.-200, оп. 1, спр. 610, арк. 57-60.
23. Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] / С.Єфремов // Молода нація. – 2003. – № 1. – С. 142.
24. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П.Магочий // Укр. іст. журн. – 1991. – № 3. – С. 104.
25. Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 1: Українські проекти в Російській імперії / В.Ф.Верстюк [та ін.]. – К., 2004. – С. 371.
26. Грушевський М. Українство в Росії, его запросы и нужды / М.Грушевский. – СПб., 1906. – С. 8-9.
27. Щербак Н.О. Особливості національної політики російського уряду на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. – Автореф. дис... докт. істор. наук. / Н.О. Щербак. – К., 2006. – С. 23.
28. Заря. – 1881. – № 39. – 18 февр.
29. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.Миллер. – СПб., 2000. – С. 131.
30. Трудовая газета. – 1881. – № 4. – 25 февр.; Трудовая газета. – 1882. – № 7. – 15 янв.

Лыса О. И. Влияние органов власти Российской империи на формирование политических настроений представителей интеллектуальной работы в Украине на рубеже XX ст. В статье на основе анализа широкого круга исторических источников освещается деятельность органов власти Российской империи в формировании политических настроений представителей интеллектуальной работы на рубеже XX ст.

Ключевые слова: **Российская империя, интеллигенция, полиция, государственная власть, политические взгляды.**

Lysa O. I. Influence of Russian empire authorities on the formation of political sentiments of intellectual work representatives in Ukraine during the late 19th - early 20th centuries. The activity of Russian empire authorities in the formation of political sentiments of intellectual work representatives in Ukraine during the late 19th-early 20th centuries is described in the article on the basis of the wide range of analyzed historical sources.

Key words: **Russian empire, , intelligentsia, police, state power, political views.**

УДК 331.105.44(091)

Ровчак Л.В.,*канд. істор. наук, керівник навчального центру департаменту
з питань розвитку профспілкового руху апарату ФПУ**З історії розвитку та становлення профспілок
у громадянському суспільстві*

У статті на основі документів, матеріалів та наукових досліджень висвітлюється більш як 150-річна історія розвитку та становлення професійних спілок у громадянському суспільстві.

Ключові слова: профспілки, громадянське суспільство, перші профспілки, інформаційна політика, імідж профспілок.

Минуло понад 150 років з часу виникнення профспілкового руху в Україні і це є підтвердженням того, що Україна набула глибоких демократичних традицій, які мають слугувати основою розбудови громадянського суспільства. Існування профспілкового руху в країні – це ознака рівня цивілізованості держави. Тому, є всі підстави стверджувати важливість значення цієї події не тільки для історії профспілок, а країни у цілому.

Пошук ефективних шляхів розбудови незалежної держави й прискореного виходу на траєкторію сталого розвитку, в тому числі соціального, ставить завдання оцінки попереднього історичного досвіду суспільства. Важливим є переосмислення, насамперед профспілками, власної історії, особливо радянського та пострадянського періоду, рівня розвитку ринкових відносин, трудового законодавства, взаємин між робітниками і найманими працівниками. Це дасть можливість українським профспілкам усвідомити необхідність зміни форм, методів та засобів діяльності всіх структур і ланок, починаючи від первинних профспілкових організацій до Федерації профспілок України.

Аналіз документів, матеріалів, наукових досліджень з історії профспілкового руху засвідчує, що роль профспілок в Україні не лишилася поза увагою дослідників. Проте, можна виділи два головних етапи у дослідженні проблеми: дослідження радянських істориків та сучасне бачення проблеми.

Історія профспілкового руху за радянської доби висвітлювалась через призму їх взаємин з компартійно-радянською владою. Як наслідок, виник міф про «робітничу демократію». Профспілки здебільшого сприймалися як об'єкт партійного впливу, а не самодостатня організація. Звідси – вторинність профспілок, їх партійні орієнтири та оцінки.

Останнім часом інтерес до діяльності профспілок посилюється. З'явилися змістовні праці з історії та теорії профспілкового руху. Насамперед істориками розглядаються такі функції профспілок як захист прав трудящих, соціальна діяльність та взаємини з владою. Слід виділити працю Р.Береста «Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні 1817–1939 рр.» (Дрогобич, 1995), в якій автор простежує австрійський період у профспілковому русі на західноукраїнських землях та їх подальшу історію. Стратегія та тактика діяльності профспілок за умов незалежності розглянута у монографії Г.О.Стоян «Професійні спілки України (1992–1997 рр.)» (К., 1998).

На особливу увагу заслуговує фундаментальне дослідження «Нариси історії профспілок України» (К., 2002), в якій висвітлюється історія професійних спілок України від часу заснування в Російській та Австро-Угорській імперіях і до сьогодення.

Історія профспілкового руху в Україні бере початок на західноукраїнських землях. Перші відомості про організацію, яка поставила питання соціального захисту своїх членів, відносяться ще до осені 1817 р. Незадоволені утисками і свавіллям робітники поліграфічної фірми об'єдналися у «Товариство взаємної допомоги членів друкарської справи» та 6 листопада цього року відкрили касу добровільних пожертв для хворих робітників [1]. Основним завданням першої професійної спілки була організація взаємної підтримки за умов австро-угорського панування.

Під впливом революційних подій 1848 р. у Львові у світ вийшла перша профспілкова газета «Приватний службовець», де порушувалися проблеми умов праці робітників, невиплат зарплат тощо [2].

У другій половині XIX ст. профспілковий рух на західноукраїнських землях пройшов період від свого становлення до централізації. Так, 8–9 вересня 1895 р. у Львові відбувся перший загальний з'їзд поліграфістів Галичини, за рішенням якого було утворено загальногалицьку професійну організацію «Вогнище» [3].

Основними формами боротьби профспілкових організацій робітників за поліпшення умов праці, підвищення зарплати були збори, мітинги, страйки тощо. Стихійні виступи працівників різних галузей проти надмірної експлуатації та свавілля підприємців, як правило, закінчувалися придушенням. І хоча спектр засобів протесту залишався широким, найбільших успіхів трудящі домогалися тоді, коли проявилась висока самоорганізація та професійна солідарність.

Революційні події у Росії та в Україні у 1905 – 1907 рр. активізували діяльність профспілкових і робітничих організацій по всій Україні. Профспілки відразу зіштовхнулися з амбіціями політичних партій, які намагалися їх використати у своїй політичній боротьбі. Саме звідси випливають спроби підміни економічної боротьби профспілок – на політичну, тред-юніонізму – на класові профспілки. З часом це призвело до фактичної ліквідації традиційної соціальної ролі профспілок – захисту людини найманої праці.

1905 року в Харкові було підписано перший в Україні, та й у всій Російській імперії, колективний договір, який мав юридичну силу, між робітниками та власниками паравозобудівного заводу (зараз – ДП «Завод ім. Малишева»), а також між власниками харківських типографій та робітниками-друкарями. Ці угоди дістали назву «Протоколи соглашений».

На початку XX ст. ідеологія профспілкових організацій ще не була визначена і, як наслідок, профспілковий рух об'єднував революційні, реформаторські, нелегальні та інші типи профспілок.

Царський уряд жорстко регламентував діяльність профспілок, на що останні відповідали боротьбою – мітингами, страйками, участю у збройних повстаннях. Разом з тим поширювалися й нові форми і методи соціально-економічної самодіяльності трудящих, а саме – спроби пошуку компромісу з капіталістами. Підтвердженням цього є укладання колективних договорів між підприємцями і працюючими, в яких працівники могли відстояти нові умови найму.

Після Лютневої революції 1917 р. професійні спілки поступово перетворюються на масові організації трудящих. Водночас з Радами профспілок, і всупереч їм, створюються фабрично-заводські комітети, які вели боротьбу з профспілками. Пізніше профспілки зайнялися економічною боротьбою і тарифною роботою, а фабзавкоми – контролем над виробництвом.

Нову епоху в профспілковому русі відкрила Перша Всеукраїнська конференція професійних спілок, яка розпочала свою роботу 21 травня 1918 р. На ній була затверджена програма профспілкового будівництва, яка передбачала незалежність профспілок від державної влади та принцип централізму у внутрішній організації профспілок.

Аналіз діяльності профспілок за радянської доби вказує на те, що під впливом конкретно-історичних умов радянським профспілкам належало захищати не тільки інтереси найманих працівників, а й компартійної держави, причому вони, всупереч гаслам правлячої партії про диктатуру пролетаріату, не були ідентичними. У 20-ті роки основним фактором юнізації в УРСР служили профспілкові пільги, а не правова діяльність профспілок.

У 30-ті роки профспілкам було передано кілька державних функцій: керівництво державним соціальним страхуванням, санаторно-курортною справою, туризмом, організацією соціалістичних змагань тощо. У соціально-трудовах відносинах профспілки представляли інтереси роботодавця – держави. Їх функції зводились до розподілення матеріальних благ, які виділяла держава в їх

розпорядження. Отже, профспілки стали частиною державного механізму, а їх основні функції були мінімізовані.

Однак, слід підкреслити значну роль профспілок під час Великої Вітчизняної війни. Профспілкові органи відіграли помітну роль у забезпеченні евакуації продуктивних сил до тилу та налагодження там їх роботи. Крім того, вони вирішували питання продовольчого забезпечення і культурно-побутового обслуговування населення, займалися підготовкою молодих робітників, відбудовою народного господарства тощо.

Хрущовська «відлига» виявилася суперечним періодом у діяльності профспілок. З одного боку, демократичні тенденції у суспільстві сприяли посиленню уваги до соціальних питань, з іншого, формально-бюрократичні підходи до їх вирішення спростовували позитивні задуми і напрацювання. Проте профспілки почали регулярно проводити з'їзди, впроваджувалась виборність керівних органів, профкомам був наданий юридичний статус.

Під час перебудови у профспілках відбуваються зміни, починається процес докорінної переорієнтації професійних спілок на виконання своїх основних функцій щодо соціального захисту. У жовтні 1990 р. Установчий з'їзд професійних організацій України оголосив про створення Федерації незалежних профспілок України (ФНПУ), яка стала правонаступницею Укрпрофради.

На II позачерговому з'їзді ФНПУ у листопаді 1992 р. була ухвалена Програма професійних спілок України, в якій викладено доктрину діяльності профспілок за нових політичних та суспільно-економічних умов [4]. Процеси приватизації, розвитку підприємництва, формування нових трудових відносин обумовили увагу профспілок до освітньої, правозахисної діяльності, пошуку нових механізмів тристороннього діалогу.

Сьогодні Україна знаходиться в складному політичному, економічному, культурному та духовному стані. Конституційні гарантії, трудові права громадян, особливо в частині забезпечення права на гідну працю не дотримуються. Це породжує бідність серед працюючих, масову трудову еміграцію, руйнує трудовий потенціал держави, втрачається конкурентоспроможність економіки.

Загальна оцінка діяльності профспілок громадянами України невисока. За результатами соціологічного опитування, яке було проведено Центром Разумкова у жовтні 2009 р., на запитання «Чи довіряєте Ви профспілкам?», 5,1% респондентів відповіли – повністю довіряю, 27,7 – скоріше довіряю, 28,1 – скоріше не довіряю, 21,5 – повністю не довіряю та 17,6 – не змогли відповісти на запитання. А на запитання «Хто має представляти Ваші інтереси у суспільних процесах в першу чергу?», підтримали профспілки 13,5% респондентів [5]. Таким чином, більшість громадян України не була схильна розглядати профспілки як засіб захисту власних інтересів від роботодавців. Винятки в діяльності профспілок безперечно є, але вони залежать не від системи діяльності профспілок, а від конкретних особливостей.

Сучасні вчені, що займаються проблемами профспілок, виділяють дві їх основні функції – захисну (взаємини «профспілка – підприємці») і представницьку (взаємини «профспілка – держава»). Деякі економісти додають до цих двох ще й третю функцію, економічну, – турботу про підвищення ефективності виробництва.

Захисна функція – найбільш традиційна, яка безпосередньо пов'язана із соціально-трудовими правами працівників. Йдеться не лише про попередження порушень підприємцями трудових прав працівників, а й про відновлення вже порушених прав. Порівнюючи позиції працівників і роботодавця, профспілка захищає найнятого робітника від свавілля наймача.

За останні десятиліття розуміння захисної функції профспілок дещо змінилося. Якщо раніше основним завданням профспілки вважали підвищення оплати і умов праці, то сьогодні їх основне практичне завдання полягає в тому, щоб не допустити збільшення рівня безробіття і підвищити зайнятість.

Функція представництва пов'язана з відстоюванням інтересів працівників не на рівні фірми, а у державних і суспільних органах. Метою представництва є створення додаткових (поряд з тими, що вже існують) пільг і послуг (із соціального обслуговування, соціального забезпечення, додаткового медичного страхування та ін.). Профспілки можуть представляти інтереси працівників, беручи участь у виборах органів державної влади і органів місцевого самоврядування, виступаючи з пропозиціями про ухвалення законів, що стосуються соціально-

трудової сфери, беручи участь у розробці державної політики і державних програм у сфері сприяння зайнятості населення, охорони праці тощо.

До основних методів профспілкового захисту відносяться колективно-договірна, страйкова, самоврядна та політико-правова діяльність профспілок. Профспілковий захист має забезпечувати: в економічній сфері – розширювальне відтворення робочої сили й економічну ефективність виробництва; у соціальній сфері – гідні умови життя та соціальну справедливість; у духовно-культурній сфері – розвиток здібностей і творчих потенцій та формування громадянської активності й відповідальності.

Слід підкреслити, що лише у комплексі таких чинників як добровільність, незалежність, демократичність, відкритість і прозорість, солідарність у захисті економічних інтересів найманих працівників – профспілки можуть функціонувати як інститути громадянського суспільства. Зазначені принципи є сутнісними, необхідними та взаємопов'язаними між собою. Відсутність будь-якого з них позбавляє організації найманих працівників права бути дійсними профспілками. Окрім того, ці принципи попереджують бюрократизацію, одержавлення та політизацію профспілок і тим самим сприяють їхній діяльності як інститутів громадянського суспільства.

У зв'язку з цим Федерація профспілок України повинна знайти нові форми, методи роботи, які сприятимуть активізації діяльності ФПУ, визначення її місця й ролі за нових умов державного розвитку, забезпечення єдності профспілкового руху, досягнення європейського рівня оплати праці та відповідних державних стандартів для працівників. З цією метою була прийнята Концепція розвитку Федерації профспілок України, де визначені відносини з органами державної влади, місцевого самоуправління, роботодавцями, напрями захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілок, їх духовного розвитку, вдосконалення структурної побудови, створення ефективної інформаційної системи, вивчення міжнародного профспілкового досвіду [6].

Основна стратегія і тактика ФПУ за нових економічних, соціальних та політичних умов викладена в Програмі дій ФПУ [7]. Метою Програми є дії ФПУ щодо підвищення життєвого рівня, посилення захисту конституційних прав і гарантій працівників, удосконалення внутрішньо-профспілкових відносин, забезпечення активного впливу профспілок на формування громадянського суспільства, зміцнення позицій ФПУ в міжнародному профспілковому русі.

Сьогодні перед профспілками постають стратегічні проблеми. По-перше, це інформаційна політика. Матеріали, які публікуються, спотворюють і зменшують роль профспілок у житті суспільства, простежується прагнення створити в суспільстві і у підприємницьких колах антипрофспілкові настрої. Досягнуті позитивні зрушення щодо соціального захисту працівників в ЗМІ подаються як результат діяльності державних органів влади. Як наслідок, відбувається падіння авторитету профспілок у суспільстві, зменшується мотивація профспілкового членства.

Для того, щоб подолати інформаційну блокаду, необхідно використовувати наявний спектр ресурсів, який є у профспілок. Інформаційна політика повинна включати:

- забезпечення ефективного інформаційного зв'язку між різними ланками та рівнями профспілкових структур;
- проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення щодо діяльності профспілок;
- висвітлення стратегічних цілей і завдань профспілкового руху;
- привернення уваги суспільства, органів державної влади та місцевого самоврядування до проблем, вирішення яких домагаються профспілки.

Другою стратегічною проблемою є *взаємовідносини з органами державної влади*, які мають будуватися на трьох принципах: соціальне партнерство, конструктивна опозиція та трудовий спір. Сьогодні ми можемо констатувати, що державні органи влади ізолюють профспілки від визначення економічної та соціальної стратегії держави, не залучають до законотворчої роботи, як це передбачено Генеральною угодою. Як наслідок, таке «деформоване» соціальне партнерство не дає можливості і задовольнити потреби найманих працівників. За цих умов профспілки повинні переходити до конструктивної опозиції та колективного трудового спору.

Складно будуються відносини профспілок з роботодавцями. На підприємствах відбувається обмеження повноважень профспілок в управлінні виробництвом, розподілі доходів, регулюванні

соціально-трудових відносин. Роботодавці стримують діяльність профспілок, іноді — забороняють їх, або створюють підконтрольні «жовті профспілки». У цьому контексті ФПУ, разом з членськими організаціями повинна активізувати роботу на місцях щодо самоорганізації трудівників для захисту їх прав та інтересів.

У захисті трудових прав працівників профспілки мають значні переваги перед іншими представниками трудящих. По-перше, профспілки побудовані за певною системою — від первинних організацій до об'єднання профспілок України. По-друге, профспілки накопичили значний досвід у сфері захисту трудових прав та інтересів працюючих. По-третє, у своїй діяльності вони використовують зарубіжний досвід.

Третьою проблемою виступає *формування позитивного іміджу профспілок*. Імідж профспілки, профспілкової організації у цілому формується на основі прямого контакту, при якому кожний профробітник розглядається як обличчя організації, по якому судять про стан всієї організації. Новий тип профспілкового лідера, профактивіста необхідно формувати через систему профспілкового навчання. В цьому контексті ФПУ спрямовує свої зусилля на визначення форм і методів підготовки профспілкових працівників, удосконалення роботи навчальних закладів профспілок.

Час вимагає сильних, активних, діяльних профспілок і кожного окремого члена профспілки з такими ж характеристиками — саме це й має здійснити профспілкове навчання. Постала абсолютна необхідність у сформуванні єдиної системи навчання із власною ідеологією і координацією дій усіх навчальних закладів. Тому система профспілкового навчання повинна бути динамічною, безперервною, творчою, демократичною, знаходитись у постійному розвитку.

Гострою залишається проблема оновлення кадрів. Життя вимагає приходу до профспілок сильних, активних, дієвих профспілкових лідерів. Сьогодні середній вік члена профспілки майже на десять років більше, ніж середній вік працюючого. Відбувається старіння кадрів, повільно йде омолодження профспілкового активу.

Отже, профспілковий рух сьогодні повинен стати важливою складовою сучасної демократії, запорукою розбудови демократичної та соціальної держави. За умов економічної кризи збільшується роль профспілок у врегулюванні суспільних відносин і це безпосередньо залежить від їхнього якісного захисту трудових та соціально-економічних прав та інтересів найманих працівників. У зв'язку з цим профспілки мають переглянути не тільки форми і методи своєї діяльності, а й розробити нову ідеологію, яка б враховувала зміни, що відбуваються в суспільстві, світі, профспілковому русі, визначила б стратегію і тактику за сучасних умов.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що тільки сильні, організовані, згуртовані профспілки можуть стати реальним, авторитетним суб'єктом соціального партнерства в громадянському суспільстві. Сила та авторитет профспілок базується на якісному захисті соціально-економічних прав громадян, спроможності організувати колективні дії, наявності достатніх кадрових та фінансових ресурсів, достатньої інформаційної політики. Аналіз профспілкового руху спонукає профспілки зосередитись на підготовці нової генерації профспілкового активу, який, володіючи сучасними знаннями та технологіями профспілкової роботи, соціального партнерства, гідно представлятиме найманих працівників у діалозі з роботодавцями та органами державної влади.

Література

1. Нариси історії професійних спілок України. — К., 2002. — С. 83
2. Там само. — С. 89.
3. Там само. — С. 96.
4. Зима М.П. Профспілки України: минуле і сучасність / М.П. Зима. — К., 1996. — С.25 — 34.
5. Соціологічне опитування: Чи довіряєте ви профспілкам //razumkov.org.ua/poll.php?poll_id=154.
6. Концепція розвитку Федерації професійних спілок України. — К., 2005. — С.3–7.
7. V З'їзд Федерації профспілок України. — К., 2006. — С. 46 — 75.

Ровчак Л.В. Из истории развития и становления профсоюзов в гражданском обществе. В статье на основе документов, материалов и научных исследований освещается более как 150-летняя история развития и становления профессиональных союзов в гражданском обществе.

Ключевые слова: профсоюзы, гражданское общество, первые профсоюзы, информационная политика, имидж профсоюзов.

Rovchak L.S. From the history of development of trade unions in civil society. More than 150-years history of trade unions development in civil society is considered in the article on the basis of studied documents and scientific research.

Key words: trade unions, civil society, information policy, image of trade unions, first trade unions.

УДК 94(477)"1942/1952"-055.2

Слюсаренко П.М.,

*канд. істор. наук, ст. науковий співробітник,
начальник науково-дослідного відділу Науково-дослідного
центру гуманітарних проблем Збройних сил України*

Жіноцтво української повстанської армії

У статті висвітлюються маловідомі факти діяльності українських жінок у період українського руху опору 1942–1952 рр.

Ключевые слова: Украинская повстанческая армия, украинские женщины, связистка, украинское движение сопротивления, стрелец, борьба, боевик, патриот, проводник.

Українська історія рясніє численними фактами участі жіноцтва у збройній боротьбі з ворогами Батьківщини. Як у давні часи у період козаччини, так і в 40-і роки ХХ ст. українське жіноцтво на рівні з чоловіками взяло активну участь в українському русі опору. Є очевидним, що через віки простежується певна традиційність.

Відомо, що воєнно-політична ситуація, яка склалася на території України, у ході Другої світової війни змусила й змотивувала українське жіноцтво стати до лав українського руху опору разом з чоловіками.

Сьогодні беззаперечно стало актуальним вивчення ролі і місця українського жіноцтва у боротьбі українського народу за самовизначення як у ході Другої світової війни, так і у повоєнні роки. Викликає науковий інтерес саме участь жінок у боротьбі за українську національну державність у лавах Української повстанської армії 1942 – 1952 рр. Видрукувано кілька публікацій, які торкаються відповідної тематики, але знову ж таки лише фрагментарно, епізодично. Серед них слід відзначити: «Шляхами лицарів ідеї і чину» (Ю.Борець, 1996); «Дев'ять років у бункері. Спомини вояка УПА» (О. Плеченя, 1997); «Україна – над усе!» (Г.Бурнашов, 2001) та ін. Саме виходячи з цього ми і спробували зібрати маловідомі факти щодо участі українського жіноцтва в русі опору у 1942–1952 рр., проаналізувати їх і комплексно відтворити у цій статті.

Загальновідомо, що, вступаючи до лав УПА, українки чітко знали, за що вони воюватимуть і якщо буде на те потреба, то віддати беззастережно найдорожче – своє життя. До кожної вступаючої до українського війська було доведено політвихователями УПА сутність і зміст Постанови III Надзвичайного Великого Збору ОУН «За що бореться Українська повстанча армія (УПА)» (затверджена у серпні 1943 р.), що безперечно спонукало і надихало на піднесення

суспільної активності і бойового духу, мужнє і жертвне виконання громадського і патріотичного обов'язку. Достатньо навести лише деякі фрагменти з цього документа, щоб усвідомити його значущість і важливість. У згаданій Постанові зазначено: «...УПА бореться проти СРСР і проти німецької « нової Європи»..., ...проти російського комуно-більшевизму і проти німецького націонал-соціалізму..., ...поки не здобуде Української Самостійної Соборної Держави, в якій селянин, робітник і інтелігент могли б вільно, заможнo і культурно жити та розвиватися. В лавах УПА борються українські селяни, робітники та інтелігенти проти гнобителів, за УССД, за національне і соціальне визволення, за новий державний порядок та новий суспільний лад».

Між тим, надзвичайно важливим для українського жіноцтва був п.6 відповідної Постанови, де наголошувалося: «В лавах УПА борються... За повну рівноправність жінки з чоловіком у всіх громадських правах і обов'язках, за вільний доступ жінки до всіх шкіл, до всіх професій, за першочергове право жінки на фізично легку працю, щоб жінка не шукала заробітку в шахтах, руднях та на інших важких промислах і внаслідок цього не руйнувала свого здоров'я. За державну охорону материнства. Батько сім'ї одержуватиме, крім плати за свою працю, додаткову платню на утримання жінки і неповнолітніх дітей. Лише в таких умовах жінка матиме змогу виконувати свій важливий, почесний і відповідальний обов'язок матері і виховательки молодого покоління ...» [1, С. 198–199].

Як бачимо зі змісту, цей нормативно-правовий документ дійсно був чи не найвагомим інформаційно-пропагандистським чинником для українського жіноцтва, адже чітко і переконливо визначав політичну та соціальну мету, перспективи боротьби. Він пробуджував у свідомості українок історичну пам'ять, пам'ять старших поколінь. А загальновідомо, що історична свідомість української жінки це не лише відповідний відбиток генетики, а й результат виховання у родинному середовищі з ранніх років життя.

Між іншим, слід зазначити, що саме родинний фактор відіграв, у свою чергу, важливу роль у активізації і мотивуванні українського жіноцтва щодо вступу до УПА: жінки йшли за своїми чоловіками, сестри за братами, доньки за батьками, матері за синами і доньками. Однак, слід відзначити, що до українського війська вступали сестри й подруги, до частин УПА кохані йшли за коханими. Одним словом – Україна ставала на боротьбу за самовизначення своєї нації.

Наразі українськими істориками ще не досліджено навіть приблизну, загальну чисельність українських жінок, які брали участь у русі опору, але можна стверджувати, що в лавах УПА їх налічувалося не десятки, і навіть не сотні, а тисячі. Достатньо лише врахувати викладені вище фактори, що сприяли вступу жіноцтва до лав УПА і офіційно оголошену чисельність УПА станом на 1944 р. – 250 тис. осіб, взяту безпосередньо із німецьких відомостей [2, с.164].

Слід зазначити, що у історіографічних джерелах, які сьогодні доступні широкому загалу дослідників, зустрічається чимало імен українок-патріоток, які брали безпосередню участь у національно-визвольній боротьбі українського народу у 1942 – 1952 рр. і визначена певна кількість тих, котрі віддали своє життя у боротьбі за Україну. Проте, слід констатувати, що доля більшості з них і досі залишається невідомою. Та й взагалі до наших днів дійшло обмаль відомостей про життя і діяльність українських патріоток.

В ОУН і УПА жінок-бійців на посадах чотових, ройових, стрільців називали «повстанськими орлицями», або «нашими легіонерами». Жінки, які виконували обов'язки на посадах в організації Українського Червоного Хреста (провідниць, станичних, кушових, лікарів, медсестер, санітарок, фармацевтів, кухарів та ін.) мали назву – «берегині українського вояцтва». Зв'язкових, між іншим, найчастіше нарекали «українськими патріотками, хоча таке звання заслуговували безперечно всі без винятку жінки, які присвятили себе боротьбі за Україну. Друкарок, писарів, секретарок та інших інколи пафосно називали бойовими подругами.

Наприклад, головнокомандувач УПА генерал-хорунжий Р.Шухевич до своєї зв'язкової Галини Дідик звертався саме як: «Друже Галю», або «Друже Галино». І такого самого поважного звернення і ставлення до жінок, які перебувають на службі у лавах УПА, вимагав він від усіх інших старшин УПА, старшин усіх рангів без винятку. Характерним для УПА було й те, що у кожної жінки-воїни, або жінки-службовця УПА як і у чоловіків-бойовиків було своє окреме псевдо, що й підкреслювало їх партизанський, а згодом і підпільний статус.

Вивчаючи архівні матеріали, доходимо висновку, що українські жінки були насправді «берегинями українського вояцтва». Так, саме до «образу української берегині» без застережень можна адресувати дотримання сакральних заповідей стародавньої єгипетської культури: «Нагодуй голодного, дай води спраглому, одягни голодранця, дай притулок хворому, поховай померлого, нагодуй також свого ворога. Гостю, навіть, якщо він ворог, не можна завдавати шкоди».

Зі змісту цієї заповіді бачимо, що ще у ті далекі часи виявлялася гуманність до хворих, людей похилого віку і дітей. Особливо помітною вона була з боку жінок, яких почали називати Берегинями. Чому саме так? Можливо, визначальними при цьому була їх материнська щирість та доброта, з якою вони оберігали життя та здоров'я найближчих їм людей.

Цілком зрозуміло, що мужність і відвага, самовідданість та любов до Батьківщини у воїнів УПА народжувалися не на порожньому місці, оскільки доблесні чесноти всмоктувалися ними з молоком матерів, передавалися з розповідями бабусь про героїчну українську минувшину.

Загалом, на українському жіноцтві лежав обов'язок дбати про своє рідне військо – УПА. Українська жінка-мати, вдова чи бабуся або молода дівчина ризикували арештами, вивезенням до Сибіру, втратою родини і смертю, але виявили стійкість у ході боротьби за Україну [3, с.130; 4, с.56].

Доволі широкий перелік імен українських жінок, виявлених автором у наявних історіографічних джерелах, не можна охопити саме в цій науковій праці. Для цього доцільніше створити спеціальне видання з широким реєстром біограм жіноцтва УПА. Проте, серед імен і прізвищ, принаймні найбільш відомих, слід виділити такі як: Галина Дідик, Катерина Зарицька, Марія Савчин, Марія Тарнавська, Володимира Федик, Алла Горська, Ірина Бабуняківна, Одарка Гусяк, Бачинська, Меланія Король, Любов Гайовська, Софія Закровецька, Стефанія Дзендровська, Ірина Забузька, Євгенія Хомій-Камінська, Стефанія Вовчок-Савчин, Ірина Матещук, Софія Кендій, Оксана Степура-Пеленська, Анна Мельник, Стефанія Вітрук, Олександра Мурашик, Олександра Гайдукевич, Емілія Дудар, Лідія Німа, Ольга Мороз, Любомира Зачко, Євгенія Коваль, Зоня Німа, Марійка Німа, Нуся Стецько, Богдана Пелепчук, Оріся Павловська, Наталка Козакевич, Марія Ровенчук, Зена Химка, Ярослава Кружанівська, Ангеліна П'ясецька, Юлія Кушнір, Ірина Лапчук, Зося Лялька, Розалія Мазуренко, Ольга Сподарик, Ірина Козак, Ірина Кендій, Марія Хомич, Стефанія Тимчишин, Дарія Данило, Параскевія Мазурик, Параскевія Мельник, Анна Юрків, Марія Гаврилів, Ольга Головка, Анна Коханець, Євдокія Курець, Гафія Дронишинець, Ганна Стельмашук, Олена Карпишин, Станіслава Косінська, Софія Новак [5, с.118 – 120; 1, с.23].

Між іншим, найповніші відомості до сьогодні дійшли звичайно лише про деяких українок-патріоток, котрі відігравали більш відповідальні і провідні ролі у ході діяльності УПА, а саме – про Галину Дідик, Катерину Зарицьку, Одарку Гусяк, Марію Савчин, Любов Гайовську та ін.

Безперечно, український загал має знати ім'я *Галини Томівни Дідик* (псевдонім – «Анна») – зв'язкової Центрального Проводу, а якщо більш конкретніше, то зв'язкової Головнокомандувача УПА генерал-хорунжого Романа Шухевича («Тараса Чупринки»). За походженням Галина Томівна Дідик із Тернопільщини, народилася у 1912 р. у с. Шибалин Бережанського району в селянській родині. Опанувала медичну освіту (курси). До руху спротиву вступила у 1942 р., як і будь-яка свідома українська жінка-патріотка. Спочатку брала активну участь у створенні, а згодом і очолила Український Червоний Хрест (УЧХ) на Тернопільщині, у 1947 р. керувала всією організацією УЧХ УПА. З 1948 р. й до арешту була зв'язковою Центрального Проводу. Найбільше часу і енергії у визвольному русі віддала збиранню медикаментів, лікуванню та переховуванню хворих і поранених.

Для прикладу достатньо навести один із фрагментів життєдіяльності цієї жінки, щоб надати їй певної характеристики. Так, одного разу у її житті мав місце випадок, коли, перебуваючи на Рогатинщині у 1944 р., їй особисто довелося перев'язувати радянських солдатів, поранених під час бою з німцями. Цей факт беззаперечно підкреслює людяність, порядність і вірність клятві Гіппократа цієї жінки.

Важливу роль Галина Дідик відіграла й на посаді зв'язкової Головнокомандувача УПА: забезпечила не менше як півтора десятка місць укриття командарма.

Під час арешту у 1950 р. вона встигла прийняти отруту (стріхнін) і, вже втрачаючи свідомість, почувала постріли. Саме в цей час і застрелився Головнокомандувач УПА Р.Шухевич, щоб не потрапити до НКВС. Її виликували у лікарні НКВС і піддали жорстоким допитам. Співробітники НКВС намагались «витягти» з неї свідчення про заховані гроші підпільників, їх прізвища, явки. У грудні 1952 р. «трійка» ОСО заочно «засудила» Галину Дідик на 25 років табірною ув'язнення на теренах Мордовської АРСР. Пізніше табірне ув'язнення замінили на тюремне. Лише у зв'язку зі змінами у законодавстві СРСР, у 1969 р. її звільнили і дозволили дожити віку у с. Христинівка на Чернігівщині. У грудні 1979 р. Галини Дідик не стало: вона померла, не витримавши нестерпного існування (хвороби, ізоляція з боку влади від будь-якої допомоги від співчуваючих, без пенсії) від серцевого нападу [6, с.134 – 139; 7, 21 жовтня]. Так, ганебно пішла із життя літня й хвора людина, учасниця руху опору, який був спричинений об'єктивними умовами і відійшов у минуле, яка вже не становила на волі хоча б якоїсь загрози існуючому ладу, а лише доживала свої останні дні.

Залишилось у пам'яті людській і ім'я відважної провідниці у 1945 – 1947 рр. Українського Червоного Хреста (УЧХ) в УПА. Легендарною Катрусейо називали її підпільники. Катерина Миронівна Зарицька (псевдо «Легенда») народилася 3 листопада 1914 р. у Коломиї. У 1925 р. навчалася у чоловічій гімназії Тернополя, оскільки там викладав її батько Мирон Зарицький. Вже у 1926 р. із батьками переїхала до Львова, де й вступила до «Пласту», а згодом стала провідницею 2-го куреня пластунок-юначок. У 1930 р. стала членом Юнацтва ОУН. А у 1932 р. закінчила гімназію сестер Василіанок у Львові. У 1932 – 1934 рр. — студентка аграрного факультету Львівського політехнічного інституту. Уже в ці роки була членом референтури пропаганди підпільної організації Юнацтва ОУН та членом бойово-розвідувального відділу Крайової Екзекутиви ОУН західноукраїнських земель (ЗУЗ). Носила підпільні псевдо «Орися», «Калина», «Монета», «Легенда».

У 1935–1936 рр. вперше була заарештована й засуджена на варшавському та на Львівському процесах у зв'язку з причетністю до атентату (замаху) на польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького. Засуджена до 5 років в'язниці.

22 березня 1940 р. чотири щасливі місяці подружнього життя М.Сороки і К. Зарицької знову затьмарює арешт і тюрма, але цього разу здійснені органами НКВС. Всіх, хто був поляками, репресований чи лише взятий під нагляд польською поліцією, НКВС вважав небезпечними і ненадійними для СРСР. Саме у тюрмі, у Львові, у вересні 1941 р. вона народила сина (Богдана), якого у 8 місяців змушена була віддати на виховання своїм батькам Миронові та Володимирові Зарицьким.

На початку німецько-радянської війни у червні 1941 р., коли Львів покинули підрозділи НКВС перед приходом німців, К.Зарицька втекла із тюрми і продовжила свою діяльність у націоналістичних організаціях. Протягом 1941 – 1943 рр. вона працювала провідницею жіночої ОУН, очолювала юнацьку референтуру пропаганди ОУН на західноукраїнських землях. А у 1943 р. взяла активну участь в організації і роботі медико-санітарної служби для УПА. Служба здоров'я складалася на той час з двох частин: військової та теренової. Вже з січня 1945 р. Служба здоров'я (УЧХ) переходить у повне підпорядкування УПА, яку й почала очолювати Катерина Зарицька. У військових округах керівники цієї служби підпорядковувалися командирам округ. Наказом Головного військового штабу медици УПА зобов'язувалися надавати першу допомогу і воїнам ворожої сторони. На жаль, УЧХ УПА не одержував допомоги від Міжнародного Червоного Хреста, бо західні країни-переможці не вважали Україну воюючою стороною, тому сам займався постачанням медикаментів, харчів, одягу, спираючись на допомогу місцевого населення. УЧХ вів також боротьбу із плямистим та черевним тифом, які поширювали в українських селах агенти НКВС.

Структура управління УЧХ складалася на той час із трьох відділів: медичного, фармацевтичного та соціальної опіки. К.Зарицька самовіддано керувала нею, за що у 1945 р. Українська Головна Визвольна Рада й нагородила її Срібним Хрестом Заслуги за особистий внесок в організації і дієвості Українського Червоного Хреста.

Встановлено, що Катерина Зарицька була довіреною особою у Р.Шухевича. Є відомості, що вона інколи особисто виконувала важливі доручення командарма як зв'язкова. Так, 21 вересня

1947 р. після зустрічі з Р.Шухевичем у справах ОУН-УПА, отримавши завдання, вона виїхала з Княгинич, де була на той час конспіративна квартира Головнокомандувача УПА, до Ходорова. Але там К. Зарицьку внаслідок зради було заарештовано ходорівським райвідділом НКВС. Вона чинила збройний опір, а потім вжила отруту, проте її вилікували у лікарні НКВС для допитів. Її засудили на 25 років ув'язнення, яке вона відбувала у Володимирській, Верхне-Уральській тюрмах. Перебуваючи у тюрмах і концтаборах К.Зарицька мала великий авторитет серед політв'язнів, адже була надзвичайно яскравою особистістю і дивовижно життєрадісною людиною.

У березні 1969 р. К. Зарицьку перевели до табору суворого режиму («Дубравлаг») у с. Барашево у Мордовії, де вона й досиділа до кінця терміну ув'язнення. А 22 вересня 1972 р. вона вийшла з ув'язнення із забороною мешкати на території Західної України. Аж навесні 1973 р. Катерина поселилася у м. Волочиск Хмельницької області.

Постійне піклування про політв'язнів, які ще знаходилися у в'язниці, пересилання їм ліків, харчових бандеролей, літератури заповнювало життя Зарицької до останнього дня. 29 серпня 1986 р. Катерини Зарицької не стало [4, с.60-65].

Слід згадати й ще про одне ім'я зв'язкової Головнокомандувача УПА – про Одарку Гусяк (псевдо: «Нюся», «Чорна», «Алейка»). Народилася вона у 1924 р. на Львівщині. Мала освіту 7 класів, однак з ранніх років не стояла осторонь тих подій, що відбувалися в Україні. Вступила до ОУН, а згодом і в УПА. Невдовзі почала виконувати обов'язки зв'язкової командарма. Інколи доводилось виконувати навіть функції охоронниці Р.Шухевича, залежно від обставин.

Щоб усвідомити специфіку її діяльності, досить навести кілька епізодів із її життя в ті часи. Так, весною 1947 р. за дорученням Катерини Зарицької організує хату-схованку для Р.Шухевича у с. Грімне на Самбірщині. Під виглядом переселенців з Польщі бере в оренду кімнату у садибі священика. Восени й перейшов туди Р.Шухевич. Пробув тиждень-два, захворів. У той час до хати випадково заскочив дільничний (зайшов з половини священика). Охоронці командарма його вбили і вимушені були втікати. Шухевич подався з Г. Дідик до Львова. За дорученням Р.Шухевича пішли з іншою зв'язковою О.Ільків на Пекарську перевірити іншу майбутню схованку, натрапили на засаду. І ще одна квартира була «провалена», ледве вирвались. Шухевич, у свою чергу, попросив піти ще на одну зустріч і потім покинути Львів.

Доволі часто Одарка Гусяк виконувала відповідальні доручення Р.Шухевича. Так, наприклад, у червні 1949 р. виїздила до Москви з метою встановлення контактів із посольством США, два тижні мешкала у Москві у готелі «Метрополь» з фальшивими документами. Саме після повернення в Україну 3 березня 1950 р. її й перехопили оперпрацівники у Білогорщі. Після допитів потрапила до так званої лікарняної камери.

Її переконали, що Шухевич живий, показали фальшивий протокол допиту, і вона почала говорити. Розповіла, що недавно була в Москві, намагалась зв'язатися з американським посольством. Саме в цей час були заарештовані й інші зв'язкові Р.Шухевича – «Роксоляна» (Олена Ільків) – 14 березня 1950 р., «Анна» (Галина Дідик) – 5 березня 1950 р. та «Марта» – 6 березня 1950 р. Тортурами, обманом, хитрощами від них дізналися про майже сотню конспіративних квартир Центрального Проводу в Західній Україні, з них понад 90 – у Львові.

А чи через «підлу зраду» Р. Шухевич потрапив у безвихідну ситуацію, як це написано тепер на меморіальній плиті поблизу села Гуків? Навряд чи. Швидше за все це трапилось через зраду невірну [7, 21 жовтня].

У 2003 р. в Україні вийшло мемуарне видання учасниці у національно-визвольній боротьбі українського народу з 1944 до 1953 р. Марії Савчин (псевдо «Марічка») під назвою «Тисяча доріг», де вона виклала все бачене і пережите в ті часи.

Марія Савчин народилася в с.Задвір'я на Львівщині у 1926 р. Навчалася у Академічній гімназії у Львові., у 1939 р. під час навчання, вступила до Юнацтва ОУН. До цієї підпільної організації привела її Олена Зеленюк, з якою вони дружили з початку навчання. Через деякий час її перебрала від Ольги учениця вищих класів Нюся Стецько (псевдо «Сіра»). Опісля Марія довідалася, що Нюся була провідницею Юначок. Вона далі вела з «Марічкою» вишкіл українознавства й рівночасно провела організаційний вишкіл, щоб ознайомити майбутню учасницю руху опору із завданнями й програмою Організації Українських Націоналістів. Протягом шкільного року пройшла ще два додаткових юнацьких вишколи. Один – з історії

України – провела вихованка Юнацтва ОУН К. Зарицька, другий – з української літератури, вихователем була Оріся Павловська. У 1942 р. виконувала обов'язки зв'язкової референта Служби безпеки у Крайовому Проводі ОУН Львівщини Гриця Пришляка (псевдо «Мікушка»). Вже восени 1944 р. почала виконувати обов'язки повітової УЧХ у Мостиському повіті, пізніше займала посаду провідниці УЧХ Перемиської округи на Закерзонні. Саме в цих місцях Червоний Хрест заготовляв для УПА лікувальне зілля, віск, виготовляв бинти та інші речі, які активістам доручали лікарі з УПА.

«Марічка» проводила з дівчатами санітарні вишколи, виконувала багато відповідальних і небезпечних доручень керівництва українського повстанського руху.

З 1944 до 1953 р. знаходилась у підпіллі на Львівщині, в Закерзонні, Польщі, Карпатах, на Поділлі, Волині та Поліссі. Будучи дружиною Василя Галаси («Орлана») – заступника Провідника ОУН Закерзонського краю, а з 1948 р. – Провідника ОУН Волині й Полісся – вона зустрічалася з багатьма повстанцями, виконувала відповідальні доручення, не раз потрапляла в трагічні ситуації, коли вирішувалася не тільки її доля, а й доля товаришів по боротьбі.

У 1952 р. була нагороджена від Української Головної Визвольної Ради медаллю «За боротьбу...», Срібною Зіркою за поранення і Бронзовим Хрестом Заслуги на честь 10-річчя УПА.

Через рік разом з «Орланом» потрапила до рук агентів МДБ. У 1954 р. «погодилася» виконати завдання МГБ за кордоном. Потрапила до Мюнхена, а згодом – літаком до Вашингтона. Наскільки зрозуміло з її мемуарів, надавала неправдиві дані. Погодилася на «співпрацю» з МГБ лише заради життя малолітнього сина Петра. Відвідала Батьківщину лише після набуття Україною незалежності.

Саме вона є автором 28-го тому «Літопису Української Повстанської Армії» [8, с. 13–513].

Почесним є згадати й ім'я Любові Гайовської (псевдо «Рута») Народилася вона 9 травня 1923 р. у с. Зарванця у сім'ї священика о. Онуфрія. Закінчила 2-у Українську гімназію у Львові і незабаром вступила до Юнацтва ОУН (1938 р.), згодом до ОУН (1942 р.). З 1946 р. виконувала обов'язки заступника референта Львівського окружного проводу ОУН. Після загибелі П.Федуна керувала бюро інформації УПА. Була поранена в сутичці з засідкою НКВС у с. Ілеві, лікувалась у криївці в с. Мала Горожанка. Виконувала обов'язки Крайового референта пропаганди Львівського краю протягом 1949 – 1954 рр. 24 січня 1954 р. разом з охоронцем М.Мікльошем потрапила під засідку НКВС у хаті зв'язкової І.Забузької у с. Березівка поблизу селища Скнилова. Відкинули вимоги здатися, спалили документи і пострілялися. В пам'ять за загиблими на подвір'ї зведена капличка, іменем Гайовської названа одна із вулиць Білогорщі [9].

Крім наведеного вище, слід наголосити, що українське жіноцтво приймало й активну участь у боях. Найбільш відомими іменами серед жінок-бойовиків в українській історіографії є: Євгенія Хомій-Камінська, Стефанія Вітрук, Любомира Зачко, Олександра Мурашик та ін. Але, знову ж таки, законстатовані лише імена, а подробиці діяльності відсутні, що вказує на потребу більш ретельних досліджень.

Отже, підсумовуючи викладене про діяльність жіноцтва УПА, можна з упевненістю наголосити на тому, що українські жінки як рівний з рівними з чоловіками мужньо несли тягар національно-визвольної боротьби, знаходячись на посадах різної ступені безпеки.

Література

1. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Кн. 1. / Я.Лялька, П.Максимук, І.Патер та ін.; авт. передмови Я.Лялька, Р.Бачинський. – Львів: Просвіта, 1993. – 800 с.
2. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна» / Ф. Пігідо-Правобережний [Спогади та роздуми очевидця]. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.
3. Борець Ю. Шляхами лицарів ідеї і чину / Ю. Борець. – К., 1996. – 294 с.
4. Бурнашов Г. Україна – над усе! Публіцистика. / Г. Бурнашов. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. – 128 с.
5. Плечень О. Дев'ять років у бункері. Спомини вояка УПА / О. Плечень. – К.: Вид-во «Сучасність», 1997. – 216 с.
6. Літопис УПА. Третя Подільська Воєнна округа УПА «Лисоня». Документи і матеріали. – Т.12. / Ред. Є. Штендера. – Торонто: Видавництво Літопису УПА, 1989. – 352 с.
7. Шаповал Ю. Чи розкрито останню таємницю УПА? / Ю. Шаповал // День. – К., 2005.
8. Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки – учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни / М. Савчин. – К.: Смолоскип, 2003. – 546 с.

9. <file://localhost/d:/Квазіенциклопедія ОУН-УПА.mht>

Слюсаренко П.Н. Женщины украинской повстанческой армии. В статье освещаются малоизвестные факты деятельности украинских женщин в период украинского движения сопротивления 1942–1952 гг.

Ключевые слова: Украинская повстанческая армия, украинские женщины, связистка, украинское движение сопротивления, стрелец, борьба, боевик, патриот, проводник.

Sliusarenko P.N. The woman of Ukrainian rebel army. The little-known facts of activity of Ukrainian women in the years of Ukrainian resistance movement (1942-1952) are revealed in the article.

Key words: Ukrainian rebel army, Ukrainian women, Ukrainian resistance movement, shot, militant, patriot, guide, signalwoman.

УДК 94(477):[821.161.1.09:351.751.5]"1920/1930"

Стоян Т.А.,

*канд. істор. наук, доцент, професор кафедри історії та філософії історії
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*

*Політична цензура 1920–1930-х років та її вплив
на митців України: М.О. Булгаков*

У статті розкриваються деякі аспекти повсякденного життя та творчості М.О. Булгакова за умов тотального ідеологічного контролю. Особлива увага приділяється політичному впливу на митця органів радянської цензури.

Ключові слова: М.О.Булгаков, політична цензура, література, мистецтво, театральний репертуар.

Дослідники історії культури, особливо літературної та мистецької спадщини її видатних представників, переймаючись пошуком великих українців, зараховують до «земляків» П.І.Чайковського, М.В.Гоголя та ін. Не став винятком і М.О.Булгаков. Він народився у Києві, протягом 1901–1909 рр. навчався у першій гімназії, на медичному факультеті Київського університету (1916). За роки революції та громадянської війни служив в армії Директорії УНР, згодом у Добровільній армії, тобто був безпосереднім учасником буремних подій. Дві третини його короткого, але продуктивного життя, тісно пов'язані з Україною, хоча літературна творчість розгорталася у Москві. Вона виявилася плідною, якщо враховувати кількість написаних творів, їх тематичне розмаїття, але і драматичною, позаяк художня творчість письменника знаходилась під постійним наглядом органів політичної цензури.

Метою цієї наукової розвідки є з'ясування специфіки індивідуального застосування механізму діяльності органів політичної цензури в СРСР на прикладі М.Булгакова та його творів як її об'єкта.

Сучасна зарубіжна історіографія проблем становлення та функціонування радянської системи політичної цензури 1920 – 1930-х років має десятки монографій, дисертаційних досліджень, збірників документів та матеріалів, присвячених висвітленню діяльності письменників, композиторів, кінорежисерів за умов тотального політико-ідеологічного нагляду за ними штатних радянських цензорів. Так, протягом 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. історики та архівісти видали ґрунтовні тематичні збірники, в яких постають основні етапи формування радянської цензури в галузі літературного життя суспільства [1], а також висвітлюються особливості життя і творчості В.Е.Мейерхольда [2], обставини смерті поета С.О.Єсеніна [3], творчий шлях композитора Д.Д.Шостаковича[4], поета і театального діяча О.Е.Мандельштама[5]. Документи і матеріали вказують на відносини радянської влади і творчої інтелігенції, на ідеологізацію літератури та мистецтва, на політичні утиски й суцільне цензурування художніх творів. Українська історична наука, за деяким винятком [6], а тим паче культурологічна, не вивчають історії взаємин інтелігенції з органами політичної цензури, розглядаючи переважно наслідки репресій.

Джерельна база, яку становлять опубліковані збірники документів, а також періодика цього періоду та архівні фонди радянських органів влади, забезпечує об'єктивне і системне дослідження історії створення та діяльності політичної цензури. З'явилися монографії Б.В. Соколова про ставлення «великого кормчого», тобто Сталіна, до М.Булгакова і О.Мандельштама [7], а також книга С.М.Волкова про творчість Д.Шостаковича, про його сталінське «оточення» [8].

Опубліковані протягом 2002 – 2006 рр. збірники документів [9], які стосуються діяльності органів політичної цензури в СРСР, дозволяють з'ясувати специфіку індивідуального застосування її механізму, об'єктом якої був М.Булгаков та його художні твори. Вони почали з'являтися у 1924 р., а 20 грудня 1925 р. Головне управління у справах літератури та видавництва Наркомосу РСФРР визнало їх «неприхованою контрреволюцією» [10]. Органи цензури, виконуючи профілактичну політико-ідеологічну функцію, намагалися схилити письменника до методу соцреалізму, вдаючись до заборон, вилучень, обмежень, залякування та відвертого цькування. 7 травня 1926 р. ОГПУ провело обшук на квартирі М. Булгакова [11] та конфіскувало щоденники письменника. Їх було опубліковано лише у 1997 р. [12]. Нова економічна політика, яку так майстерно змальовано в «Собачем сердце», судячи з активізації діяльності органів політичної цензури, не торкнулася духовного життя та культури, хоча відносна лібералізація мала місце. Ідеологічний контроль за літературою та мистецтвом стримував вільнодумство і «зміновиховство», унеможливаючи їх масове поширення.

Революція та громадянська війна, які набули в Україні форм національно-визвольної боротьби, виявилися для М.Булгакова особистою драмою, оскільки він назавжди втратив родинні зв'язки, друзів, повсякденну культуру дореволюційного Києва. Весною 1918 р. він повернувся до рідної домівки на Андріївському узвозі, 13, став очевидцем перманентності форм влади, які з небувалою плінністю змінювалися одна за одною. Військовий лікар виявився геніальним художником, майстром літературного стилю. Його твори – роман «Белая гвардия» (1924), п'єси «Дни Турбиных» (1926), «Бег» (1927), увібрали особисті враження від побаченого та пережитого в Україні, можна віднести до історико-біографічного жанру. Саме вони стали предметом жвавого обговорення на засіданнях колегії Наркомосу РСФРР, Головліту, оргбюро та політбюро ЦК ВКП(б) протягом другої половини 20-х років. Історичний роман «Белая гвардия» не згадується органами політичної цензури, бо не потрапив до театрального або кінематографічного репертуару, тобто не набув статусу публічності. Доля інших творів та їх автора виявилася значно драматичнішою.

Театральна сценізація п'єс «Бег» та «Дни Турбиных», які М.Булгаков запропонував провідним театрам Москви, викликала обурення головних цензорів. Так, 24 вересня 1926 р. колегія Наркомосу РСФРР, на засіданні якої були присутні нарком освіти А.В.Луначарський, історик М.М.Покровський, колишній головлітовець М.Л.Мещеряков, дозволила лише Московському художньому театрові (МХАТ) постановку п'єси «Дни Турбиных», але на один сезон та з «деякими купюрами» з боку Головного репертуарного комітету. Однак, нехтуючи рішенням наркомату освіти, сектор політичного контролю ГПУ заборонив її постановку. А.В. Луначарський, довідавшись про цей факт, особисто звернувся до голови Раднаркому СРСР О.І.Рикова з листом [11, с. 68], зазначивши «...небажаність і навіть скандальність» подібного кроку силових структур. 30 вересня 1926 р. політбюро ЦК ВКП(б), заслухавши повідомлення А.В. Луначарського, В.Р. Менжинського, В.Г.Кноріна постановило не скасовувати рішення колегії Наркомосу, тобто дозволило постановку п'єси М.Булгакова. Дозвіл діяв протягом театрального сезону, відтак наступного року виникло питання про його продовження. Дивно, але цього разу прохачем виявився член оргбюро ЦК ВКП (б), нарком землеробства РСФРР О.П. Смірнов. 8 жовтня 1927 р. він звернувся до політбюро з пропозицією щодо скасування рішення про заборону п'єси «Дни Турбиных», оскільки «...річ художньо витримана, корисна. Розмови про якусь контрреволюційність є абсолютно невірні» [11, с.76]. Політбюро шляхом опитування членів дозволило постановку п'єси «Дни Турбиных». Навіть К.С.Ворошилов, як «фахівець» з історії «білого руху», не заперечував проти пропозиції О.Смірнова. На нашу думку, прихильність наркома землеробства до булгаківської творчості була зумовлена не художніми смаками радянського чиновника, а номенклатурними мотивами: голова РНК СРСР О.Риков не забув прохання А.Луначарського, і схоже доручив членові союзного уряду вирішити цю проблему.

Завершувався НЕП, а разом і так звана духовна відлига. Наприкінці 1928 р. антибулгаківська кампанія набула нової хвилі, яку сколихнуло звернення представників об'єднання «Пролетарський театр» до Сталіна. Вони писали про «праву небезпеку», яка ніби загрожувала художній літературі та театрові, дбаючи про необхідність «просування» революційної тематики і «революційного трактування класиків». Їх обурення було викликане тим, що МХАТ дозволив постановку п'єси

«Бег», яка, на переконання пролеткультівців, виявилася «... слабо замаскованою апологією білої героїки, значно виразнішим виправдовуванням білого руху, ніж це було виконано в «Днях Турбиных» [11, с.86]. Автор, наголошували вони, показав «білу еміграцію як жертву», поставив «... чотири явно антирадянські п'єси в трьох найбільших театрах Москви», а «...органи пролетарського контролю над театром фактично безсилі щодо таких авторів як Булгаков. Приклад: «Бег», заборонений нашою цензурою, і всеодно подолавший цю заборону!, у той час, як всі інші автори (у тому числі комуністи) підпорядковані контролю реперткому» [11, с. 87]. Драматурги, режисери, критики, які підписали цього листа, вимагали від Сталіна конкретної політичної оцінки творчості М.Булгакова. Дозвіл на постановку п'єс давався письменникові важко, а його інтелектуальним охоронцем певний час був А.Луначарський, котрий знався на літературних справах. Реалістичне висвітлення громадянської війни М.Булгаковим, враховуючи його військове минуле, не додавали оптимізму радянським цензорам, які вишукували методи і форми впливу на нього.

Політичним опонентом М.Булгакова був керівник Головреперткому Ф.Ф.Раскольніков, котрий заборонив постановку булгаківських п'єс: «Зойкиной квартиры» в Театрі ім. Євг. Вахтангова, «Бег», «Дни Турбиных» – у МХАТі [10, с. 140]. У 1929 р. Ф.Раскольніков очолював Раду у справах мистецтв та літератури, відтак особисто долучився до формування театрального репертуару, до списку заборонених творів, серед якого опинилися і п'єси М.Булгакова. Вони були майже однолітками: М.Булгаков народився у 1891 р., а Ф. Раскольніков – у 1892 р. майбутній драматург подався до університету, а його опонент до лав РСДРП(б) у 1910 р. Герой громадянської війни, публіцист, радянський цензор, головний редактор журналу «Красная новь», дипломат в Афганістані, Естонії, Данії, Болгарії – віхи громадсько-політичної кар'єри Ф.Раскольнікова. Він потрапив до історії не тому, що заборонив п'єси М.Булгакова, а за інших обставин: у квітні 1938 р., усвідомлюючи небезпеку арешту в СРСР, колишній політцензор та діючий дипломат відмовився повертатися на батьківщину. 17 серпня 1939 р. він падіслав Сталіну «Відкритого листа» [13], в якому викрив функціонування системи політичної цензури, трагічні наслідки масових репресій проти військових.

«Літературний фронт» знаходився під постійним ідеологічним контролем партійних органів. Так, 6 січня 1929 р. заступник завідувача відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) П.М.Керженцев надіслав до політбюро доповідну записку стосовно необхідності заборони п'єси «Бег». Це була перша розгорнута партійна характеристика булгаківських п'єс. Її автор одразу підкреслив, що М.Булгаков «... ідеалізує керівників білогвардійщини і намагається викликати до них симпатію глядачів» [11, с. 91]. Спостережливий цензор звернув увагу на відмінність булгаківських творів: якщо в «Днях Турбиных» автор засуджував «білих вождів», то «Бег» – це «... апофеоз Врангеля і його найближчих помічників». П.Керженцев дав розгорнуту характеристику персонажів п'єси «Бег», здійснив політичний аналіз її змісту, захоплюючись позитивними епітетами на адресу генерала Хлудова та «хороброго командира» Чарноту. Партійний цензор вимагав від автора застосування «... правильного політичного критерія до викладу фактів», зазначав історичність фактів в п'єсі «Бег» та вигадані сюжети в «Днях Турбиных». Він виокремив «політичну концепцію» та «психологічну установку» М. Булгакова: співчуття «білогвардійцям», які опинилися на чужині, позаяк «...він не звинувачує своїх героїв, а виправдовує їх» [11, с. 95]. Необхідно зазначити вишуканий стиль літературного критика, характерний для П.Керженцева – історика, публіциста, активного пролеткультівця, директора Інституту літератури [12]. Його обурювало те, що М.Булгаков показує зрадниками лише фінансистів-промисловців, а «... кадрове офіцерство та генералітет» вірними синами і «патріотами єдиної і неподільної». Терміни «дрібнобуржуазна ідеологія», «класова сутність білогвардійського руху», «класова природа», якими пересипана доповідна записка П.Керженцева, вказували на його ідеологічну зашореність, яку він не приховував. Мета булгаківської п'єси, на переконання агітпропівця П.Керженцева, зрозуміла: «... реабілітувати і звеличити художніми прийомами і методами театру вождів та учасників білого руху і викликати до них симпатії та співчуття глядачів» [11, с. 95]. Вердикт П.Керженцева був категоричним: «Необхідно заборонити п'єсу «Бег» до постановки і запропонувати театрові припинити всяку попередню роботу над нею (бесіди, читку, вивчення ролей та ін.» [11, с. 96]. Він вважав неприпустимим одночасну постановку трьох п'єс

М.Булгакова – «Дни Турбиных», «Бег» та «Багряный остров». Прем'єра останньої відбулася 11 грудня 1928 р. на сцені Московського камерного театру, але на початку червня 1929 р. була заборонена [15]. Партійна критика подіяла, а профспілки відмовилися замовляти п'єсу до вистави, хоча справжня причина її усунення зі сцени театрів – ідеологічна чистка театрального репертуару, яка тривала протягом 1929 – 1931 рр., яку не витримали твори М.Булгакова. Художня рада Головреперткому, членом якої був уже згаданий Ф.Ф.Раскольников, також висловила протест проти п'єси опального драматурга.

Доповідна записка П.Керженцева була розглянута на політбюро 14 січня 1929 р., яке створило комісію для винесення остаточного рішення стосовно п'єси «Бег», членами якої призначили К.С.Ворошилова, Л.М.Кагановича, О.П.Смірнова, а 29 січня К.Ворошилов надіслав відповідь: «До питання про п'єсу Булгакова «Бег» повідомляю, що члени комісії познайомилися з її змістом і визнали політично недоцільним постановку п'єси в театрі» [11, с. 98–99].

На початку лютого 1929 р. до «камерної» дискусії про політичну оцінку булгаківських творів долучився Сталін. Зокрема, 1 лютого він відповів на лист представників об'єднання «Пролетарский театр», адресуючи його лідерів В.М.Білл-Белоцерковському. Партійний лідер визнав неправильно постановку питання про наявність «правих» чи «лівих» у художній літературі, позаяк подібні визначення – це «поняття партійне, власне – внутрішньопартійне» [16, с. 326–329]. Ставлення Сталіна до булгаківських п'єс, а він назвав три – «Бег», «Дни Турбиных», «Багряный остров», загалом негативне. Перша з них, на переконання Сталіна, була «антирадянським явищем». Він висловив власне бачення проблеми «... я не мав би нічого проти постановки «Бега», якщо б Булгаков додав до своїх восьми снів ще один або два сні, де б відтворив внутрішні соціальні пружини громадянської війни в СРСР, щоб глядач зумів зрозуміти, що усі ці, по-своєму «чесні» Серафіми і всілякі приват-доценти, виявилися викинутими із Росії не за прихоті більшовиків, а лише тому, що вони сиділи на шиї у народу (незважаючи на свою «чесність»), що більшовики, виганяючи геть цих «чесних» експлуататорів, здійснювали волю робітників і селян і тому діяли абсолютно вірно» [16, с. 327]. П'єси М. Булгакова ставили лише тому, як вважав Сталін, що «... своїх п'єс, придатних для постановки, не вистачає». Для Сталіна «Дни Турбиных» – це насамперед «...демонстрація всездолаючої сили більшовизму» [16, с. 329], тому що автор підсвідомо визнав крах білого руху.

Єдиним, хто продовжував наполягати на постановці п'єси «Дни Турбиных», був А.Луначарський. 12 лютого 1929 р. він надіслав листа Сталіну, в якому виклав обставини дозволу п'єси протягом 1926–1927 рр., а також пригадав телефонне розпорядження партійного лідера стосовно скасування заборони щодо постановки булгаківського твору. Його спонукав до цього П.Керженцев, помістивши 9 лютого в газеті «Правда» статтю про заплановану зустріч Сталіна з українськими письменниками. Її автор звинувачував керівництво Наркомосу РСФФР, яке «не звільнилося від великодержавного шовінізму», дозволивши МХАТу постановку п'єси «Дни Турбиных», яка «... викривляє український революційний рух та ображає українців» [9, с. 108]. Випад агітпропівця П.Керженцева стосувався безпосередньо А.Луначарського, котрий підкреслив постійне прагнення окремих працівників Агітпропу ЦК ВКП(б) нав'язати Наркомосу «правий ухил». Лист наркома освіти виявився своєрідною розвідкою. «Якщо Політбюро ЦК змінило своє ставлення до «Дней Турбиных» і обстоює точку зору Агітпропу, – запитував Анатолій Васильович, – то я прошу дати нам відповідне розпорядження, яке ми негайно виконаємо. Якщо цього немає, то я прошу дати вказівку Агітпропу, щоб він не ставив нас і себе в складне і неправдиве становище» [9, с. 109]. Залежність Наркомосу від партійних органів не дивина, але А.Луначарський захищав не М.Булгакова, а передусім власні номенклатурні повноваження. Він не дочекався відповіді Сталіна, для якого М.Булгаков став остаточно «антирадянським явищем».

Зустріч Сталіна з українськими літераторами, яку ретельно готував П.Керженцев, відбулася 12 лютого 1929 р. Вона мала теоретико-методологічне спрямування, позаяк її завданням, судячи з перших слів Сталіна, було обґрунтування єдиного принципу розвитку національної культури «... на основі загального соціалістичного змісту». Сталін демагогічно запевняв письменників про перспективи розвитку української культури, але звів розмову до засвоєння ними його визначення культури: «Форма – національна, зміст – соціалістичний» [9, с. 103]. Згадуючи «попутників», тобто літераторів і митців, які не пристали до комуністичної ідеї, Сталін торкнувся творів М.Булгакова.

«Якщо взяти його «Дни Турбиных», чужа він людина, безумовно. – наголосив Сталін. – Навряд – він радянського способу мислення. Однак, своїми «Турбинами» він приніс все-таки велику користь, безумовно» [9, с. 104]. Вона, на його переконання, полягала в тому, що письменник показав психологічну перемогу більшовиків над білою гвардією, навіть не усвідомлюючи того. Так розмірковував літературний критик Сталін, котрий дуже полюбляв редагувати твори великих майстрів художнього слова. Він незворушливо говорив про заборону п'єси «Бег», тому що «Булгаков, – на те він і Булгаков, не захотів «свідомо чи підсвідомо» показати причини вигнання його персонажів – Серафіми та приват-доцента, оскільки «... народ не хоче, щоб такі люди сиділи у нього на шиї» [9,с.106]. Сталін не пояснював українським літераторам іншого: чому виселяли українських заможних селян, які були народом, не сидівши на шиї держави. Залишаючи політичні оцінки «праві» та «ліві» для внутріпартійних розборок, Сталін запропонував стосовно М. Булгакова інші формулювання: пролетарський або непролетарський підхід, радянський та антирадянський. «Отже, – підсумовував він розмову, – про долю національних культур в епоху переходу до соціалізму, в епоху диктатури пролетаріату, і про характер української літератури я сказав» [9,с.107]. Політичний інструктаж українських письменників, проведений особисто Сталіним, означав ідеологічну уніфікацію літературного життя в країні. Він не стосувався М. Булгакова, хоча сталінська оцінка окремих творів митця в контексті розвитку української культури, була цілком повчальною: унеможливити звеличення «білих» чи «жовто-блакитних» героїв громадянської війни.

Комбінована кампанія переслідування М.Булгакова, до якої долучилися політбюро ЦК ВКП(б), особисто Сталін, керівництво Головліту, органи політичного контролю ГПУ, преса, творчі спілки, змусили письменника просити дозволу покинути країну. 30 липня 1929 р. начальник Головного управління РСФРР О.І.Свідерський інформував секретаря ЦК ВКП(б) О.П.Смірнова про розмову з письменником. «Я мав тривалу бесіду з Булгаковим. Він справляє враження зацькованої і приреченої людини. Я навіть не певен, що він психічно здоровий» [9,с.114], – підкреслив Свідерський. Дотримуючись принципу номенклатурної підлеглості, О. Смірнов звернувся з листом до В.М. Молотова, в якому пропонував не цькувати М.Булгакова, а «...перетягнути його на нашу сторону», але не випускати за кордон, тому що виїзд «... з такими настроями – означатиме збільшення кількості ворогів» [9, с. 115]. Він запропонував Агітпропу «повозитися» з письменником, схилиючи його до співпраці, тому вважав доцільним повернути щоденники, вилучені ОГПУ. П'єса М.Булгакова «Бег», судячи з доповідної секретаря ЦК ВКП(б) О.Смірнова про роботу Головного управління від 5 серпня 1929 р., стала для цензурних установ камнем спотикання: «... вся пролетарська громадськість і партійні організації разом з Керженцевим і Головреперткомом були проти «Бега», а Свідерський за безумовну постановку «Бега» [9, с. 119]. Керівник Головного управління дійсно визнавав художні переваги булгаківського твору, тому пропонував внести деякі зміни і дозволити постановку. П.Керженцев теж не заперечував проти постановки, але не в МХАТі, а на сцені Театру ім. Євг. Вахтангова. Складається враження, ніби п'єса виконувала функцію внутрішньої цензури партноменклатури, яка своїм ставленням до неї виявляла безмежну відданість пролетарському мистецтву та ідеям комунізму.

5 травня 1930 р. М.Булгаков особисто звернувся до Сталіна з проханням прийняти його, позаяк не бачив інших засобів порятунку. Того самого дня політбюро звільнило Ф.Раскольнікова з посади головного редактора журналу «Красная новь». Промайнув рік, а М.Булгаков відповіді не отримав, тому 30 травня 1931 р. звернувся вдруге до Сталіна з листом. Він просив його про надання відпустки з 1 липня до 1 жовтня 1931 р., позаяк після півтора року мовчання «... в мені запалали нові творчі задуми» [17, с. 181–182], але для їх виконання бракувало сил і можливостей. Геніальний драматург виклав причини його хворобливого стану, починаючи з кінця 1930 р.: «багаторічне цькування». «На широкому полі словесності російської в СРСР я був один-самісенький літературний вовк. Мені радили пофарбувати шкіру. Незграбна порада. Крашений вовк чи ні, стрижений вовк чи ні, він всеодно не схожий на пуделя» [17,с.182] – з сумом та іронією писав М.Булгаков. Він зазначав, що йому «прищеплена психологія в'язня», з якою не може творити вільно і плідно, тому просив на виїзд із СРСР. М.Булгаков згадав про розмову між ним та Сталіним по телефону у квітні 1930 р., під час якої вождь ніби погодився випустити письменника за кордон. Прохання М.Булгакова про виїзд на південь Франції для лікування було надіслано

Сталіну 11 червня 1934 р., але його не випустили. Лист було написано з Ленінграда, де М.Булгаков перебував на гастролях МХАТу під час постановки п'єси «Дни Турбиных». Натомість критичні зауваження самого Сталіна на булгаківського «Мольєра», критика П.Керженцева. 4 лютого 1938 р. М.Булгаков звернувся до Сталіна з проханням дозволити драматургу М. Ердману повернутися після заслання до Москви, щоб «... вийти зі стану самотності та душевного пригнічення» [17, с. 184]. За себе не дбав, змирився з «психологічним ув'язненням», особливо за умов масового політичного терору.

З викладеного доходимо висновку, що постать М.О.Булгакова та його літературна творчість заслуговують на системне науково-історичне та культурологічне дослідження. Політичний вплив на митця органів радянської цензури розкриває лише один з аспектів повсякденного життя та творчості видатного митця за умов тотального ідеологічного контролю. Він був не єдиним, хто потрапив до цензурної паутини. Роки революції та громадянської війни висвітлювали О.Толстой, О.Серафимович, О.Фадєєв, М.Шолохов, але вони не зазнали такої виснажливої ідеологічної опіки з боку Сталіна та цензури, хоча їхні твори безжалісно редагували політредактори. Їх запопадливе ставлення до М.Булгакова пояснюється реалістичним відтворенням соціально-психологічного аспекту громадянської війни, не класового, не формаційного, а доленосного для суспільства. Митець висвітлив трагедію покоління, злам соціуму, його руїну, почуття паріотизму та обов'язку. Політична цензура сприйняла його п'єси з позиції класової моралі, ідеології більшовизму, тому знайшла у них ідеалізацію «білогвардійщини». Митець акцентував увагу на подіях в Україні, що зумовило особливе зацікавлення прискіпливих цензорів.

Література

1. Счастье литературы – государство и писатели. 1925-1938 гг.: Документы. – М.: РОССПЭН, 1997. – 319 с.; Литературный фронт. История политической цензуры. 1932-1946 гг.: Сб. документов. – М.: Энциклопедия российских деревень, 1994. – 273 с.; Литературный архив: Материалы по истории литературы и общественной мысли. – СПб.: Наука, 1994. – 398 с.; В тисках идеологии: Антология литературно-политических документов. – М.: Книжная палата, 1992. – 511 с.
2. В.Э.Мейерхольд и другие: Документы и материалы. – М.: ОГИ, 1998 (мн.)
3. Смерть Сергея Есенина: Документы, факты, версии. – М.: Наследие, 1996. – 414 с.
4. Дмитрий Шостакович в письмах и документах. – М., 2000. – 567 с.
5. Материалы об О.Э.Мандельштаме. – СПб.: Академический проект, 1993. – 407 с.
6. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. – К., 1999. – С.65 – 74; Масненко В.В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – №6. – С.81-90; Шаповал Ю. Комуністична цензура в Україні: штрихи до портрета // Шаповал Ю. Україна ХХ ст.: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С.158 – 207; Каракоз О.О. Цензура в публічних бібліотеках України: Сутність та форми прояву (1917-1939 рр.): автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 2006. – 20 с.; Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр.: автореф. дис... канд. істор. наук. – К., 2007. – 23 с.
7. Соколов Б.В. Сталин, Булгаков, Мейерхольд. Культура под сенью великого Кормчего /Б.В. Соколов. – М.: Вече, 2004. – 379 с.
8. Волков С.М. Шостакович и Сталин: художник и царь / С.М. Волков. – М.: Эксмо, 2006. – 654 с.
9. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)- ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917–1953 / Под ред. акад. А.Н.Яковлева; сост. А.Артизов, О.Наумов. – М.: МФД, 2002. – 872 с.; Цензура в Советском Союзе. 1917–1991: Документы / Сост. А.В.Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – XXII. – С. 86-99.
10. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991: Документы / Сост. А.В.Блюм. – М.: РОССПЭН, 2004. – XXII. – С. 86-99.
11. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)- ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917 – 1953 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. А. Артизов, О.Наумов. – М.: МФД, 2002. – С.746
12. Булгаков М.А. Дневник. Письма. 1914 – 1940 / М.А. Булгаков. – М., 1997. – 289 с.
13. Письмо Ф.Ф.Раскольникова Сталину // Огонек. – 1987. – №26. – С.34 – 35.
14. Максименков Л.В. Сумбур вместо музыки. Сталинская культурная революция 1936 – 1938 / Л.В. Максименков. – М., 1997. – С.86.
15. ольшая цензура. Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917-1956. – М., 2005. – С.209.
16. Сталин И.В. Сочинения. – М., 1949. – Т.11. – С.326–329.
17. Октябрь. – 1987. – №6. – С.181–182.

Стоян Т.А. Политическая цензура 1920–1930-х годов и её влияние на творцов Украины: М.А. Булгаков. В статье раскрываются некоторые аспекты повседневной жизни и творчества М.Булгакова в условиях тотального идеологического контроля. Особое внимание уделяется политическому влиянию на творца органов советской цензуры.

Ключевые слова: М.А. Булгаков, политическая цензура, литература, искусство, театральный репертуар.

Stoyan T.A. Political censorship between 1920 and 1930 and its influence on the creators of Ukraine: Bulgakov M.A. Some aspects of an everyday life and M.Bulgakov's creativity in the conditions of the total ideological control are uncovered. The special attention to the political influence of bodies of the Soviet censorship on the creator.

Key words: M.Bulgakov, political censorship, the literature, art, theatrical repertoire.

УДК 930.2:378.4.091.212(477-25)

Чигирик І.І.,

*аспірантка кафедри давньої та нової історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Матрикул як джерело вивчення правового статусу
студентства університету Св. Володимира*

У статті на основі широкого кола архівних джерел та літератури досліджується один із різновидів університетських документів – матрикул як джерело до вивчення правового становища студентів університету Св. Володимира. Аналізуються окремі статті правил для студентів університету Св. Володимира, які також обумовлювали правовий статус вихованців.

Ключові слова: матрикул, правила, студенти, університет Св. Володимира.

Сьогодні без залікової книжки неможливо уявити собі сучасного студента. Вона є чи не найголовнішим його документом, де викладачі фіксують результати перевірки знань, зокрема складання заліків, семестрових і державних екзаменів. Залікова книжка – обов'язковий документ протягом усіх років навчання у закладах I–IV рівнів акредитації поряд з екзаменаційною відомістю й навчальною карткою [1, с. 196]. Проте, не кожний знає, що у минулому цей документ мав іншу назву – «Матрикул». Варто зазначити, що існує кілька значень цього терміна.

Зокрема, у «Словнику іншомовних слів» [2] записано, що термін «Матрикул» походить (від лат. *matricula* – список): 1) офіційний список певних осіб (наприклад, студентів університету); 2) у католицькій церкві список осіб церковної парафії, або доходів її та записи актів громадянського стану; 3) залікова книжка студента [2, с. 345].

Так, у одному із найвідоміших енциклопедичних словників за редакцією Ф.О. Брокгауза та І.О. Ефрона зазначається, що матрикули – це письмові записи відомих осіб. Далі пояснюється, що в університетах, наприклад, це був список, до якого вносилися студенти після вступу, «...и свидетельство, которым эта имматрикуляция удостоверяется» [3, с. 812].

«Словарь современного русского литературного языка» [4] подає два значення цього терміна. У першому випадку – це документ, що видавався студенту, вихованцю навчального закладу і слугував «для отметок о прохождении курса» [4, с. 709 – 710]. У другому значенні, знову ж таки, це – офіційний список осіб «...какого-либо сословия, общества, учреждения (напр. студентов университета), взносов, доходов и т.д.» [4, с. 710].

Цікаве визначення міститься в «Толковом словаре великорусского языка» В.І. Даля [5]. Зокрема, там зазначається, що матрикул або матрикула – це виписка у вигляді свідоцтва, посвідчення; прийомний лист студента, свідоцтво на це звання. А також «...матрикулований студент – не простой или вольный слушатель, а принятый в это звание, по испытанию» [5, с. 498].

Наприклад, у «Большой энциклопедии» за редакцією С.М. Южакова [6] під «Матрикулами» розумілися списки осіб і прибутків. В університетах, як трактується далі в енциклопедії, «Матрикулами» називалися книги, до яких вносили «имена студентов при их поступлении» [6, с. 727]. В «Толковом словаре русского языка» під редакцією проф. Д.М. Ушакова знаходимо, що матрикули – це посвідчення, яке підтверджувало зарахування до вищого навчального закладу, а також слугувало заліковою книжкою [7, с.162].

Аналогічні тлумачення слова «Матрикул» є і в інших словниках [8]. Однак, хотілося б підкреслити, що не всі енциклопедії подають цей термін взагалі [9].

Якщо розглядати матрикул у значенні «Списку певних осіб», то одного із перших, хто досліджував це питання, можна назвати С. Пономарьова. Він за допомогою «Академічних списків» навів деякі статистичні дані за кількістю випускників, вільних слухачів, студентів, які не закінчили курс навчання в університеті Св. Володимира, кількості медалей та стипендіатів, число осіб, які здобули вчену ступінь за 50 років існування навчального закладу. Як наголошував сам автор, серед ювілейних видань університету «...есть одно, очень скромное по объёму, но чрезвычайно интересное по содержанию, это «Академические списки» [10, с.1]. Той, хто мав щастя бути вихованцем університету, продовжував С. Пономарьов, «...пересматривает их не без волнения и многое читает между строками» [10, с. 1].

Однією з перших серед істориків, що розпочала дослідження «Послужних списків як історичного джерела» [11] та «Алфавітних списків як історичного джерела» [12], можна виділити науковця Г.І. Щетініну. Зокрема, вивчаючи студентство, за допомогою «Алфавітних списків», вона зазначала, що за своїм характером списки належать до офіційних документів. Відповідно до їх цільового призначення всебічний адміністративний контроль за студентами, як продовжувала дослідниця, вони містять «...точные, достоверные факты, объективно характеризующие студенчество» [12, с. 112].

Якщо ж розглядати «Матрикул» у такому значенні як «Виписка у вигляді свідоцтва», «Посвідчення на звання студента», «Білет на проживання», «Залікова книжка», то варто зазначити, що, на жаль, одне з найцікавіших питань, а саме – матрикул як джерело вивчення правового статусу студентства університету Св. Володимира, не було ще предметом спеціального вивчення істориків, що визначає актуальність цієї теми. Метою та завданням нашої статті є на основі нововиявлених першоджерел та літератури зробити глибокий, історичний аналіз матрикула як джерела вивчення правового статусу студентства університету Св. Володимира.

Зазначимо, що опрацювавши великий пласт наявної літератури, що має безпосереднє відношення як до історії студентства в цілому та студентства університету Св. Володимира зокрема [13], ми звернули увагу на те, що інформація про цей документ і досі залишається малодослідженою. Здебільшого автори якщо і згадували про матрикул, то, як правило, ці дані обмежувалися кількома реченнями.

Так, із загальною картиною життя студентства до революційних університетів знайомить нас праця Б. Фромета «Очерки по истории студенчества в России» [14]. Описуючи масові студентські заворушення серед студентів 1861 р., автор зауважує, що під «Матрикулами» у Дерптському університеті були відомі правила для студентів, надруковані в особливих книжечках, «раздаваемые всем учащимся» [14, с. 33].

У «Историко-статистических Записках об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского Университета Св. Владимира (1834 – 1884)» [15], виданих за редакцією проф. В.С. Іконнікова, також є згадка про «Матрикул». А саме – у записці помічника бібліотекаря І.Г. Савенка згадується, що для поповнення студентського відділу книгами, спочатку призначалася сума, «...собираемая со студентов за матрикулы» [15, с. 321].

Наприклад, у статті Л.М. Іскри «Б.Н. Чичерин и Университетский вопрос в начале 60-х годов XIX века» [16] наголошується, що восени 1861 р. студентам повідомили про видання нових університетських правил, за якими заборонялися зібрання, каси взаємодопомоги передавалися під

безпосередній контроль керівництва, вводилася обов'язкова плата за навчання. Щоб запобігти проникненню до університету сторонніх осіб, «...вводились матрикулы (где были написаны правила для студентов), служившие пропуском» [16, с. 37].

У публікації С.І. Посохова «Регламентация студентского життя в университетах Российской империи: питання історіографії» [17], також зустрічається назва вказаного документа, в якій автор зазначає: «вместе с матрикулом, получает каждый студент экземпляр сих правил» [17, с. 115].

Біографічний словник Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона, містить дані, що до часів перебування на посту міністра народної освіти графа Є.В. Путятіна «...относятся беспорядки в Санкт-Петербургском и Московском университетах, вызванные введением матрикул» [18, с. 694].

Дещо більше інформації стосовно матрикула ми знайшли у «Материалах для истории гонения студентов при Александре II» [19]. У цьому виданні детально описуються студентські заворушення 1861 р. у Санкт-Петербурзькому університеті у зв'язку з його закриттям та введенням нових правил. Зокрема, у виданні зазначається, що у червні 1861 р., за ініціативою Міністерства народної освіти, Радою Санкт-Петербурзького університету створили тимчасову комісію. Їй було доручено скласти проект правил щодо прав та обов'язків студентів під час перебування їх у навчальному закладі. Крім інших питань, комісія запропонувала «...матрикулы, которые должны были содержать в себе все университетские правила, относящиеся к студентам» [19, с. 87].

Термін «Матрикул» також часто можна зустріти у спогадах студентів та викладачів університету. Так, І.П. Білоконський, згадуючи про студентське життя в університеті Св. Володимира, зазначає: розповідали, що коли одного разу Київський університет відвідав міністр народної освіти гр. Толстой, то не повірив, що бачить студентів, «...и предложил проверить по матрикулам» [20, с. 236].

Наприклад, колишній студент університету Св. Володимира В. Чеважевський згадував: «По упряднённому ныне университетскому уставу 1863 г. студенты университета юридически признавались частными лицами, посетителями лекций, слушателями; посещение лекций для них было не обязательно; обязательна была выправка «матрикулярного билета», как вида на жительство [...]» [20, с. 205].

Необхідно вказати також, що ми вивчали праці відомих сучасних російських істориків як О.Є. Иванов та Ф.О. Петров. Зокрема, перший із них багато років відтворює загальну картину студентського життя – правовий статус, національний та віковий склад, звичаї, матеріально-побутові умови, студентство за кордоном та ін. [21] Дослідження Ф.О. Петрова «Формирование системы университетского образования в России» [22] вважається однією з найкращих наукових праць сучасної історіографії, присвяченої формуванню університетської освіти першої половини ХІХ ст. Так, автором зроблена спроба на основі комплексного вивчення багаточисельних джерел висвітлити складові системи університетської освіти Російської імперії, включаючи студентство, якому автор присвятив один із томів своєї монографії. Однак, на жаль, і у цих наукових доробках інформація про таке цікаве джерело як «Матрикул», відсутня.

Також, слід зазначити, що правовий статус студентів університету Св. Володимира вже було предметом дослідження автора цієї статті. Попередніми темами публікацій стали: «Перші правила для студентів університету Св. Володимира як джерело вивчення соціально-правового становища студентства» [23]; «Міністерська інструкція 1835 р. університету Св. Володимира як джерело вивчення правового статусу студентів у перші роки діяльності навчального закладу» [24]; «Університетський статут 1863 р. як джерело вивчення правового становища студентів університету Св. Володимира» [25]. Однак, ми поділяємо точку зору Г.І. Щетініної, яка, досліджуючи «Алфавітні списки студентів як історичне джерело» [12] вдало зазначила: студентство при його різноманітності і ролі в суспільстві може бути представлене повно лише за умови «...привлечения комплекса других источников – программ, воспоминаний, писем, судебно-следственных материалов и других документов» [12, с. 112]. Тому, аналізуючи «Матрикул», спробуємо поглянути на цей документ в іншому ракурсі, а саме – як історичне джерело, та пролити світло на невідомі факти життя тогочасного студента.

У 1833 р. Миколою І був виданий Указ «Об учреждении в Киеве Университета с наименованием Императорским Университетом Св. Владимира» [26, с. 474]. З відкриттям нового

навчального закладу Міністерством народної освіти були видані і перші нормативні документи університету Св. Володимира: «Проект Статуту університету Св. Володимира 1833 р.» [27], «Правила для студентів» 1834 р. [28], «Інструкція інспектора студентів» 1835 р. [29], різноманітні циркуляри та Укази.

Головним нормативним документом університету був Статут. Саме згідно з його положеннями проводився контроль навчальної діяльності студентів, визначався їх правовий статус, регулювалася поведінка та внутрішній розпорядок в університеті. У свою чергу, на основі чинних положень, визначених Статутом склалися і інші документи нормативного характеру, такі як правила для студентів, Інструкція інспектора студентів та ін. Вони більш детально конкретизували та визначали права і обов'язки студентів.

Для забезпечення внутрішньої дисципліни серед студентів як у самому навчальному закладі, так і за його межами, видавалися також документи внутрішньо-університетського походження, за допомогою яких здійснювався нагляд та контроль. Зокрема, до них входили: білет для входу до університету [30], відпускний білет [31], лист на право слухання лекцій [32], лист на право користування книгами із бібліотеки та ін. Важливе місце серед цих документів посідав матрикул.

У таких нормативних документах університету Св. Володимира як Статут та «Правила для студентів», що були видані з відкриттям навчального закладу, про матрикул свідчення відсутні. Однак, у одному із звернень міністра народної освіти С.С. Уварова до попечителя Київського навчального округу Є.Ф. фон Брадке, що датується 2 жовтня 1835 р., знаходимо перші згадки про цей документ. Зокрема, міністр народної освіти звернувся з проханням до попечителя Київського навчального округу надіслати до міністерства висновки та відомості: «...подаються ли Студентам при вступлении в Университет Матрикулы, взывается ли за оные с Своекоштных и какая именно сумма, и куда она поступает, приложив экземпляр таковых матрикул» [33]. Вже 26 листопада того самого року ректор університету Св. Володимира М.М. Максимович звітував попечителю Київського навчального округу, що студентам університету Св. Володимира матрикули видаються, проте плата за них не стягується. Пояснював він це тим, що Рада університету не отримала «... никакого общего на то постановления» [34]. Крім цього, зауважував він, «...таковая плата, сколько известно Совету, не взималась во всех Русских Университетах» [34].

Можна припустити, що на звороті перших зразків матрикулів були надруковані правила для студентів. Підтвердження цього ми знаходимо в одному із звернень проректора університету Св. Володимира на ім'я попечителя Київського навчального округу від 11 вересня 1836 р. [35]. Так, у документі йдеться про те, що Указом від 18 грудня 1835 р., попечитель Київського навчального округу наказав ректору університету Св. Володимира М.М. Максимовичу «...сделать надлежащее распоряжение, касающееся раздачи Студентам Университета Матрикул на сие звание со взысканием за оные по 8 рублей» [36]. При цьому, зазначалося далі у поданні, попечителем була затверджена і сама форма матрикула, подана ректором університету.

Однак, як зауважував посадовець, оскільки виникла необхідність знову видавати матрикули, а попередня їх форма є недостатньо зручною, то він вважає за необхідне подати на затвердження попечителя їх дві нові форми. Головна відмінність проєктованого нового зразка від попереднього полягає у тому, підкреслював проректор, «...что при сей форме нет правил Студентам и Слушателям Университета» [37]. Такі зміни він пояснював тим, що більш доцільним буде, щоб правила для «руководства Студентов раздаваемы были Инспектором Студентов» [37]. Крім цього, зауважував чиновник, параграфів, визначених у правилах у поєднанні з матрикулом за попередньою формою може бути недостатньо, або вони потребуватимуть змін у майбутньому.

При цьому, зразок однієї із форм матрикулів, запропонованих ректором, був такого змісту: Рада імператорського університету Св. Володимира цим засвідчує, що пред'явник цього ... витримавши з успіхом іспит і по пред'явленню необхідних документів зарахований у ... число студентів цього університету по ... У засвідчення чого і виданий йому цей матрикул «за надлежащею подписью и с приложением казённой печати. Киев. Сентября «...» дня 1836 года» [38].

Другий зразок був подібний. У документі зазначалося, що Рада імператорського університету Св. Володимира цим засвідчує, що пред'явник цього ... витримавши з успіхом екзамену допущений до слухання університетських лекцій по ... У засвідчення чого і виданий

йому цей матрикул «за надлежащею подписью и с приложением казённой печати. Киев. Сентября «» дня 1836 года» [39].

Про те, що цей документ посідав важливе місце у навчальному процесі, засвідчують і правила для студентів імператорського університету Св. Володимира. Зокрема, у першому ж реченні першого параграфу правил для студентів 1858 р. підкреслювалося, що студентом університету Св. Володимира визнається лише та особа, якій університетське керівництво видало «установленный матрикул» [40]. У правилах для студентів 1866 р. доповнювалося, що зарахованому до числа студентів видається Правлінням університету білет на проживання (матрикул), в якому зазначено походження та віросповідання студента: «... не взявшие матрикула не вносятся в список студентов» [41].

У листопаді цього самого року попечитель Київського навчального округу запропонував при видачі студентам дублікатів, замість втраченого ними матрикула на право слухання лекцій, «...взирать за сии последние по одному рублю сереб. и деньги эти обращать в пользу студенческого отдела Университетской библиотеки» [42, с. 149]. Вже у наступному році це положення було включене до студентських правил [43, с. 3]. Також у правилах 1867 р. йшлося, що у випадку втрати матрикула, студент зобов'язаний був негайно повідомити про це поліцію і канцелярію проректора. Виключений із університету студент отримував визначеним порядком свої документи не раніше, як повертав матрикул. При повторному зарахуванні до університету колишньому вихованцю видавався «его старый матрикул» [43, с. 4]. У правилах 1874 р. обов'язковою вимогою було ставити до відома поліцію про «выдачу каждого дубликата» [44].

У 1876 р. проректор університету Св. Володимира у поданні на ім'я Правління університету зауважував, що для обмеження університетських установ від відвідування сторонніх осіб, а також з метою більш суворого контролю над студентами, в університетах введені з 1866 р. вхідні білети на лекції. Крім того, продовжував посадовець, Височайші Укази та розпорядження Міністерства народної освіти вимагають, щоб в університеті студенти суворо дотримувалися визначених порядків. При цьому, «...вменено в обязанность подведомственным мне чиновникам, по возможности, знать в лицо каждого студента» [45].

Хоча, як зазначалося далі у зверненні, кожний студент, що вступає до університету, дає підписку про дотримання університетських правил, проте студенти, особливо на першому році свого перебування в університеті, не засвоюють ці правила. Пояснював він це тим, що останнє видання правил є дуже об'ємне (527 параграфів), «так как там сгруппированы почти все вообще распоряжения, касающиеся Университета» [45]. У зв'язку з цим проректор запропонував (за прикладом інших університетів) деякі параграфи «Правил Университета припечатать, в виде извлечения на обороте матрикула, который всегда должен быть у наличного студента» [46]. При цьому, до Правління був переданий проект матрикула, як і надруковані на звороті параграфи правил для студентів.

Якщо, як зазначалося вище, до правил 1874 р. було включено 527 параграфів [47], то на звороті матрикула було надруковано всього 26 [48]. Там були згруповані основні положення щодо прав та обов'язків студентів, а також стягнення, що накладалися за їх порушення.

Зокрема, до переліку найголовніших параграфів, що знаходилися на звороті матрикула, увійшло положення, за яким кожний студент, вступивши до університету, отримував примірник правил. У зобов'язанні виконувати визначені там постанови він давав «расписку в особо заведённой для сего книге» [49]. У наступних параграфах зазначалося, що студенти зобов'язані дотримуватися у будівлях та установах університету визначеного порядку. При цьому кожному з них необхідно було постійно відвідувати збірну залу, для знайомства із змістом виданих керівництвом навчального закладу розпоряджень та наказів. Їх невиконання, як підкреслювалось у правилах, «...не может оправдываться их незнанием» [49].

У наступному параграфі наголошувалося, що кожний вихованець повинен повідомляти канцелярію проректора, в якій частині міста, на якій вулиці і в якому будинку він проживає. При зміні свого місця проживання студент мав поставити до відома університетське керівництво про свою нову адресу. Постійне відвідування лекцій також було однією із складових, визначених у правилах та надрукованих на звороті матрикула. При цьому, під час занять їм заборонялося показувати як своє схвальне ставлення до викладача, так і висловлювати невдоволення. Також, для

того, щоб отримати дозвіл на відвідування лекцій, студенти мали виконати перелік певних умов, передбачених правилами.

Зокрема, вони зобов'язувалися приходити до університету чистими та охайними, залишаючи верхній одяг у відведеному для цього місці. При вході до аудиторії професора або керівництва – вставати; при зустрічі з цими особами у коридорах і залах університету розступатися перед ними «...для вільного проходу, и вообще оказывать знак уважения, общепринятое в отношениях младших перед старшими» [49].

Також студенти попереджалися через правила, надруковані на звороті матрикула, про заборону палити тютюн у коридорах та інших приміщеннях університету. Не дозволялося «произносить в университете публичные речи» [50]. Студенти вважалися окремими відвідувачами університету, а тому їм заборонялися будь-які корпоративні дії. У зв'язку з цим не дозволялася «...подача адресов, присылка так называемых депутатов, выставление студентами каких бы то ни было объявлений, учреждение каких бы то ни было обществ, библиотек, читален, касс, собраний не только в Университете, но и вне Университета» [50]. Причетність до будь-якого таємного гуртка, підкреслювалося у правилах, тягне за собою негайне виключення із навчального закладу «...с воспрещением им вступать вновь в какое-либо гражданское или военное учебное заведение и с подчинением их в местах жительства или родины надзору полиции» [50].

Будівлі університету, застерігалось далі, передбачені лише для викладання та слухання університетських лекцій. Заборонялися при вході до університету як і у самому приміщенні, будь-які збори, театральні вистави, концерти тощо. А також «не дозволяються в зданиях Университета никакие посторонние Университету учреждения, не состоящие в заведывании университетского начальства, как-то: особые студенческие библиотеки, читальни, вспомогательные или ссудные кассы и т.п.» [50].

Студентам суворо заборонялося самовільно виїжджати із міста. Порушників мали право звільнити з університету. У навчальний час студенти могли взяти відпустку. Вона бралася лише з відома проректора та не повинна була перевищувати 29 днів. Осіб, які не повернулися вчасно без поважної причини з відпустки, також виключали із університету.

У правилах на звороті матрикула був вказаний і перелік покарань, які накладалися на вихованців, при порушенні ними визначених університетським керівництвом порядків. Так, студенти за провини підлягали: зауваженню, догані, наказу про звільнення на рік, але з правом вступу негайно до іншого навчального закладу за межами Києва. Сюди ж входило «...удаление на один год с тем, чтобы в течении этого времени не принимать ни в здешний Университет, ни в какое-либо другое высшее учебное заведение» [50] та виключення із університету без права протягом трьох років бути прийнятим у інші навчальні заклади.

Один із параграфів містив положення стосовно перебування вільних слухачів в університеті. Зокрема, у документі зазначалося, що ці особи мають вільний вхід у місця, де читаються лекції, та у навчально-допоміжні установи університету лише за білетами. За межами університету, як сторонні слухачі, так і студенти, підпорядковувалися загальним поліцейським та судовим установам.

Також варто зазначити, що до 26 параграфів визначених керівництвом університету найголовнішими, були включені і положення, що стосувалися і самого матрикула. Зокрема, кожний студент, перебуваючи в університеті, повинен був мати при собі матрикул і білет для входу на лекції. Помічених у порушенні цього правила мали право звільняти «...из Университета, как не желающих подчиняться университетским правилам» [51]. За вимогою проректора або його помічника, студент зобов'язаний був показати свій матрикул.

Проте, вже у 1880 р. в університеті Св. Володимира відбулося кілька студентських заворушень, викликаних введенням у 1879 р. нових правил для студентів [52, с.1086 – 1092], «...выразившиеся в угрозах Попечителю и в намерении не посещать лекции» [53]. У результаті, попечитель Київського навчального округу визнав необхідним видавати відпустки раніше визначеного терміну, «снабжая студентов вместо матрикул полугодовыми билетами на жительство, с правилами для их обязательного исполнения» [53].

Зокрема, в одному із таких примірників білета на проживання зазначалося, що на основі затверджених міністром народної освіти правил від 26 жовтня 1879 р. виданий студенту

університету Св. Володимира юридичного факультету Габріелю Якову Розенбергу цей білет на проживання в м. Києві від вказаного нижче числа до 15 січня 1881 р. По закінченні цього терміну, а також по вибуттю його із університету, білет мав повертатися інспектору студентів. Київ. 9 вересня 1880 р. Інспектор студентів імператорського університету Св. Володимира [54].

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що вища школа була тією ланкою, за допомогою якої держава могла контролювати всі складові життя студентської молоді, сприяючи цим самим обмеженню їх політичної активності. Під пильний нагляд держави студенти потрапляли з моменту їх вступу до навчального закладу. Одним із засобів впливу на поведінку та життя студентів, царський уряд вбачав чітке регулювання правових норм, зафіксованих у різноманітних нормативно-правових та інших документах офіційного характеру. Положення, які були сформовані як у документах, що видавалися на рівні Міністерства народної освіти, так і внутрішньо університетського походження, до найменших дрібниць регламентували не лише хід навчального процесу, а й контролювали поведінку вихованців поза його межами. Одним із них був і матрикул, саме за допомогою якого закладалися підвалини майбутнього правового статусу студентів, що знайшло своє відображення і сьогодні. Так, якщо за правилами університету Св. Володимира студентом визнавалася лише особа, яка мала установлений матрикул, то зазнаючи змін, структури та змісту протягом десятки років цей документ є і сьогодні, але вже як залікова книжка, залишається невід'ємним і чи не найголовнішим документом студента.

Література

1. Педагогічний словник / За ред. дійсного члена АПН України М.Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 516 с.
2. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 680 с.
3. Энциклопедический словарь: [в 41 т. 82 полут.] / Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1890 – 1904. – Т. 18 [Полут. 36]: Малолетство – Мейшагола. – 1896. – 958 с.
4. Словарь современного русского литературного языка. – Т. 6: Л.–М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 1460 с.
5. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание: В 4 т. Т. 2: И–О / В.И. Даль. – М.: ООО «Изд-во «Астрель», 2003. – 1280 с.
6. Большая Энциклопедия / Под ред. С.Н. Южакова. – 4-е изд., стереотип. – СПб.: Просвещение, Б.г.–Т. 12: Ландау-Меламед. – 794 с.
7. Толковый словарь русского языка / Сост. В.В. Виноградов и др.; Под ред. Д.Н. Ушакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей. – Т. 2: Л – Ояловеть. – 1938. – 1039 с.
8. Куньч З.Й. Універсальний словник української мови. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2005. – 848 с.; Сучасний словник іншомовних слів / Укл.: О.І. Скопенко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.; Великий тлумачний словник сучасної української мови [Укл. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.; Энциклопедический словарь Русского Библиографического «Института Грант». II стереотип. издание; Под ред.: (до 33 тома) проф. Ю.С. Гамбарова, проф. В.Я. Железова, М.М. Ковалевского, С.А. Муромцева, К.А. Тимирязева. Т. 28: Майкопский отдел – минералогия / Ред. и экспедиция Русского Библиографического «Института Грант». – М.: б.г. – 703 с.; Словарь иностранных слов и выражений / Авт. – сост. Е.С. Зенович. – М.: ООО «Изд-во Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2004. – 778 с. та ін.
9. Тихомирова Л.В. Юридическая энциклопедия. Изд. 5-е, доп. и перераб. / Л.В. Тихомирова, М.Ю. Тихомиров / Под ред. М.Ю. Тихомирова. – М.: Юринформцентр, 2006. – 972 с.; Большой Российский энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2005. – 1888 с.
10. Пономарёв С. Доюбилейные киевские студенты / С. Пономарёв // Киевлянин. – 1885. – № 22. – С. 1 – 5.
11. Щетинина Г.И. Послужные списки как исторический источник. О составе профессоров в пореформенной России / Г.И. Щетинина // История СССР. – 1977. – № 1. – С. 84 – 96.
12. Щетинина Г.И. Алфавитные списки студентов как исторический источник. Состав университетского студенчества в конце XIX начале века / Г.И. Щетинина // История СССР. – 1979. – № 5. – С. 110 – 126.
13. Шульгин В.Я. История Университета Св. Владимира / В.Я. Шульгин. – СПб.: Типография Рюмина, 1860. – 230 с.; Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета Св. Владимира / Е.В. Спекторский. – Репр. воспр. изд. 1935 года. – Киев: Изд.-полигр. центр «Киевский университет», 2007. – 104 с.; Історія Київського університету [Відп. ред. О.З. Жмудський]. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – 628 с. та ін.
14. Фроммет Б. Очерки по истории студенчества в России. /С предисл. В.В. Водовозова. – СПб. / М.: Изд. Т-ва М.О. Вольф, 1912. – 134 с.

15. Историко-статистические Записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского Университета Св. Владимира (1834 – 1884). – Изданы под ред. проф. В.С. Иконникова. – Киев: Типогр. император. Ун-та Св. Владимира, 1884. – 416 с.
16. Искра Л.М. Б.Н. Чичерин и университетский вопрос в начале 60-х годов XIX века /Л.М. Искра Л.М. // Российские университеты в XVIII – XX веках. – Воронеж, 1999. – Вып. 4. – С. 29 – 50.
17. Посохов С.І. Регламентация студентського життя в університетах Російської імперії: питання історіографії // Краєзнавство. – 2000. – № 1 – 2. – С. 112. – 115.
18. Брокгауз Ф.А. Русский биографический словарь: ил. изд.: совр. версия / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон / Т. Ямпольская и др. [подгот. текста]. – М.: Эксмо, 2007. – 927 с.
19. Материалы для истории гонения студентов при Александре II. Изд. 4. [Сборник]. – Лейпциг: Э.Л. Каспирович, б.г. – 183 с.
20. З іменем Святого Володимира. У 2 кн. Кн. 2 / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – 453 с.
21. Иванов А.Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века: Социально-историческая судьба / А.Е. Иванов / РАН, Институт российской истории. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 1999. – 416 с.; Иванов А.Е. Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации / А.Е. Иванов. – М.: Новый хронограф, 2004. – 408 с.
22. Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. В 4 т. – М: Изд-во Моск. ун-та, 2002 – 2003. – Т. 1: Российские университеты и Устав 1804 года, 2002. – 416 с.; Т. 2: Становление системы университетского образования в России в первые десятилетия XIX века, 2002. – 816 с.; Т. 3: Университетская профессура и подготовка Устава 1835 года, 2003. – 480 с.; Т. 4: Российские университеты и люди 1840-х годов. В 2 ч. Ч. 1: Профессура, 2003. – 584 с.; Студенчество, 2003. – 464 с.
23. Перші правила для студентів Університету Св. Володимира як джерело вивчення соціально-правового становища студентства / І.І. Чигирик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2006. – № 3. – С. 212–219.
24. Чигирик І.І. Міністерська інструкція 1835 р. Університету Св. Володимира як джерело вивчення правового статусу студентів у перші роки діяльності навчального закладу / І.І. Чигирик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 2. – С. 161 – 170.
25. Чигирик І.І. С. Університетський статут 1863 р. як джерело вивчення правового стану студентів університету Св. Володимира / І.І. Чигирик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 4. – С.148 – 156.
26. Об учреждении в Киеве Университета с наименованием Императорским Университетом // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения – Т. II: Царствование императора Николая I. 1825 – 1855. Отделение первое 1825 – 1839. – СПб.: Типогр. Император. академии наук, 1864. – С. 474 – 478.
27. Державний історичний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 16, оп. 465, спр. 1 а, арк. 1–12.
28. Там само, оп. 276, спр. 341, 3 зв. – 4 арк.
29. Там само, спр. 470, арк. 2 – 8.
30. Там само, оп. 369, спр. 41, арк. 33.
31. Там само, арк. 36.
32. Там само., оп. 478, спр. 33, арк. 61.
33. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 707, оп. 1, спр. 672, арк. 1.
34. Там само, арк. 2.
35. Там само, арк. 30 – 30 зв, арк. 35.
36. Там само, арк. 30.
37. Там само. – 30 зв.
38. Там само, арк. 36.
39. Там само. – 31 зв.
40. Там само, оп. 24, спр. 411, арк. 19–19 в. зв.
41. ДАК, ф. 16, оп. 305, спр. 150, арк.40.
42. Сборник постановлений и распоряжений начальства по университету Св. Владимира и прочим Русским университетам. Составленный секретарём Совета Университета Св. Владимира В.В. Виндингом. – Киев: В университетской типографии, 1872. – 320 с.
43. Правила для учащихся в университете Св. Владимира (Четвёртое издание). – Киев: В университетской типографии, 1867. – 33 с.
44. ДАК, ф. 16, оп. 368, спр. 43, арк.7.
45. Там само, спр. 39, арк. 2.
46. Там само, арк. 2 – 2 зв.
47. Там само, спр. 43, арк. 2 – 38.

48. Там само, спр. 39, 3 зв. – 4 зв.
49. Там само, 3 зв.
50. Там само, арк. 4.
51. Там само. – 3 зв.
52. Правила для студентов Императорских Российских университетов: Московского, Харьковского, Новороссийского, Казанского и Св. Владимира // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – Т. VII: 1877 – 1879. – СПб.: Типогр. Императ. Акад. наук, 1905. – С. 1086–1092.
53. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 261, спр. 46, арк. 40.
54. ДАК, ф. 16, оп. 369, спр. 11, арк. 4.

Чигирик И.И. Матрикул как источник изучения правового статуса студенчества университета Св. Владимира. В статье на основании широкого круга архивных источников и литературы исследуется один из разновидностей университетских документов – матрикул как источник при изучении правового положения студентов университета Св. Владимира. Анализируются отдельные параграфы правил для студентов университета Св. Владимира, которые также обуславливали правовой статус воспитанников.

Ключевые слова: матрикул, правила, студенты, университет Св. Владимира.

Chygyryk I.I. «Matrykula» as a source of studying of student's legal status in St. Vladimir University. «Matrykul» as a source of studying of student's legal status in St. Vladimir University and as one kind of university documents is reviewed in the article on the basis of wide range of studied documents, archival sources and literature. Some paragraphs of rules for the students which stipulated the legal status of students in St. Vladimir University are analysed.

Key words: «matricula», students, education, St. Vladimir University.

Наукові рецензії

[Головко М.Л.]: Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930 рр.: монографія / Т.А. Стоян . – К.: Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. – 480 с.

Історичні умови, за яких функціонує сучасне українське суспільство, а також розуміння того факту, що рівень розвитку демократії є базовим показником цивілізаційної зрілості будь-якої країни, сприяють посиленню уваги до вивчення проблеми становлення та функціонування політичної цензури в УРСР 1920–1930-х років в контексті викриття радянського тоталітарного режиму. Врахування уроків історії у царині інтелектуального та політичного життя суспільства сприятиме зміцненню демократії та громадських свобод в Україні. Зважаючи на це актуальність наукового дослідження Т.Стоян не викликає жодних сумнівів.

Наукова новизна монографії зумовлена структурно-системним аналізом історії формування та діяльності партійно-радянських органів цензури в Україні 1920–1930-х років, метою, предметом та науковими завданнями дослідження, його змістом, джерелами і теоретичними висновками. Оригінальність монографії полягає у тому, що більшість проблем, які обрано у ролі мети і завдань, досліджується вперше в історіографії: співставлення республіканських та союзних органів цензури та їх номенклатур, виявлення спільних та відмінних організаційно-функціональних ознак партійних і радянських органів політичної цензури, контроль за художньою літературою та творчою інтелігенцією, теорія і практика застосування марксистської критики на «літературному фронті», радянська театральна та кіноцензура, особливості радіоцензури, формування та здійснення системної ідеологічної цензури історичної науки, уніфікації її проблемно-тематичних пріоритетів та концептуальних основ.

Дослідження певною мірою заповнює інтелектуальну нішу в історіографії проблеми та політичної історії України ХХ ст., засвідчує реалізацію нових теоретично-методологічних підходів.

Джерельну базу наукової праці становлять матеріали, які зберігаються в архівних фондах партійних, радянських органів влади, кооперативних і державних видавництв, літературно-мистецьких об'єднань, письменників, кінорежисерів, у періодичних виданнях.

Аналізуючи джерела дослідження, автор наголошує, що відбираючи їх, важливо знати не лише структурні складові системи політичної цензури, а й взаємодію її елементів. Головлітвіська цензура, виконавські структури якої знаходились у складі Наркомосу УРСР, на думку Т. Стоян, мали ознаки системи, позаяк існувала і самодіяльна вертикаль. Вона виконувала функції політико-ідеологічного контролю, якими опікувалися партійні органи. Радянська цензура була вибудована за галузевим принципом, контролюючи діяльність видавництв, репертуар театрів, кіносценарії фільмів, ідеологічно спрямовуючи літературно-художню творчість. Існувала організаційна структура, сформована за адміністративно-територіальною (окрліти, райліти, облліти) та функціонально-галузевою ознаками (Головрепертком, радіоцензура, кіноцензура).

Враховуючи обмежений публічний друк інформації про внутрішнє функціонування системи політичної цензури, основна увага дослідниці була зосереджена на пошукові документів і

матеріалів принципового значення. Без їх наявності будь-яка теорія залишатиметься гіпотетичною конструкцією.

Історіографічний аналіз літератури з досліджуваної проблеми вказує на відсутність цілісного наукового дослідження про політичну цензуру в УРСР 20–30-х років ХХ ст. Автор зазначає, що історія становлення та функціонування радянської системи політичної цензури до 1991 р. фактично не досліджувалася, оскільки партійні органи заперечували факт її існування в СРСР, архівні ж документи і матеріали були утаємничені. На сторінках монографії зазначається, що західна політологія та культурологія займалася темою цензури постійно, а сучасна українська й російська історіографія, запозичивши західні теоретико-методологічні підходи, лише почала досліджувати історію політичної цензури в СРСР 1920–1930 років, в основному в контексті викриття радянського тоталітарного режиму. Російська історіографія, як доводить автор, має значно більші досягнення, ніж українська. Російські дослідники фактично вичерпали парадигму «влада і культура», а для українських дослідників вона становить наукову проблему, враховуючи специфіку національно-культурного розвитку 1920–1930 рр. в Україні.

Відповідно до мети і завдань дослідження автором правильно визначена структура рецензованої монографії, що дало можливість відтворити цілісну картину історії становлення та функціонування системи політичної цензури в УРСР 1920–1930 роках. Репрезентацію основного матеріалу здійснено за проблемно-хронологічним принципом. Так, другий розділ монографії присвячений з'ясуванню особливостей формування органів партійно-ідеологічної цензури, її функцій, персонального складу та повноважень номенклатури. Науковець стверджує, що система політично-ідеологічної цензури в УРСР виникла з ініціативи партійних органів, а також функціонувала під їхнім безпосереднім керівництвом та наглядом. Інституційно в суспільстві діяли партійні структури (агітпроп, відділ друку і видавництва, культпроп) та радянські установи Наркомосу (ЦУД, Головополітосвіта, Головосоцвих, Головліт), кожна з яких виконувала конкретні повноваження та функції, а разом вони представляли єдину систему радянської політичної цензури. Партійне регулювання здійснювалося шляхом видання постанов, кадрового призначення наркомів освіти та членів колегії НКО, які одночасно були керівниками структурних підрозділів, ідеологічного забезпечення розвитком культури, освіти, науки. Агітпроп, Культпроп та політбюро ЦК КП(б)У, а інколи ЦК ВКП(б) виступали арбітрами між державними органами цензури.

Практика здійснення політико-ідеологічного контролю за літературою і творчістю письменників висвітлена у третьому розділі монографії. Функціонування цензури у галузі кіно, театру, образотворчого мистецтва; політичний контроль за пресою та радіомовленням розглядаються відповідно в четвертому і п'ятому розділах. З'ясуванню специфіки функціонування органів політичної цензури в галузі історичної науки 1920-1930-х років присвячений шостий розділ монографічного дослідження.

Підсумовуючи результати дослідження, автор доводить, що партійне керівництво органами цензури мало системний характер і здійснювалося через політбюро та структурні підрозділи ЦК партії – агітпроп, культпроп, відділ преси. Вони формували основи «цензурної політики», видавали директиви і постанови про розвиток літератури і мистецтва, безпосередньо впливали на діяльність Головліту, поєднували індивідуальну роботу з колективними формами впливу, уніфікуючи принципи функціонування радянського мистецтва, насаджуючи методи соцреалізму. Загальне ідеологічне забезпечення супроводжувалося безпосередньою цензорською діяльністю партійних органів, яка у 1930-х роках справді стала всеосяжною. У монографії наголошується, що історія радянської політичної цензури в Україні розпочалася фактично зі створення Центрального управління в справах друку (ЦУД), котрий розпочав роботу влітку 1922 р., тісно співпрацюючи з ДПУ УСРР. Саме вони представляли цензуру першої половини 1920-х років в УСРР, розмежовуючи між собою функції і повноваження. ЦУД був українським Головлітом. У 1927 р. ЦУД було реорганізовано, а функції політично-ідеологічного контролю зосередили в Укрліті НКО УСРР.

Відзначаючи належний науковий і методологічний рівень монографічного дослідження Т.Стоян, на нашу думку, автору слід було б дати більш широкий екскурс в історію цензури, показати, що влада завжди намагалась за рахунок цензури закріпити свої позиції, особливо коли вона тяжіє до абсолютизму. Проте вказане побажання аж ніяк не применшує наукової цінності рецензованої монографії, виконаної на основі аналізу широкого спектру джерел та літератури з урахуванням сучасних методологічних засад. Зміст монографії заповнить прогалини у вивченні суспільно-політичної історії України. Книга викличе неабиякий інтерес у науковців, аспірантів та студентів історичних і соціо-гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів, а також у широкого кола читачів.

Автори номера

**Андросович
Олександр Григорович,**

аспірант кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Войціцька
Ірина Вікторівна,**

аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Головко
Микола Леонтійович,**

доктор історичних наук, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та профспілкового руху, ректор Академії праці і соціальних відносин ФПУ

**Герасименко
Ганна В'ячеславівна,**

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження проблем людського розвитку Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

**Деревінський
Василь Федорович,**

кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного будівництва та архітектури

**Котелянець
Віктор Іванович,**

доктор економічних наук, професор кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин ФПУ

**Куценко
Віра Іванівна,**

доктор економічних наук., професор кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин ФПУ

**Левицький
Володимир
Володимирович,**

аспірант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Лиса
Оксана Іллівна,**

викладач кафедри суспільних дисциплін Вінницького міжрегіонального вищого професійного училища

**Маршавін
Юрій Миколайович,**

кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри державного управління та політики зайнятості Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості

**Паращук
Володимир Григорович,**

Голова Федерації профспілок Вінницької області, заслужений працівник соціальної сфери України, заслужений працівник профспілок України, член-кореспондент МАУП

**Парфанович
Іванна Іванівна,**

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи Інституту педагогіки і психології Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка

**Руженський
Максим Миколайович,**

кандидат економічних наук, доцент кафедри політекономії Київського національного університету імені Вадима Гетьмана

- Ровчак**
Лариса Володимирівна, кандидат історичних наук, керівник навчального центру департаменту з питань розвитку профспілкового руху апарату ФПУ
- Сворець**
Володимир Олексійович, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри соціальної філософії та управління Запорізького національного університету
- Стоян**
Тетяна Андріївна кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософської історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Сапачук**
Юрій Миколайович, аспірант кафедри економічної теорії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Слюсаренко**
Павло Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідного відділу Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних сил України
- Чорнодід**
Ігор Степанович, кандидат економічних наук, доцент кафедри маркетингу Академії праці і соціальних відносин ФПУ
- Чигирик**
Інна Іванівна, аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Щербина**
Сергій Степанович, старший викладач кафедри фундаментальних дисциплін Енергодарського інституту державного і муніципального управління імені Р.Г. Хеноха «Класичного приватного університету»

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Право України: теорія і практика;
- 3) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 4) Політика, історія, культура
- 5) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (A4) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом *Times New Roman 14 pt* в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...: 1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

- 1) УДК;
- 2) прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);
- 3) дві рецензії:

- одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;
- друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

- роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;
- електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторові не повертаються.

Інформація для вступників

ШАНОВНІ АБИТУРІЄНТИ!

Академія праці і соціальних відносин **приймає на конкурсній основі** для навчання громадян України, а також осіб без громадянства, які проживають в Україні на законних підставах, мають **документ державного зразка** про повну загальну середню освіту, неповну, базову чи повну вищу освіту, або документ про здобуту освіту іноземних держав (не державного зразка України), з обов'язковою нострифікацією, проведеною Міністерством освіти і науки України в установленому порядку.

Академія **акредитована** за статусом вищого навчального закладу освіти, **III-IV рівнів** (сертифікат Державної акредитаційної комісії України серія PI-III, № 111015 від 05.07.2006р., наказ МОН України від 26.10.2004р. № 2422-Л).

Випускники Академії отримують **диплом державного зразка**.

Основні освітні послуги, які надає Академія

1. Підготовка за освітньо-кваліфікаційними рівнями **бакалавр** (4 роки) та **спеціаліст/магістр** (1 рік на базі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра) здійснюється через **денну, заочну та екстернатну форми навчання** на факультетах:

ЕКОНОМІЧНОМУ:

БАКАЛАВР за напрямками:

- 6.030504 Економіка підприємства
- 6.030508 Фінанси і кредит
- 6.030507 Маркетинг

СПЕЦІАЛІСТ/МАГІСТР за спеціальностями:

- 7./8.050104 Фінанси
- 7./8.050108 Маркетинг
- 7./8.050107 Економіка підприємства

ЮРИДИЧНОМУ:

- 6.030401 Право

- 7./8.060101 Правознавство

СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ:

- 6.030101 Соціологія

- 7./8.040202 Соціальна робота
- 7.040201 Соціологія

2. Продовження навчання для осіб, які навчалися чи закінчили училища, коледжі, технікуми, інститути, Академії тощо здійснюється через денну та заочну форми навчання на всіх факультетах за зазначеними у п.1. спеціальностями.

3. Перепідготовка (друга вища освіта) здійснюється через денну, заочну та екстернатну форми навчання на факультетах: економічному та соціального управління за зазначеними у п.1. спеціальностями.

4. Конкурсний відбір вступників на **I курс денної та заочної форми навчання** здійснюється приймальною комісією за сертифікатом Українського центру оцінювання якості освіти, отриманим вступниками у поточному році (з балами не менше 124); (за результатами вступних випробувань) з української мови та літератури (обов'язково) та математики або історії України (обов'язково) і одного за вибором абітурієнта.

Абітурієнти, які бажають **продовжити** навчання або отримати **другу вищу освіту**, зараховуються до Академії **за результатами співбесіди з фахових дисциплін**, отримати освіту через **екстернатну** форму навчання – **за результатами співбесіди з профільних дисциплін**.

Термін прийому документів і вступних випробувань:

денна форма навчання:

прийм документів з **15 липня до 31 липня 2010 р.;**
конкурс сертифікатів (вступні випробування) з **1 серпня до 20 серпня 2010 р.;**
зарахування до **25 серпня 2010 р.**

заочна та екстернатна форми навчання: прийом

документів **протягом року;**
конкурс сертифікатів (вступні випробування),
співбесіда – **у міру комплектації груп.**

Абітурієнти подають такі документи:

- заява встановленого зразка;
- документ державного зразка про освіту (оригінал або копію, завірену у встановленому порядку);
- Сертифікати Українського центру оцінювання якості освіти;
- медична довідка за формою 086 —У (оригінал або копію);
- шість фотокарток 3 x 4;
- паспорт чи свідоцтво про народження, військовий квиток чи приписне свідоцтво (обов'язково) та документи, що надають право на пільги, вступник подає особисто;
- два конверти з маркою.

Навчання в Академії платне, на умовах договору, оплата здійснюється за рахунок юридичних чи фізичних осіб.

Студенти мають можливість займатися **спортом та художньою творчістю**.

Академія має **гуртожиток**, який знаходиться на території Академії і забезпечує 70% іногородніх студентів.

На період навчання студенти звільняються від призову на військову службу у порядку, встановленому чинним законодавством України та мають можливість пройти **військову підготовку** офіцерів запасу.

Академія **сприяє працевлаштуванню випускників**.

Проїзд до Академії:

Від ст. метро «Либідська»
Від ст. метро «Арсенальна»
Від залізничного вокзалу
Від Ленінградської площі
Від автостанції «Дачна»
Від ст. метро «Лук'янівська»
Від зуп. кінотеатр «Флоренція» (Тросщина)

Тр. № 2,11, таксобусом № 80 до зупинки «Одеська площа»
Таксобусом № 444 до зупинки «Одеська площа»
Таксобусом № 507, 458 до зупинки «Одеська площа»
Таксобусом № 172 до зупинки «Одеська площа»
Авт. №56 або таксобусом до зупинки «Академія праці»
Таксобусами № 496, 499 до зупинки «Академія праці»
Таксобусом № 416 до зупинки «Одеська площа»

Телефон приймальної комісії: (044) – 526-06-64, 526-45-78

e-mail: info@socosvita.kiev.ua <http://www.socosvita.kiev.ua>